

Набижон Боқий

ҚАТЛНОМА

Ҳужжатли қисса

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИ

кимлар,

қандай йўсинда,

қаерда,

қачон ва

нима учун

ҚАТЛ ҚИЛГАН ЭДИЛАР?..

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги

Нашриёт-матбаа бирлашмаси

1992

Набижон Боқий «ҚАТЛНОМА» ҳужжатли қиссасида «мавзуни мозийдан, яқин ўткан кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан (А. Қодирий ибораси), яъни 37-йиллардаги қатлиом йилларидан — ер юзининг олтидан бир қисмида, жумладан, Ўзбекистонда Иосиф Сталин ва унинг каллақесарлари томонидан амалга оширилган «қизил қирғин» давридан белгилаган. Давлат Хавфсизлиги Қўмитасида сақланаётган ҳужжатлар асосида «Абдулла Қодирийни кимлар, қандай йўсинда, қаерда, қачон ва нима учун қатл қилган эдилар?..» каби саволларга тарихий манбалардан жавоб изланади; ошкоралик баҳори бошланганига қарамасдан ҳамон илондек «кулча» бўлиб ётган махфий ҳужжатлар — «тилсиз гувоҳлар» жамоатчилик ҳукмига ҳавола этилади.

ЭСКАРТИШ

Ўзбек Нозирлар Кенгаши ҳузуридаги Давлат Хавфсизлиги қўмитаси, хусусан, унинг Матбуот гуруҳи (бошлиги А.И.Благородов) ошкоралик шарофати туфайли бизга ҳужжатгоҳда сақланаётган «мутлақо махфий» жинойтномалар билан бевосита танишишига ижозат берди. Жумладан, дилбар адибимиз Абдулла Қодирийнинг аччиқ қисмати акс эттирилган 976525-сонли «Қатлнома»ни кўзимиз билан кўрдик, ўз қўлимиз билан ундан бир нечта умумий дафтарга нусха кўчирдик ва диққатга лойиқ баъзи саҳифаларидан фотонусха олинди.

Тергов, судга оид барча расмий қозғозлар ўрис тилида тўлдирилган экан. Баъзи бир «ашёвий далил»лар асл нусхада — араб имлосида (ўзбекча) илова қилинган, холос. Қатли ом даврида судланувчи на таржимон билан, на оқловчи билан таъминланган. Шунинг учун камина ҳужжатларга «тилмоч» бўлдим; оқловчи эса — ўзингиз, азиз ўқувчи. Лекин, қиличини яланғочлаб турган «ҳакам» мисоли бетўхтов ҳукм чиқаришига шошилманг: авваламбор, етти марта ўлчаб кўринг; бирни кўриб фикр қилинг, бирни кўриб — зикр...

Бу ҳаёт ўрмон экан,
Жон борки, қасди жон экан,
Бунда қатл осон экан,
Сиртлон ўзинг, жайрон ўзинг.

Эркин Воҳидов

Осмондан офат ёғди — қаҳратон фасл бошланди. Туфлаш учун оғиз очилса — бас, тил ҳам тўнгиб қолади. Қошлару киприкларни, мўйловлару соқолларни оппоқ қиров босади. Қабоқлару дудоқлар, сақоқлару буқоқлар музлади. Бурунлару ёноқларни ушук уради.

Одамлар умумий ётоқхоналарда, казармаларда ғуж-ғуж бўлишиб яшар эдилар, умумий қозондан овқат ердилар ва худди қизил карвондек, умумий ҳожатхоналарга турнақатор навбат кутиб туришарди; ора-орада «сабр косаси» тўлиб-тошган кимсалар дала-туз томон чопардилар, сўнг «Қўммунистча фирқа манифести»ни мутолаа қилар эдилар... Ғусл не — унутилди, таяммум не — унутилди; одамлар бетаҳорат юришарди, улар умумий ҳаммомга покланиш учун киришарди-ю, аммо у ёқдан ҳаром бўлиб чиқишарди. Чунки ходимлар қўшмачи эди: тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»даги жамики қўшмачилар Шўро ҳаммомларига ходим этиб тайинланган эдилар.

Казармани бесўроқ тарк этган кимсалар бедарак йўқоларди (орадан ўттиз йилми, қирқ йилми, эллик йилми ўтгач, бедарак кетган кимсаларнинг оила аъзоларига ёки қариндошуруғларига бир парча оқлов қоғози — «қорахат» келарди ва ғамхўр Ҳукумат томонидан «30,40,50-йилларда ноҳақ қатл этилган шахсларни оқлаш» тўғрисида махсус қарор чиқариларди). Одамлар бедарак йўқолиб кетишни асло истамасдилар, шунинг учун бир-бирининг қўлларидан ушлашиб, тўдалашиб юришарди, кечалари ҳам битта кўрпанинг остида тўдалашиб ётишарди; хуррак отаётган кимсанинг бурнига пайтава ёки патак ёпиб қўйишарди — ҳазил-мутойиба қилишарди, бир-бирига тегишарди. Тонгда бошлари хумдек шишиб уйғонишарди-ю казарма тўрида осифлик турган бир жуфт серсоқол, яна бир жуфт кам соқол ШАХСларнинг суратларига юзланишганча чўқиниб олишарди. Чўқинишни билмайдиганларга биладиган кишилар ўргатишарди ва ўргатганлари учун маош ҳам олишарди. Кейин «Байналмилал»ни баралла айтишганча «ўқишга, ишга, зўр қурилишга» отланишарди: қўшиқ айтишиб таълим олардилар, қўшиқ айтишиб ишлардилар, қўшиқ айтишиб яшардилар. Қўшиқ — тарбия воситаси эди.

Баъзан ўқишдан, ишдан, зўр қурилишдан сафлари хийла сийраклашиб қайтишарди — кимларнидир кимлардир қаёққадир оёғини ерга теккизмасдан олиб кетишарди. Нега? «Пс-с!» Нима учун? «Пс-с-с! Сўз — кумуш, сукунат эса олтин, ўртоқ!» Орадан бирмунча вақт ўтгач: «Халқ душманлари қўлга тушибди! Халқ душманлари отилибди!» деган «хушхабар» тарқалардию ҳамма бирдан енгил тин оларди. Жумҳурият ОҚСОҚОЛИнинг ташаббуси билан оломон пойтахтдаги энг улкан ўйингоҳга — «ўрис адабиётининг отаси» номидаги майдонга йиғиларди. Намойиш бўларди, намоийш тантанали митинг билан якунланарди: дунёдаги энг адолатли ШҶРО суди ҳукми яқдиллик билан маъқулланарди, «лаънати Акмал Икромов билан лаънати Файзулла Хўжаевнинг думларини ҳам зудлик билан фош этиш ва тўхтовсиз отиб ўлдириш жонажон ишчи-деҳқон Ҳукуматидан, жонажон ленинчи-сталинчи Фирқадан» илтимос қилинарди. Милён-милён ишчи-хизматчилар, калхўзчи-деҳқонлар, жамики Ўзбекистон меҳнаткашлари имзо чеккан илтимоснома Масковга, бутун дунё йўқсуллариининг нажот қалъаси бўлмиш Кремлга, «шахсан улуғ йўлбошчимиз, доҳиймиз, падари бузрукворимиз ўртоқ И. Сталинга» жўнатиладди... Шошилиш «дилгиром» қўлига теккан доҳий теран ўйга толарди ва шу ҳолатда, яъна теран ўйга толган ҳолатда мўйловини қимирлатиб, сураткашни ҳузурига чорларди: суратга тушарди, Сиёсий Бюро бу суратни жамики рўзномаю ойномаларда эълон қилдиарди. «Ана, доҳиймиз яшин тезлигида КОММУНИЗМ қуриш ҳақида бош қотиряпти», деб бир-биридан суюнчи оларди фуқаро. Янгиликни кечиқиб эшитган киши ҳам қуруқ қолмасди; ўз навбатида у ҳам ўлим тўшагида ётган битта «худо беҳабар»дан суюнчи оларди... Ва ўлим тўшагида ётган фирқасиз чақимчини ҳазиллашиб «худо беҳабар» дегани учун уни кимлардир ярим кечаси қаёққадир олиб кетишарди. Бояқиш қайтиб келмасди. Шундай қилиб, ўлим билан олишиб ётган фирқасиз ҳам битта халқ душманини фош этарди... Большовойлар қаҳқашонида қаҳратон фасл ҳукм суларди. Фасл ҳукмдор эди, хону ҳоқону қоғону қоплон эди, оғзи қону қўланкаси ҚАТЛ МАЙДОНИ эди. Қаҳратон қачон бошланди? Турналар жануб томон учиб кетгандан кейинми? Балки, файласуфлар кемаси мамлакат сарҳадини тарк этгач бошлангандир? Суоми кўрфазига омонат чайла тикилган кундан бошланган: бўлса-чи?

Халқ сеҳрландию ғафлат босиб ухлади-қолди. Уйғониб, мундоқ атрофига қараса... мурдалар ўроқ ва болға ушлаб туришарди: бошини кўтарган кимсанинг бўйни узиб олинарди ё миясига чунонам туширилардики, шўрлик белигача ерга кириб кетарди.

Уйғоқ кишилар дарҳол кўзларини чирт юмишарди, жўрттага ўзларини уйқуга солишарди, хуррак отишарди. Анавилар эса...

Ниҳоят, қаҳратоннинг қаҳри кесилди. Аммо унинг заҳри қолди. «Улуғ йўлбошчимиз, дохийимиз, падари бузрукворимиз, лашкарбошимиз... бало-ю баттаримиз, қонхўримиз ва ҳоказо ўртоғимиз» айна баҳор айёмида: «Дадажо-он!» дедию шилқ этиб тушди. Ўлди. Ҳаром ўлди, итвачча!

Боғданми, тоғданми, илиқ шабада эса бошлади: шабадаки, олислардан қон ҳидини олиб келарди, кўнгилларни ағдар-тўнтар қиларди...

* * *

Сўсалистик Шўро Жумҳуриятлари Иттифоқининг Бош прокурорига

Тошкент шаҳар, Сталин депараси,

Самарқанд дарвозаси мавзеи, Термиз кучасидаги 19-уйда

истиқомат қилувчи Масъуд АБДУЛЛАЕВДан

Назорат тартиби бўйича шикоят

Менинг отам Абдулла Қодирий, Абдулла ҚОДИРОВ ҳам ўша киши (адабий таҳаллуси ЖУЛҚУНБОЙ) Ўзбекистон Шўро Сўсалистчи Жумҳурияти Жиноят Мажмуасининг 57-моддаси, 66-моддасининг 1-банди бўйича Ўрта Осиё Ҳарбий ўлкасининг Ҳарбий трибунали ёки Шўро Сўсалистчи Жумҳуриятлари Иттифоқи Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг ҳукми билан ўн йил муддатга озодликдан маҳрум этилган эди. Ҳозир мен отамнинг тақдири тўғрисида ҳеч нима билмайман. Чунки мана шу ўтган йиллар мобайнида биз бирор марта ҳам хат беришиб-хат олишганимиз йўқ. Отамнинг ҳаётидан билганларим, таниш-билишларидан эшитганларим асосида ушбу ариза билан Сизга мурожаат этишни лозим топдим. Мен отамга қандай айб қўйилганини, унга қандай жазо берилганини аниқ билмайман. Шунинг учун унинг ҳаёти, жамоатчилик фаолияти ҳақида билганларимни баён этиш билан чекланаман.

Отам 1897 йил (ёки 1895 йилда) Тошкент шаҳрида (собик чакана савдогар) боғбон оиласида туғилган. Оиласи ниҳоятда камбағал эди. Маҳаллий ўрис мактабини битириш имконияти бўлмагани туфайли, отам ўн уч ёшида рўзғор тирикчилигига кўмаклашиш мақсадида хизматга ёлланади. Қобилиятли бўлган Абдулла Қодирий ёшлигидан адабий асарлар ёзишни машқ қила бошлайди. Ўктябр инқилоби ғалаба қозонгач, отам ҳеч иккиланмасдан Шўро ҳокимиятини кутиб олади. Касаба уюшмасида, шунингдек, «Муштум» жаридасида ишлайди. Маълумоти камлиги учун отам инқилобдан сўнг ўз

билимини ошириш мақсадида мустақил ўқийди. Ўша даврда руҳонийларга қарши йўналтирилган «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвий асари, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари нашр этилади. Отам адабий асарларида руҳонийлар устидан кулади, хотин-қизлар жабрланишига қарши чиқади, феодал хонлиқни савалайди. Отамнинг бутун жамоатчилик фаолияти оддий меҳнаткашни ҳимоя қилишга қаратилган эди. У 1926 йилда «Муштум» жаридасида Икромовга қарши ҳажвий мақола эълон қилгани сабабли халқ душмани Акмал Икромовнинг топшириғига кўра қамоққа олинади. Ана шу воқеадан сўнг отам то 1932 йилга қадар адабий фаолият билан шуғулланиш имкониятидан маҳрум этилади, оилани боқиш учун хўжалик ишлари билан машғул бўлади. 1933—34 йилларда жамоа хўжаликлари қурилиши ҳақида Абдулла Қодирий «Обид кетмон» деган катта қисса ёзади. Асарларининг маълум қисми ўрис тилига таржима қилинган эди. Кези келганда эътироф этиш лозимки, отамнинг асарлари адабий қусурдан холи эмасди, айрим ўринларда у хато қилган, адашган. Бироқ, шак-шубҳасиз, отам Шўро ҳокимиятига содиқ эди. Мен отамнинг халқ душмани бўлганига мутлақо ишонмайман. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтлардаги собиқ раҳбарлари отамни шикастлантирдилар, уни таъқиб қилдилар: менимча, ўшаларнинг касофати туфайли охир-оқибат отам қамалди. Отам қамоққа олинишидан аввал узоқ вақт бетоб бўлиб ётган эди: шундай фурсатдан фойдаланган ғаламис кимсалар отам ҳақида бўлмағур мишмишлар тарқатишди, фитна тайёрлашди. Абдулла Қодирий Шўро ҳокимиятига ҳамиша хайрихоҳ бўлган, уни яхши кўрарди. Қолаверса, у ўз табиатида кўра, ҳеч қачон Ватанига қарши сиёсий жиноят қилолмасди. У ниҳоятда ҳалол, тўғрисиқ инсон эди. Шунинг учун Икромов ва бошқа халқ душманларининг ғазабига учради. Айни пайтда мен бир нарсани диққат марказида тутишингизни илтимос қиламан: тўғри, отам ҳаётда рўй бераётган барча ҳодисаларни бирдек қабул қилолмасди, уларни баҳолашда янглишарди. Биз—Шўро ҳокимияти тарбиялаган кишилар барча янгиликни тўғри баҳолаймиз. Эски замон одамларида эса маълумот, тажриба, маданият етишмасди. Менинг билишимча, отам билан биргаликда — битта иш бўйича Сулаймонов, Сиддиқов, Ғози Юнусовлар жиний жавобгарликка тортилганлар. Аммо улар отамдан анча илгари ҳибсга олинганлар. Отам эса орадан беш-олти ой ўтгач, 1937 йил 31 декабр куни қамалади ва унинг иши ҳам сунъий равишда юқорида номлари зикр этилган шахслар билан боғлиқ ҳолда кўрилади. Абдулла Қодирийнинг рафиқаси — онам 1943 йилда вафот этган. Биз ота-онадан икки ўғил ва уч қиз қолганмиз. Қизларининг икkitаси

турмушга чиққанлар; куёвларимиздан биттаси ўқитувчи, бошқаси темир йўлда ишлайди. Қатта қизларида бешта, ўртанчасида иккита фарзанд бор. Ўзим Тошкент шаҳрининг Арис бекатидаги Темир йўл касалхонасида дўхтир бўлиб ишлайман. Фақат отам учун эмас, "биз — унинг фарзандлари учун ҳам Абдулла Қодирийнинг ноҳақ қамалиши шаънимизга доғ туширди; отамнинг оқланиши — айти пайтда, бизнинг оқланишимиздир.

Бу ишни назорат тартиби бўйича текшириб кўришингизни, ШЖСЙ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатига эътироз билан мурожаат этишингизни, ноҳақ ҳукми бекор қилдириб, жиноий ишни ҳаракатдан тўхтатишингизни сўрайман. Қарорингиз. тўғрисида юқорида кўрсатилган унвон бўйича каминани хабардор этишни илтимос қиламан.

Абдуллаев (имзо)

Англатма

Мен отамнинг ким томонидан жавобгарликка тортилганини, унинг жиноятномаси ҳозир қаерда сақланаётганини аниқ билмаганим учун Сиздан ана шуларни аниқлаб беришингизни сўрайман.

Абдуллаев (имзо) 1956 й. 9 январ.

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 1—3-бетлар)

* * *

Эл-юрт оғалари, амиру амалдорлар уй-уйларида бекинишиб, хотин-халажларнинг этаклари остига, дали-гули хотинларнинг иштонларининг ичига яширинишиб ўтиришарди ва худди безгак тутаётгандек дағ-дағ титрашарди, холос. Зеро, қаҳратон фасл қариган эди-ю, аммо унинг қаҳри аримаган эди: фасл мавҳум тусга бўялди, сўнгра мавҳумлик қораланди, «шахсга сиғиниш даври» деб, бадном этилди. Яъни, очиқ гўрдан олиндию ер остига кўмилди. Аслида, жасад ерга кўмилиши лозим эди — жасад аслига қайтди. Жасад ойна остида ётди нимаю қора ер остида ётди нима — бунинг марҳум учун ҳеч қандай фарқи йўқ, лекин бунинг тириклар учун осмон билан ерча фарқи бор. Фарқи шундаки, Ленин ёнидаги жой бўшатиб қўйилди. «Талабгорлар борми?..» Сукунат. — Никита Сергеевич, агар Сиз от устида жон берсангиз, ўлигингизни Лениннинг ёнига қўямиз, — дейишарди хушомадгўйлар.

«Илиқ кунлар», деб таърифлади ўша палланн Илья Эренбург. Бироқ, ҳали ғишт қолипдан кўчмаган эди. Ғишт қолипда музлаб қолган эди. Қорбобо эса аҳолига совға-салом улашарди: унинг совғаси ҳам, саломи ҳам «Оқлов қоғози» эди; даста-даста

қоғозлар, қуртлаган туршакчалик қадри йўқ бўлган қоғозлар... Сирасини айтганда, бу — ҚОРАХАТ бўлиб, хат кирган хонадонда мотам бошланарди. Мотамки, на марҳумдан, на тобутдан дарак бор!

—Кимки қасддан битта мўмин бандани ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннам бўлади ва ўша жойда абадий қолади! — дерди бир четда тасбеҳ ўтириб ўтирган Юсуфбек хожи.

—Иншооллоҳ!!!

* * *

Шикоят мазмунидан кўриниб турибдики, Масъуд Абдуллаевга кимдир (тегишли идора ходими ёки ҒОЯДОР ё давр ва даврадош) айтиб туриб шикоят ёздирганга ўхшайди. Айтиб турган кимса (эҳтимол, нарсадир?) ҳаммасини биларди: чамаси, у ҳам Қодирийнинг қатлномаси билан яхши таниш эди, Жиноят Мажмуасининг моддаларидан хабардор эди. Масалан, 57-модда бўйича жиноят қилган шахс «Ўзбекистондан бадарға қилинади ёки энг камида уч йил муддат билан озодликдан маҳрум этилади», дейилганини, 66-модданинг 1-банди бўйича жавобгарликка тортилган киши эса «энг камида беш ой муҳлатга озодликдан маҳрум» этилишини биларди. Акс ҳолда... Балки, М. Абдуллаев тасодифан: «Отам ЎзСШЖ ЖМнинг 57-моддаси, 66-модданинг 1-банди бўйича ўн йил озодликдан маҳрум этилган», деб ёзгандир? Агар бу ҳол тасодиф бўлса, нега шикоятчи «ўн йил муддатга озодликдан маҳрум этилган инсон ўн саккиз йилдан бери дом-дараксиз?» деб сўрамаяпти? Чунки унга айтиб турган кимса тахминан қоғозга туширилган моддага, бандга атиги битта сон қўшилса ва жиноятлар эллик саккизинчи модда билан олтмиш олтинчи модданинг иккинчи банди бўйича баҳоланса, ҳар қандай инсон жар ёқасига бориб қолишини — ОТУБта ҳукм қилинажagini ич-ичидан сезиб, билиб турарди. Фақат ўзини гўлликка соларди, гўё ҳеч гапдан хабари йўқдек. Ваҳоланки, «сценарий» олдиндан тайёрланган бўлиб, бир неча марта Ўрда саҳнасида ўйналган, кўрикдан ўтказилган эди. Томошани бошқариб, йўриққа солиб турган кишилар халқдан олқиш олишни, ишонч қозонишни ва оломонни яна-тагин «ёрқин истиқбол сари» ўз орқаларидан эргаштириб кетишни истардилар.

«— Ҳақсиз жазо! — деб Отабек кулимсираб қўйди...

Қутидор бўлса чин ўлик тусига кирган эди».

Албатта, Масъуд ака бизни маъзур кўрсинлар, асло у кишига маломат қилмоқчи эмасмиз. Биз оқлов жараёни расмий кўрсатма асосида амалга оширилганини ва шикоят ҳам расмий андоза қолипида ёзилганини эътироф этмоқчимиз, холос. Йўқса, фарзанд ўз

отасининг камчилик ва хатосини бегоналар олдида айтиши ҳам ножоиз ҳисобланади. Модомики, шикоят ана шундай мазмунда ёзилган экан — бас, биз унинг суратинигина эмас, сийратинида кўришимиз, жумлалар остидан чиқаётган ҳайқириқни эшитишимиз даркор.

Шундай қилиб, Абдулла Қодирийнинг жиноятномаси хусусида дастлабки шикоят 1956 йилнинг тўққизинчи январ куни ёзилади. Уша йилнинг ўн олтинчи январида, яъни орадан бир ҳафта ўтгач, Қодирийнинг иши юзасидан Ғафур Ғулом гувоҳ сифатида сўроқ қилинади. Бор-йўғи саккиз кундан кейин. Бу бизнинг жамиятимизда мисли кўрилмаган суръат эмасми? Боз устига, ҳатто Қодирийнинг жигарбандлари ҳам ўн саккиз ёшидан буён нафақат оталари қаерда эканини, ҳатто оталарининг жиноятномалари қаердалиғни билишмасди-ку!

Ўн саккиз йил мобайнида Қодирий тўғрисида бир оғиз янги маълумот эшитилмаган эди, ахир!!!

Демак, Қодирийнинг жиноятномаси Давлат Хавфсизлик Қўмитасида олдиндан ҳозирлаб қўйилган экан; фақат ҳаракат бошланиши учун биргина туртки — шикоят керак бўлган, холос. Мана, шикоят ҳам бошлиқ қўлига келиб тушади. Қизиги шундаки, М. Абдуллаев шикоятни СШЖИнинг Бош прокурори номига — Масковга жўнатади. Уша пайтлари хат-хабарлар Масковга учоқда ташилармиди ёки оташ аравадами — билмадим-у, лекин камина яқинда, 1990 йилнинг ўн иккинчи октябр куни Тожикистондан — Неъмат Иброҳимдан бир хат олдим; почта муҳрига қарасам, хат Душанбедан бешинчи октябр куни жўнатилган экан: шу кунларда Душанбедан Тошкентга хат саккиз кунда келади. Масковга-чи? Энг камида ўн кунда борса керак. Аммо, 1956 йилда шикоят хати Масковга боришга, у ерда Бош прокурор қабулхонасида мунтазир бўлиб туришга ва Тошкентга келиб, Туркистон Ҳарбий ўлка прокуратурасининг муншийлари назаридан ўтиб, терговчи қўлига тушгунча ва терговчи шикоятда кўтарилган масала бўйича тегишли гувоҳни топишга, уни сўроқ қилгунча бор-йўғи саккиз кун кифоя қилади, холос. Албатта, бу ўтакетган хаёлпарастлик, ҳатто дунёдаги энг машҳур хаёлпараст ёзувчи Айзек Азимов ҳам етти ухлаб тушида кўрмайдиган хаёлпарастликдир! Биз бўлсак, асло хаёлпараст эмасмиз: «Биз реалистлармиз, шунчаки реалистлар эмасмиз, сўсалистчи реалистлармиз!» Шунинг учун Абдулла Қодирийнинг оқланиш жараёни усталик билан уюштирилганини эътироф этишга мажбурмиз. Майли, ҳозирча кўнглимизда муштдек тугунча ҳосил бўлди, дейлик.

Уни суғуриб ташлашга шошмайлик, ҳали борадиган манзилимиз олис.

* * *

1956 йили жабрдийдалардан ўзр сўраш ўрнига, улардан: «Агар ёлғон кўргазма берсам, ЎзСШЖ ЖМнинг 224-, 225-моддалари бўйича жиноий жавобгарликка тортилажагим тўғрисида огоҳлантирилдим», дейилган тилхат олинади. Жумладан, Қодирийнинг тўнғич ўғли — Ҳабибулла Абдуллаев ўша йилнинг ўттиз биринчи март куни отасининг иши юзасидан гувоҳ сифатида сўроқ қилинади; у ҳам гувоҳни сўроқ қилиш учун тузилган расмий тасдиқноманинг ўн олтинчи (16) бандига имзо чекади — тилхат беради. Ваҳоланки, Ҳабибулла Абдуллаев ҳақиқий жабрдийда эди: СШЖП Давлат Хавфсизлиги Нозирлиги Ҳарбий Кенгашининг қарорига кўра, 1946 йилнинг ўттиз биринчи декабр куни ўн йил муддатга Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига ҳукм қилинади ва жазо муддатини тўла ўтаб қайтади. Унинг айби аниқ айтилмаган, исботланмаган. Чамаси: «Ўзинг билмайсанми?» деб сўрашган. «Билмайман, тақсир», деб жавоб берган бўлса керак, айбланувчи пичинг аралаш «Ҳо-о, шунақами?» «Билсангиз, айтинг-да!» «Йў-ўқ, ўзинг айтасан!.. Қани, айт-чи, кимнинг ўғлисан?» деб сўрашган ўсмоқчилаб. «Абдулла Қодирийнинг ўғлиман, тақсир...»

—Ўчир товушингни, враг народа!

—Ма, манави қоғозга: «Мен халқ душманининг ўғли бўлмайман. Менинг ундай отам йўқ!» деб ёзиб бер!.. Уни эртагаёқ «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг биринчи саҳифасида эълон қилдирамиз, суратингни ҳам босиб чиқаришади. Ёз, йигит!.. Ёзмайсанми?.. Ёзмасанг, мана, биз ёзамиз: сен ўн йил озодликдан маҳрум этилдинг!!! «Кутидор бўлса чин ўлик тусига кирган эди», депди ўзича Ҳабибулла Абдуллаев. Умуман, Шўро тузумининг ўша даврида фарзанднинг отадан, хотиннинг эрдан расман намойишкорона воз кечиши кундалик тарғибот турларидан ҳисобланарди. Чунки кишилиқ жамияти тарихида оқпадар тузум ҳукмронлик қила бошлаган эди: кашшофлар, ёш камоллар, фирқалар, қаҳрамонлар оқпадар эди. Хотинлар эрларига «талоқ» беришарди...

Хуллас, эндигина тутқунликдан озод бўлган Ҳ. Абдуллаевни 1956 йил 31 март куни ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси «мулойимлик билан» тергов қилади.

— Сиз айбланувчи эмас, гувоҳсиз, демак, гувоҳ сифатида кўргазма берасиз...

Тергов тасдиқномасида Ҳ. Абдуллаевнинг ушбу кўргазмаси қайд этилган:

«Менинг отам Абдулла Қодирий 1892 ёки 1893 йилда туғилган. У ёзувчи эди, адабий

фаолият билан шуғулланарди. Адабий таҳаллуси «Жулкунбой». Отам Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасига аъзо бўлган, М. Горький имзо чеккан гувоҳномаси бор эди. У ёзувчи Алексей Толстой билан дўст тутинади: ўша дўсти икки марта (1932 ва 1934 йилларда) бизникига, Тошкентга меҳмон бўлиб келган эди. Отам Масков борган пайтлари Алексей Толстой хонадонига ташриф буюрарди. 1935 йили отам Шўро ёзувчиларининг биринчи Бутун иттифоқ курултойига делегат бўлиб борганлар. Отам Тошкент шаҳрида (собик савдогар) боғбон оиласида дунёга келади. Маҳаллий ўрис мактабида ўқишни давом эттириш имконияти бўлмагани туфайли ўн уч ёшида рўзғор тирикчилигига кўмак бериш учун хизматга ёлланади.

Абдулла Қодирий қобилятли бола бўлган эди, ёшлигидан адабий асарлар ёзишни машқ қилади. Ўктабр инқилобидан сўнг отам Касаба уюшмасида ишлайди, шунингдек, «Муштум» жаридасида ҳамкорлик қилади. Тахминан, 1923—1924 йилларда руҳонийларга қарши йўналтирилган «Калвак махзумнинг хотира дафтарида» ҳажвий асари чоп этилади. Бу асар «Муштум»да сонма-сон бериб борилади. 1926 йилгача «Муштум» идорасида ишлайди. Сўнг, жарид саҳифасида Икромов шаънига тегадиган ҳажвия эълон қилгани учун ҳибсга олинади. Ушанда отам олти ой қамокда ётиб чиқади. Мана шу воқеадан кейин отам то 1932 йилга қадар адабий фаолият билан шуғулланиш имконидан маҳрум этилади ва ўз томорқасида хўжалик ишлари билан машғул бўлади. Бундан ташқари, отам 1924—1925 йиллари «Ўткан кунлар» романини ёзади, 1926—1928 йилларда эса «Меҳробдан чаён» романини чоп этади. Отам бу асарларида руҳонийлар устидан кулади, хотин-қизлар жабрланишига қарши чиқади. феодал хонликни савалайди. Отам 1933—1934 йилларда жамоа хўжаликлари курилиши ҳақида «Обид кетмон» номли катта қисса ёзади. Бу қисса 1936 йили ўрис тилида нашр этилган. Қолаверса, отам ўрис мумтоз адабиёти намуналаридан таржима қилиб турарди. Масалан, 1933—36 йилларда Гоголнинг «Уйланиш», Чеховнинг «Олчазор» асарларини ўзбек тилига таржима қилади. 1934—35 йилларда Гоголнинг «Уйланиш» пьесаси Тошкентдаги Ҳамза номидаги театри саҳнасида ўзбек тилида ўйналган эди. Эсимда, отам ўшанда театрдан икки фоиз миқдорда қалам ҳаққи олган. 1933—34 йиллари отамни ўрисча-ўзбекча луғат тузишда ҳамкорлик қилишга таклиф этадилар. Отамнинг бутун жамоатчилик, адабий фаолияти оддий меҳнаткашга ғамхўрлик қилиш учун сафарбар этилган эди. У бир умр Шўро ҳокимияти манфаатига содиқ бўлиб қолди. Шунинг учун отам халқ душмани бўлганига асло ишонмайман. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг

собик раҳбарлари отамга шикаст етказдилар, уни таъқиб этдилар, охир-оқибатда ўшалар отамни қаматишди. Абдулла Қодирийнинг рафиқаси — менинг онам 1943 йил учинчи март куни вафот этган. Биз ота-онадан бешта фарзанд қолганмиз. Опа-сингилларим Нафиза Абдуллаева 1916 йилда туғилган, оилали, уй бекаси; Адиба Абдуллаева 1924 йилда туғилган, оилали, уй бекаси; Аниса Абдуллаева 1931 йилда туғилган, ишламайди. Укам Масъуд Абдуллаев 1927 йилда туғилган, дўхтир бўлиб ишлайди.

Отамни тумандаги шахслар яхши билишарди, улар отамга таъриф беришлари мумкин: ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, ёзувчи Ойбек, ёзувчи Уйғун, шоир ва драматург Собир Абдулла, ёзувчи Шайхзода. Ҳаммаси Тошкент шаҳрида яшайди. Менимча, отам қонунга ҳилоф равишда жазоланган. Шунинг учун унинг ишини текшириб кўришингизни сўрайман. Отам ҳибсга олинган кундан бери биз у билан бирор марта ҳам хат ёзишмаганмиз, у ҳақда ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. У нима учун, ким томондан жазолангани ҳам бизга қоронғи.

Ушбу иш юзасидан бундан бошқа ҳеч қандай кўргазма бера олмайман.

Ўқидим, сўзларим тўғри ёзилган. Ўзим ўқиб кўрдим.

Абдуллаев (имзо)

Терговчи: ТуркХў Ҳарбий прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко (имзо)»

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 57—59-саҳифалар.)

Эсингизда бўлса, Масъуд Абдуллаев Бош прокурор номига йўллаган шикоятда:

«Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида отам руҳонийлар устидан кулади, хотин-қизлар жабрланишига қарши чиқади, феодал хонликни савалайди», деган эди ва «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг собик раҳбарлари» отамга шикаст етказдилар, уни таъқиб этдилар, охир-оқибатда қаматишди, деб эътироф этади. Ҳ. Абдуллаев ҳам муҳим нуқталарда укасининг гапларини айнан такрорлаяпти: бу ҳол табиийми, аслига тўғрими? Романларга «синфий нуқтаи назардан» баҳо берилаётгани, терговчига айнан шунақа жавоб керак бўлгани учун бадий асарларга Ленинча ёндошилаётгани ссзилиб турибди. Чунки «Ўткан кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам «Марксча-Ленинча танқид назарияси»дан юксак бўлиб, сўз санъатининг нодир намунаси ҳисобланади: эгизакларнинг иккови ҳам бири-биридан гўзалдир. Асар қаҳрамонлари эса... сўсалистик реализм методининг тешик тоғораси билан тубанликларини ҳаспўшлаб, яшириб юрадиган пиёнисталарга асло ўхшамайдилар. Бироқ, ҒОЯДОР ҳукмини ижро этаётган

терговчига... йўлка четида дўмалаб ётган бўлса-да, «ёзувчилар устидан куладиган», оғзидан кўпик сачратиб нутқ сўзлайдиган ва гандираклаб бориб деворга бошини урадиган курашчан қаҳрамонлар керак эди. Шунинг учун манфаатдор томон айтиб туриб шикоят ёздирди ва айтиб туриб кўргазма олади — бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони эса, Абдулла Қодирий кимларнинг қутқуси билан қамоққа олингани масаласидир. Шикоятда ҳам, кўргазмада ҳам барча айб «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг собиқ раҳбарлари» бўйнига юкланяпти. Бу даъво тўғрими? Тўғри бўлса, 1937—38 йилларда носранг «кўйлак-иштон кийган ходимлар Ёзувчилар уюшмаси «Кадрлар бўлими»ни ичидан қулфлаб олишиб, эртадан-кечгача жавонлардаги шахсий йиғма жилдлардан нималарни қидиришар эди-ю нималарни қўлтиқларига қисиб кетишарди ва нима учун ёзувчилар кун-сайин ўзларидан-ўзлари йўқ бўлиб қолишарди? Ёзувчилар уюш-маси жамоат ташкилоти эмасми? Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси қонунни ижро этадиган, жазолайдиган ташкилот эмасми? Демак, ўз-ўзидан равшан бўляпти-ки, Ёзувчилар уюшмаси жазоловчи ташкилот — ДХБ қўлида кўғирчоқ бўлган, холос. Ёзувчилар уюшмасининг собиқ раҳбарлари нечоғлик қонсираган бўлсалар-да, аммо улар қатли ом ўтказиш ваколатига эга эмасдилар. Ҳарҳолда, айтиб турган кимса шикоятчи билан гувоҳнинг асосий диққат-эътиборини иккиламчи баҳона томон буриб юборишга эришган. Мудҳиш ҳодисанинг илдизи очилмаган. Аниқроғи, Абдулла Қодирийнинг оқланиш жараёни аввал-бошдан юзаки олиб борилади, хитойлик донишманд таъбири билан айтганда, «Бутун куч қоп-қоронғи уйда қора мушукни тутишга сафарбар этиладию, бироқ ўша уйда мушукнинг ўзи бўлмайди — у аллақачон жуфтакни ростлаган бўлади».

Худди шу маънода (яъни диққат-эътиборни чалғитиш маъносида) 1956 йил 16 апрел куни гувоҳ сифатида сўроқ қилинган Тўлаган Зокиров кўргазмаси ҳам қимматли, албатта.

АНГЛАТМА

«Тўлаган ЗОКИРОВ. 1907 йили Тошкент шаҳрида тугилган. Оилали. Тошкент шаҳар, Сталин депарасидаги ўрта мактабда математика фанидан дарс беради. Олий маълумотли. Илгари судланмаган. 1953 йилдан бери кўμμунистик фирқа аъзоси. Тошкент шаҳар, Сталин депараси, Кубирариқ маҳалласи, Мурманск торкўчасидаги 32-уйда яшайди.

У киши ҳам: «Ёлғон кўргазма берсам, ҳар нарса бўлай!» деган мазмундаги тилхатдан

сўнг куйидагича кўргазма беради:

«Мен ёзувчи Абдулла Қодирийни болалигимдан билардим. У киши қўшнимиз эди. Абдулла Қодирийнинг отаси — Қодир бобо боғбон эдилар, ўз оиласини кичик узумзордан келадиган даромад эвазига боқарди. Қодир ота юз йилдан узоқ умр кўрди ва 1924 йили вафот этди. Отамнинг айтишича, Абдулла Қодирий ёшлигида битта амалдор қўлида мирзалик қилган экан. Назаримда, Абдулла Қодирий 1890 йилдан кейин туғилган бўлса керак. Ўктабр сўсалистик инқилобидан сўнг, то 1926 йилга қадар Абдулла Қодирий «Муштум» жаридасида мухбир бўлиб ишлади. «Муштум»да «Калвак махдумнинг хотира дафтарида» ҳангомаси чоп этилган. Ёзувчи бу асарида эски рухонийларни танқид қилади, камситади, мазахлайди. 1926 йили Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи, 1928 йилда «Меҳробдан чаён» романи, тахминан, 1933 йилда «Обид кетмон» асари нашр қилинади. Мен бу асарлардан дастлабки икkitасини ўқиганман. Ана шу асарларда Қодирий ўзбекларнинг ўтмиш ҳаётини тасвирлайди. Ниҳоятда содда, оммабоп ўзбек адабий тилида ёзилган. Айниқса, «Меҳробдан чаён» романи диққатга сазовар, унда Қодирий Худоёрхонга, эски рухонийларга, амалдорларга қарши чиқади. Худоёрхон кўп хотинли эканини, у ўз хотинларини қандай жабрлаганини фош этади. Айни пайтда ўзбек хотин-қизлари оилада тинч-тотув яшаши лозим, деган фикрни олға суради. Ўша даврда Абдулла Қодирий ўзбек ёзувчилари ўртасида энг машҳур, истеъдодли ёзувчи эди. Мен Қодирий асарларини мутолаа қилганман, математика муаллими бўлишимдан қатъи назар, унинг асарлари адабий жиҳатдан тўғри деб ҳисоблайман. Аммо адабий, ғоявий мазмуни ҳақида узил-кесил ҳукм чиқара олмайман. Менимча, бу асарларда давлатга қарши йўналтирилган миллатчилик ғояси учрамайди. Қодирий асар ёзишдан ташқари, ўрис мумтоз адабиётидан таржима қилиб турарди. Масалан, у Гоголнинг «Уйланиш», Чеховнинг «Олчазор» пьесаларини ўрисчадан ўзбекчага ўгирган. Бундан ташқари, Абдулла Қодирий ўрта мактаблар учун мўлжалланган «Физика дарслиги»ни татарчадан ўзбекчага таржима қилган. У ўрисча-ўзбекча луғат тузишда ҳам иштирок этади. Менга бу ҳақда Қодирийнинг ўзи гапирган эди. Баъзан Абдулла Қодирий билан суҳбатлашиб турардим. Бир гал: «Мен Шўро даврида тинимсиз меҳнат қилишим, ўқишим зарур. Ҳамма таълим олиши лозим. Ёсингизда бўлсин, агар олий маълумотли мутахассис бўлсангиз, давлатга кўпроқ фойда келтирасиз» деган эди. Шахсан мен Қодирийдан ҳеч қачон ўрисларга, Шўро ҳокимиятига қарши бир оғиз ҳам ёмон сўз эшитганим йўқ. Ёсимда, 1936 йилги суҳбатларимиздан

бирида Абдулла Қодирий хонадонига Шўро ёзувчиси Алексей Толстой меҳмон бўлиб келгани тўғрисида гапирган эди. Ушанда Қодирий айнан бундай деган: «Бизникига улут ўрис Шўро ёзувчиси Алексей Толстой ташриф буюрди. Мен у билан суҳбатлашдим. У киши ниҳоятда кўнгилчан экан. Лекин жуда қудратли, қўлидан ҳамма нарсга келади. Билимдон. Хушмуомала. У ҳатто мен энди ёза бошлаган асарим мазмуни билан ҳам қизиқиб қолди, хийла кўнглимни кўтарди». Суҳбатимиз пайтида Қодирий қатъий режимга бўйсуниб яшаши ҳақида сўзлаб берган эди: у ўзи тузиб қўйган жадвал бўйича жисмоний иш билан шуғулланар, асар ёзар, дам олар, овқатланар, сайр қилар ва ухлар экан. Қодирий фақат ёзувчилик билан шуғулланмасди, айнаи пайтда у миришкор боғбон эди. Шунингдек, асаричилик билан шуғулланарди. Хуллас, ниҳоятда меҳнаткаш инсон эди. Абдулла Қодирий ҳақида мен билган нарсалар ана шулардан иборат.

Тасдиқномага сўзларим тўғри ёзилган, мен уни ўз она тилимда ўкиб кўрдим.

Зокиров (имзо)

таржимон: ЗВЕРЕВ (имзо)

Терговчи: ТуркХў Ҳарбий прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги ГРИШЧЕНКО (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 67—68-саҳифалар.)

* * *

Узоқ йиллар мобайнида улоқ-кўпкарида қатнашиб юрган (айтмоқчи, устоз Қодирийнинг илк ҳикояларидан бири «УЛОҚДА» деб номланади) тажрибали чавандоз отини дарров майдонга солмайди: дастлаб совутади — қизғин кураш кетаётган майдон атрофида айланиб юради, отни кураш нафсига, шарт-шароитга кўниктиради ва аччиқ устида отга бир-икки қамчи тушириб ҳам қўяди. Шунингдек, агар биз гапни хийла чийлаб, боз устига, этак томонидан бошлаб қўйган бўлсак, бунинг сабаби — Сизни, азиз ўқувчи, ҚАТЛГОҲда рўй бераётган хийла-найранглардан хабардор этиб қўйиш ниятидамиз, холос.

Гувоҳларнинг кўргазмаларига, улар Абдулла Қодирийга ким бўлишидан қатъи назар, «танқидий» ёндошмоқ лозим. Чунки улар Қодирийни чин дилдан оқлашини истардилар ва айнаи чоқда Қодирийнинг ГОЯДОРГА маъқул келадиган йўсинда оқланишига ҳам рози эдилар, жавобларини беихтиёр расмий кўрсатмалар андозасига солиб қўярдилар. Албатта, салтанат осмонида (1956 й.) ёлғондакам... «эшак ўлдирар» қуёш йилт этган дамларда эски-туски жулдурвоқи кийим-бошни бирданига ечиб отиш мумкин эмасди:

шундан қилинганда борми, тузумнинг, тартиботнинг айби очилиб қоларди— Қодирий оқланарди-ю, лекин ноҳақлик — адолатсиз тузум қораланарди. Афсуски, эллигинчи йилларда барча бузуқликлар Сталин жасади билан маташтирилади-ю қора ерга кўмилади...

1956 йилда ҳали ёв қочмаган эди. Мана, энди ёв қочдию ботир кўпайди: ошкоралик туфайли кўнглимиздаги ҳамма гапни бемалол айтяпмиз. Ҳатто 1956 йилда Шўро адабиётининг яловбардори ҳисобланган марҳум Алексей ТОЛСТОЙ тўғрисида ҳозир кўҳна ҳақиқат очиқ-ойдин айтиляпти; ўша ёзувчи Сталин даврида Ленин ордени билан тақдирланган бўлса, ҳозир «Ишчи-деҳқон графи» деган «унвон»га сазовор бўлди. Бизнинг-ча, Қодирийнинг А. Толстой билан «дўстона алоқада бўлган» хусусидаги кўргазмалар ҳам омонат, асоси пуч бўлса керак. Негаки, А. Толстой гувоҳлар талқин этаётган даражада дўстга вафодор — «чин ўртоқ» бўлмаган. Акс ҳолда, у Қодирийни бобовларга талатиб қўймасди. Гувоҳларнинг битта гапида жон бор: А. Толстой ҳақиқатан ҳам ҚУДРАТЛИ киши эди, у деярли ҳамма нарсага қодир эди. Бироқ, у ўз қудратини «ўтин ёришга» сарфлайди — СТАЛИН билан жонажон дўст тутинади, «доҳий»га хушомад қилади... Қодирийдек зийрак, зукко инсон А. Толстой табиатидаги қўнимсизликни пайқамай қолиши мумкин эмас. Яхшиси, келинг, Шўро адабиётининг байроқдори таржимаи ҳолидан «бир шингил» татиб кўрайлик.

«20-йилларнинг иккинчи ярмида А. Толстой Шўро Урисиясида энг оммалашган, суюкли ёзувчилардан бирига айланиб қолди. Хавотирли Сталин замони бошланиши биланоқ Толстой дарҳол қизгин ижодий фаолиятини жиловладию усталик билан қаламини хийла бежавотир тарихий мавзуга йўналтирди. «Биринчи Пётр» пьесасини яратди, ўрис подшоси қиёфасини қоп-қора бўёқларда тасвирлади... Толстой ўша пайтда, чиндан ҳам Урисия бошига тушажак барча кулфатларга буюк ислохотчи амалга оширган тадбирлар сабаб бўлди, деб ҳисобларди. Лекин «Биринчи Пётр» пьесаси дастлабки ҳолатда дунё юзини кўрмайди. Бошқарма ходими уни сахнага яқин йўлатмайди. Муаллиф эса тез орада нега бундай бўлганини билиб олади. 1929 йилдаёқ Сталин Биринчи Пётр шахсияти билан қизиқиб қолгани маълум бўладию Шўро тарихчилари зудлик билан Биринчи Пётрдан ижобий хислатлар қидира бошлайдилар... Шахсан Сталинга Биринчи Пётр табиатидаги изчиллик, жўшқинлик, асосий мақсад йўлидаги қаттиққўллик маъкул келарди. Ақл-идрокли Алексей Толстой нима учун асари «муваффақиятсиз» чиққанини дарров англади. Англайдию зудлик билан қанча ишлайди ва нишонга бехато уради.

Пьесанинг янги нусхаси Иккинчи Бадиий театр сахнасида қўйилади. бекиёс шуҳрат қозонади... Сталин бағоят мамнун бўлади: шахсан унинг ўзи Толстойга мана шу мавзуда лирик роман ёзишни маслаҳат беради. Ўрда (Кремль) подшоси билан ўрис зодағони — граф Толстой илк бора 30-йилларнинг бошларида Максим Горький уйида учрашадилар. Шу вақтдан эътиборан Толстой ҳукумат ва фирқа раҳбарлари даврасида расмий обрў қозона бошлайди. Албатта, қисқа муддатда «Биринчи Пётр» романи ҳам ёзилади. Шубҳасиз, асар завқ билан, қизиқарли ёзилган. Фақат баъзи ўрниларда тарихий ҳақиқат сохталаштирилади. Ўша пайтлари Толстой Ленинград яқинидаги Шохчорбоғда, шахсий боғида яшарди... «Биринчи Пётр» романи тилга тушгач, Толстойга Масковга — Ўрдага яқинроқ манзилга қўчиб ўтиш таклиф қилинади. Бу дамларда унинг китоблари мисли қўрилмаган нусхаларда нашр этиларди, муаллифнинг ҳукумат наздидаги эътибори юксалиб кетади ва Давлат банкасида унга махсус «Очиқ ҳисоб» ажратилади. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида «Очиқ ҳисоб» мамлакат бўйича фақат икки кишида, Максим Горький билан машҳур муҳандис, тайёралар ижодкори А. Н. Туполева бор эди, холос. «Очиқ ҳисоб» моҳияти шундан иборатки, унинг эгаси ўзи хоҳлаган пайтда Давлат банкасидан хоҳлаган миқдорда пул олиш ҳуқуқига эга эди: юз мингми, милёнми, миллиардми — аҳамияти йўқ. Билмадим. «Очиқ ҳисоб»нинг бахтли соҳиби жамғармадан милён ёки миллиард сўм пул олиши мумкин эдими ё йўқми? Менимча, ололмасди. Шўро Иттифоқида яшаётган одамга, айтайлик, миллиард сўмнинг нима кераги бор? Ахир мамлакатда юз минг сўмлик мол-мулк харид қилиш амримаҳол бўлган пайтда миллиард сўмга войвож олармиди! Максим Горький 1936 йилда вафот этади, А. Н. Туполев эса 1937 йилда қамоққа олинади. Натижада Толстой мамлакатдаги энг пулдор инсон бўлиб қолади. Алексей Толстой Масковда ҳам тўкин-сочин, фаровон ҳаёт кечира бошлайди. «Пётр» ёзувчига бекиёс шуҳрат келтиради-ю, энди янги асар ёзишнинг-да унчалик қизиғи қолмайди. Боз устига тағин хавотирли давр бошланади... Толстойга эса «Шўро адабиётидаги буюк ютуқлари учун» Ленин ордени берилади, сўнгра СШЖИ Олий Кенгашига депутат қиладилар. Муҳими, у расмий, чала-расмий маросимлар-у зиёфатлар пайтида доимо Ўрдага таклиф этиларди. Сталин унга марҳамат кўрсатарди, ёзувчи билан тез-тез суҳбатлашиб турарди...

Толстой «Биринчи Пётр» романини тамомлагач, ошна-оғайнилари даврасида, Масков қаҳвахоналарида, Ўрда зиёфатларида бурнидан чиққунча арақ ичиб, маст-аласт ҳолда вақтини хушлаб юраверади — беш йилгача ҳеч нарса ёзмайди. Аммо ҳадеб сукут

сақлайверса, беодобчилик бўларди. Олижаноб бирор нарса ёзиб, шу орқали тўкин-сочин, фаровон турмуш учун улуғ йўлбошчига миннатдорлик изҳор этиб қўйиш лозим эди. Шундай қилиб, 1938 йилда бирдан шов-шув тарқалди: капиталчи давлатлар Урисияга тажовуз қилган кезларда босқинчиларнинг бартараф этилишига ўртоқ Сталин буюк ҳисса қўшган экан, мана шу — фуқаролар уруши мавзусида Толстой «Ғалаба йўлида» ёки «Ўн тўрт давлат юриши» деган пьеса ёзаётганмиш!.. (Шунингдек, Толстой сал кейинроқ ёзган «Нон» романида ҳикоя қилинишича, 1919 йили Сарисин остоналарида оқғвардиячилар бевосита доҳиймиз Сталиннинг оқилона тadbиркорлиги шарофати билан тор-мор этилади.) Афсуски, пьеса шу қадар бемаъни, тутуриқсиз, зерикарли эдики, ҳатто уни қўйдек ювош Шўро томошабинлари ҳам кўришни истамадилар — пьеса бир неча марта сахнага қўйилади-ю, кейин ундан батамом воз кечилди. Тахминан, ўша йилларда нашр қилинган «Нон» романини ҳам бўш-баёв Шўро китобхонлари ўқишмади. Бир замонлар истеъдодли бўлган Шўро ёзувчиси Алексей Толстой ичкиликка муккасидан кетади, ярамас роман ёзади. Толстойни ичкиликбозликка ўргатадилар, маънавий жиҳатдан тубанлаштириб юборадилар, уни ёлғон сўзлашга мажбур этадилар. Отувга, сургунга ҳукм қилинган ёзувчилар каби Толстойнинг ёзувчилик иқтидори ҳам таназзулга юз тутади. Лекин у узоқ яшайди, 1945 йилда вафот этади. Шўро ҳукумати доим уни кўз-кўзларди рўзномалару ойномаларда, кнноларда, тантанали расмий маросимларда, зиёфатларда: «Мана, кўриб қўйинглар — бизнинг улуғ ёзувчимиз, Шўро адабиётининг фаҳри! У собиқ зодагон, граф, ҳозир эса Сталин даврини тўлиб-тошиб куйлаяпти — садоқатли маддоҳ, сўсализмнинг тенгсиз қасиданависи!» денишиб айюҳаннос солардилар... Афсуски, кўпчилик бундай бақир-чақирлар ҳам Шўро ҳокимиятиинг навбатдаги ҳийла-найранги эканини билмасди».

(«Огонёк» жаридаси, 1990 й. 41-сон, «Ишчи-деҳқон графи» мақоласи, муаллиф — Юрий Елагин.)

Хуллас, мана шунақа гаплар. Ҳозир жамиятимиз маънавий инқирозга юз тутди. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки йўқсуллар ниқоби остида қарор топган ҳокимият дунёга келган кундан бошлаб инсоний қадр-қимматни топташ билан машғул бўлди, ижтимоий тафаккурни Маркс — Ленин — Сталин таълимоти билан чеклашга интилди; оғзи қийшиқ бўлса ҳам, ғоявий маддоҳлар гапиртирилди ва охир-оқибатда эллик, юз жилдлаб «чучук ёлғонлар» вужудга келди: жисмоний хунрезлик маънавий қашшоқлик шаклида моддийлашди....

Билмадим, 1938 йилда ҳам Наврўз байрами «эскилик сарқити» сифатида бартараф этилганмиди ёки бундай «инқилобни» тадбирни амалга ошириш келажакка — Марказқўм котибаси Р. Ҳ. Абдуллаевага «фирқа топшириғи» тарзида мерос қолдирилганмиди? Ҳартугул, ўша йилнинг 21 март куни (дошқозонда сумалак қайнаётган кезларда) 1905 йили (?) туғилган, Тошкент шаҳрининг Киров депараси, Учқун кўчасидаги 52-уйда истиқомат қиладиган СШЖИ фуқароси бўлмиш жаридачи ёзувчи Ғафур Ғуломни ЎзСШЖ Ички Ишлар халқ Комиссарлиги Давлат Хавфсизлиги бошқармаси IV бўлимининг ходими, давлат хавфсизлиги сержанти ТРИМАСОВ гувоҳ тарзида сўроқ қилади. Сўроқ тасдиқномасида қайд этилишича, Ғафур Ғулом ўрта маълумотли, фирқасиз киши бўлиб, қизил қўшин сафида ҳам, оқларнинг аксил инқилобий аскарлари орасида ҳам... қорасини кўрсатмаган экан. Гувоҳ ёлғон кўргазма берса, жиноий жавобгарликка тортилажаги тўғрисида огоҳлантирилади-ю тергов бошланади.

«Савол. Абдулла Қодирийни яхши танийсизми?

Жавоб. Абдулла Қодирий чинакам миллатчи ҳисобланади. Илгарн у савдогар, муштумзўр эди, ўз хўжалигида одамларни мажбуран ишлатарди. Бундан ташқари, Зоҳириддин Аълам, Шоҳидов каби аксилин-қилобий кайфиятдаги мусулмон руҳонийлари билан доим апоқ-чапоқ бўлиб юрарди. Ошна-оғайнилари аксил инқилобий фаолияти учун жиноий жавобгарликка тортилган.

Савол. Қодирийнинг Шўрога қарши аксилинқилобий фаолиятига оид нималарни биласиз? Батафсил гапириб беролмайсизми?

Жавоб. А.Қодирий чинакам аксилинқилобчи, миллатчи. У доим аксилинқилобий, миллатчилик ишлари билан машғул бўларди. Масалан, ўзининг «Калвак махзум», «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» сингари асарларида аксил инқилобий, миллатчилик ғояларини тараннум этади, ҳозирги замон ўзбек халқига туҳмат қилади, ўрисларнинг устидан кулади. Шунингдек, жамоа хўжалиги қурилишига қарши чиқади, айнаи чоқда яккахўжалик турмушини улуғлайди. Эсимда, 1935-36 йилларда Шўро Иттифоқи билан савдо-сотик қиладиган битта тижоратчи Қошғардан Тошкентга келди. Уша тижоратчи Қодирий уйида меҳмон бўлди ва «Ўткан кунлар» романини араб имлосида нашр этиш ва уни Қошғарга жўнатиш тўғрисида Қодирий билан маслахатлашди. Бироқ, уларнинг қандай хулосага келгани менга қоронғи. Шу

ҳақда Қодирийнинг ўзи менга гапириб берган эди. Бундан ташқари, аксилинқилобчи, миллатчи деб эълон қилинган Вадуд Маҳмуд, Чўлпон, Ғози Юнусовлар билан Қодирий жуда иноқ эди. Бу кимсалар Ички Ишлар Халқ, Комиссарлиги томонидан жавобгарликка тортилган. 1936 йили мен Қодирий билан биргаликда Наби Шариповнинг уйига таклиф этилдим (у аксилинқилобчи, миллатчи эди, ҳозирги пайтда жиноий жавобгарликка тортилган); ўша хонадонга Зоҳириддин Аълам, Шоҳидов, Чўлпон (аксилинқилобий мусулмон руҳонийлари, ҳозир жавобгарликка тортилганлар) ва менга нотаниш кимсалар ҳам таклиф этилган эканлар. Ўтириш давомида фақат сиёсий мавзуда суҳбатлашдилар, ҳамма Шўро ҳокимиятини қоралади, Шўроларга қарши гапиришди. Қодирий: «Шўро ҳукумати заём чиқарди, энди уни мажбурий тартибда одамларга тарқатмоқда», деди. Ўтириш қатнашчиларининг бари Қодирийнинг фикр-мулоҳазасини қўллаб-қувватлашди ва шу ердаёқ заёмга обуна бўлмасликка қарор қилишди ҳамда диндорлар ўртасида заёмга обуна бўлмаслик ҳақида тарғибот юритишга келишиб қўйдилар. Ундан сўнг Шоҳидов бундай деди: «Хотин-қизлар юзини очиб ташлаш мумкин эмас, бу Қуръонда ман этилган. Крлаверса, паранжисини ташлаган аёллар раҳбарлик лавозимларини эгаллайдилар, кейин эрлар хотинларга бўйсунушга мажбур бўлишади — бу ҳол ҳам Қуръонга хилофдир». Бу масалада ҳам диндорлар ўртасида, аёллар юзини очилишига қарши тарғибот ишлари олиб боришга келишдилар. 1936 йилда бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари Қозон шаҳрига сафар қилди. Қозон шаҳридаги «Шўро» меҳмонхонасида яшаб турган пайтимизда (Амин Умарий билан Шокир Сулаймонов ҳам биз билан бирга эдилар) Қодирий менга бундай деди: «Татаристонда ва олмонларнинг Эдилбўйи мухториятида озиқ-овқат маҳсулотлари атайлаб таҳчил этиб қўйилган; Шўро ҳукумати аҳоли ўртасида норозилик уйғотиш учун жўрттага шундай қияпти. Олмонияда эса хайр-эҳсон тўпланяпти, йиғимдан тушган маблағ, маҳсулот Татаристон билан олмонларнинг Эдилбўйи мухториятига жўнатиляпти». Сўнгра Қодирий бундай деди: «Ҳарбий жиҳатдан Шўро Иттифоқи Олмониядан кучсиз. Агар уруш бошланиб кетса, Шўро ҳукумати мағлубиятга учрайди».. Ушбу сўзларни эшитишимиз билан Умарий, Сулаймонов ва мен дарҳол Қодирийга эътироз билдирдик. Аммо Қодирий ўз фикридан қайтмади. Умарий адабиёт билан шуғулланади. Сулаймонов Ўзбекистон Давлат нашриётида ишлайди. Иккови ҳам Тошкент шаҳрида яшайди. Шундан бошқа айтадиган гапим йўқ.

Менинг сўзларим тўғри ёзиб олинган, ўзим ўқиб кўрдим. Ғ. Ғулом (имзо).

Терговчи: ТРИМАСОВ (имзо).

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 32—34-саҳифалар)

АНГЛАТМА

«Аризагўй Ҳ. Қодирий билан суҳбатлашганимиз тўғрисида.

1988 йилнинг 27 январ куни мен — ЎзСШЖ Давлат Хавфсизлиги Қўмитаси бўлим бошлигининг ўринбосари, подполковник В. А. Петлин, қўмита шошилинич вазифалар ходими Б. И. Тошпўлатов билан биргаликда арзгўй Ҳабибулла Қодирий билан унинг хонадонида суҳбатлашдик. Арзгўй бетоб экан, қиш пайтида хонадонидан ташқарига чиқа олмайди. Аризада ўртага қўйилган масала юзасидан тушунтирилдики, ДХҚ томонидан тергов қилинган кишиларнинг жиноятномалари танишиб кўриш учун шахсий арзгўйлар қўлига берилмайди. Кейинги саволларга бундай жавоб берилди: арзгўйнинг отаси — Абдулла Қодирий 1938 йилда гўё Ф. Хўжаев раҳбарлик қилган аксилинқилобий, аксил шўравий ташилотга аъзо бўлгани учун жиноий жавобгарликка тортилган ва олий жазога ҳукм қилинган, ҳукм ижро этилган. Шундай шахсларнинг кўмилган жойлари ўша даврда расмий ҳужжатларда қайд этилмасди; шунинг учун ҳозир унинг қаерга дафн этилганини аниқлаш имконияти йўқ. 1956 йили у оқланган. Чунки унинг хатти ҳаракатида жиноят таркиби йўқлиги тан олинган. Суҳбат пайтида Ҳабибулла Қодирий, отасининг ноҳақ жазоланишида Фафур Ғулом асосий айбдор ҳисобланганими, деган масалага ойдинлик киритмоқчи бўлди. Унга, биз бундай маълумотга эга эмасмиз, деб жавоб берилди. Арзгўй отаси ҳақида ўзи ёзаётган китобда Фафур Ғуломни қоралаб акс эттиришим мумкинми, деб сўради. Биз унга тушунтирдикки, агар қоралаш учун тўла исботланган, ҳаққоний далил бўлса, ёзиш мумкин, албатта. Акс ҳолда, муаллиф бировга туҳмат қилгани учун жиноий жавобгарликка тортилади. Суҳбат пайтида Ҳабибулла Қодирий айтдики, унинг яқин бир таниши (бундан йигирма йиллар муқаддам) мутлақо тасодифан Абдулла Қодирийнинг жиноятномаси билан танишиб, унга баъзи тафсилотларни сўзлаб берган экан. Хусусан, арзгўй отасини тергов қилган собиқ терговчи Тригуловнинг кўргазмаси тўғрисида ҳақиқатга яқин тафсилотларни айтди. Бундан ташқари, Абдулла Қодирийнинг иши қайта кўрилаётган вақтда терговга чақирилган арзгўй ўша пайтда баъзи тафсилотни ўзи билиб олган экан. Суҳбат охирида арзгўй Ҳабибулла Қодирий, агар отасининг жиноятномаси билан танишиб кўришнинг имконияти йўқ бўлса, ДХҚга ёзган аризаси бўйича унга берилган жавобдан қониққанини эътироф этди; бу масала

юзасидан эътирози йўқ экан. ЎзСШЖ ДХҚ бўлим бошлигининг ўринбосари, подполковник В. ПЕТЛИН (имзо).

ЎзСШЖ ДХҚ шошилиничи вазифалар ходими, капитан Б. ТОШПУЛАТОВ (имзо).

1988 й. 27 январ».

(А. Қодирийнинг жиноятпомаси, 98—99-саҳифалар).

Демак, Ҳ. Қодирий умрининг охирларида ҳам отасининг фожиаги ўлимига Ғафур Ғулом сабабчи бўлган, деб тахмин қилади. Лекин ДХҚнинг масъул ходимлари: «Биз бундай маълумотга эга эмасмиз», деб жавоб беришади.

* * *

Ғафур Ғулом 1938 йилда Абдулла Қодирий ҳақида дастлаб кўргазма бергандан сўнг орадан ўн саккиз йил ўтади. Ва 1956 йил январ ойининг ўн олтинчи куни ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги ГРИШЧЕНКО Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг аъзоси бўлмиш Ғафур Ғуломни гувоҳ сифатида сўроҳ қилади. Бу пайтга келиб Ғ. Ғулом олий маълумот олган ва 1946 йилда кўммунистчи фирқага аъзо бўлган эди. Ўша кунги тергов тасдиқномасида асосан қуйидаги кўргазма қайд этилади. «Савол. Ёзувчи Абдулла Қодирийни биласизми? Унинг ўтмиши ҳақида Сизга нималар маълум?

Жавоб. Мен ёзувчи Абдулла Қодирийни сиртдан, асарлари бўйича 1925-26 йиллардан берн биламан. Шахсан у билан, тахминан, 1932 йили танишганман. Абдулла Қодирий тошкентлик бўлиб, отаси боғбон эди. Қодирийнинг ўзи адабиёт билан шуғулланарди, бўш пайтларида укалари билан боғ юмушларида машғул бўларди.

Савол. 1923-26 йилларда Абдулла Қодирий қаерда, қандай вазифаларни бажарган?

Жавоб. Вақтли матбуотдан менга маълум эдики, у «Муштум» жаридаси билан ҳамкорлик қиларди.

Савол. 1923-26 йилларда «Муштум» жаридасига ким раҳбарлик қилган?

Жавоб. 1923-26 йилларда «Муштум» жаридасига Ғози Юнусов (ҳажвчи), шоир Чўлпон ва Абдулла Қодирий раҳбарлик қилганлар.

Савол. А. Қодирийнинг «Муштум»даги фаолияти ҳақида Сизга нималар маълум?

Жавоб. Қодирий «Муштум» билан ҳамкорлик қилган пайтларда унинг фелъетонлари, ҳажвий ҳикоялари босилиб турарди.

Савол. Абдулла Қодирийнинг ғоявий-сиёсий қарашлари ҳақида нима дейсиз?

Жавоб. Абдулла Қодирий мутаассиб мусулмон эди, у барча диний расм-русумларни қатъиян адо этарди. Шунинг учун турмушимиздаги янгиликлар, хусусан, хотин-қизларнинг паранжи ташлаши ҳам унга ғайритабиий туюларди — бундай ҳодисаларга салбий муносабатда бўларди. У миллатчи эди, асарларида ўрис халқига нисбатан қаҳр-ғазабини акс эттирган. Жамоа хўжалиги қурилишини қораларди, якка хўжаликни афзал кўрарди. Чунки унинг ўзи хўжаликни яккабош бўлиб бошқариш тарафдори эди.

Савол. Абдулла Қодирийнинг аксилинқилобий хатти-ҳаракатлари борасида нималарни биласиз?

Жавоб. Шахсан менга Қодирийнинг аксилинқилобий хатти-ҳаракатлари тўғрисида ҳеч нарса маълум эмас.

Савол. Қошғарга жунатиш учун нашр этилган Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» китоби ҳақида нималарни биласиз?

Жавоб. Эсимда бор, бир сафар Абдулла Қодирий менга ўзининг асарларини Қошғарда ҳам ўқишаётгани ҳақида гапириб берган эди ва асарларини уйғур тилида чоп этиб, Қошғарга юборишни орзу қилганди.

Савол. Абдулла Қодирийнинг Вадуд Маҳмуд, Чўлпон, Ғози Юнусовлар билан ўзаро муносабати ҳақида нималарни биласиз?

Жавоб. Менга маълумки, Вадуд Маҳмуд жаридачи эди: у, Чўлпон, Ғози Юнусов (ҳажвчи), Абдулла Қодирий қалин дўст тутинишган эди. Мен Вадуд Маҳмуд билан шахсан таниш эмасман. 1954 йили Сталинободда (ҳозирги Душанбе шаҳри — *изоҳ биздан: Н. Б.*) Айнийнинг дафн маросимида қатнашган кезларимда Вадуд Маҳмуд бирмунча вақт Сталинободда яшаганини одамлардан эшитдим.

Савол. Абдулла Қодирийдан аксил шўравий руҳдаги фикр-мулоҳазаларни эшитганмисиз?

Жавоб. 1936 йили Қозон шаҳрида сафарда бўлган пайтимиз, биз меҳмонхонада Абдулла Қодирий билан бирга яшадик. Ушанда у, агар уруш бошланиб қолса, албатта, Гитлер ғалаба қозонади, деган эди. Сухбат устида Амин Умарий ҳам бор эди (у 1946 йилда вафот этган). Бу борада бошқа гап-сўз бўлганини эслай олмайман.

Савол. Сиз Наби Шариповни танийсизми? У билан муносабатингиз қандай эди? Наби Шариповнинг уйига борганмисиз?

Жавоб. Наби Шариповни шахсан танимасдим. Лекин 1936 йили бир марта Наби Шариповнинг уйига меҳмонга таклиф этилдим. Ушанда Чўлпон билан Абдулла Қодирий

ҳам боришган эди. Наби Шарипов нима иш қилишни билмайман. Чунки унинг уйида бор-йўғи бир марта бўлганман, холос. Эсимда, ўшанда Наби Шарипов хонадонига биздан ташқари, Чўлпоннинг тоғаси — Ўрта Осиёнинг йирик руҳонийси Зоҳириддин Аълам ҳам ташриф буюрди. Тушлик пайтида Наби Шариповнинг отаси билан Зоҳириддин Аълам мусулмон киши ютуққа эгалик қилиши мумкин эмаслиги, аниқроғи, агар заёмга ютуқ чиқса, текин пулдан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмаслиги хусусида, ютиб олинган пулни бирорта бева-бечорага ҳадя этиш лозимлиги ҳақида гаплашиб ўтиришган эди. Кейин суҳбат мавзуси кушхонадан гўшт харид қилмаслик тўғрисида кетди; чунки у ерда жонлиқни рисоладагидек сўймайдилар — чалажон ҳолатида иргитиб юборишади. Ростини айтсам, ҳозир барча гап-сўзларни аниқ эслай олмайман.

Савол. Амин Умарий билан Шокир Суланмоновни танийсизми? Уларнинг тақдири нима бўлган?

Жавоб. Ҳа, Амин Умаров (Амин Умарий) билан Шокир Сулаймоновни адабий фаолияти орқали яхши биламан. Амин Умаров ЎзСШЖнинг ҳар хил нашриётларида хизмат қилган. Шокир Сулаймонов эса шоир эди. Яна айтишим мумкинки, Амин Умаров фаол ёш камол бўлган. 1946 йили Амин Умаров Тошкент шаҳрида вафот этди.

Савол. Абдулла Қодирипнинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон», «Калвак махзум» асарлари билан танишмисиз? Номлари зикр этилган асарларнинг ғоявий-тарбиявий аҳамияти, бадиий қиммати ҳақида нима дейсиз? Уша асарлар Қошғарда чоп этилганми?

Жавоб. Ҳа, Абдулла Қодирипнинг асарлари билан танишман. Қодирий ўзининг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» китобларида Худоёрхон ҳукмронлик қилган даврни ёритган. Абдулла Қодирий бу асарларида ўрнс халқига қаҳр-ғазабини тўкиб солган. Темирланг, Умархон замонидаги «олтин давр»ни қўмсайди. Агар ўшалар каби хонлар бўлганда борми, ўрислар икки дунёда ҳам Туркистонни босиб олишолмасди, деб ҳисобларди. Абдулла Қодирий ўз асарларида Худоёрхонни уқувсиз ҳоким сифатида қоралайди; ўша ярамас охир-оқибатда Туркистонни ўрисларга топшириб қўйди, дейди. «Обид кетмон» романида Қодирип яккахўжаликни улуғлайди, жамоа хўжалиги қурилишини қоралайди. Бу романида Қодирий сифилис (таносил) каби юқумли касалликлар Туркистонга ўрислар томонидан келтирилган, деб талқин этади. Абдулла Қодирий «Калвак махзум» асарида Калвак тимсолида калавасининг учини йўқотиб қўйган, эскичага муккасидан кетган мусулмонни тасвирлайди; ҳажвий асар қаҳрамони

кулай фурсат туғилдими бас, дарров янгиликни қоралайди, эскиликни тарғиб қилади. Ўз замонида Қодирийнинг бу асари кўп нусхада қайта-қайта нашр этилган.

Савол. Ўзбекистон Йўқсул ёзувчилар уюшмаси ташкилий қўмитасининг собиқ раҳбарлари бўлмиш Қурбонов, Сотти Ҳусаинов, Насрулло Охундийларни танинсизми? Улар ҳозир қаерда?

Жавоб. Ҳа, мен Қурбонов, Ҳусаинов, Насрулло Охундийларни танийман. 1938 йилда Қурбонов Ўзбекистон Йўқсул ёзувчилари уюшмасининг раиси эди, ҳозир у илмий ходим ҳисобланади. Лекин айнан қаерда ишлаётганини билмайман. Сотти Ҳусаинов уруш аайтида қамоққа олинган: эшитишимга қараганда, у жазоланган эмиш. Аммо, қачон, нима учун жазоланганини мен билмайман. Насрулло Охундий ҳозирги пайтда Ўзбекистон Давлат нашриётида бош муҳаррир бўлиб ишламоқда.

Савол. Педагогика институтининг собиқ профессори Ғози Олим Юнусовни танийсизми?

Жавоб. Мен Ғози Олим Юнусов номини илгари эшитганману, аммо у билан шахсан таниш эмасман. У ҳақда бирор нарса дея олмайман.

Савол. Сиз Иброҳим Назировни танийсизми?

Жавоб. Йўқ, мен Иброҳим Назировни танимайман.

Ушбу иш юзасидан шундан бошқа ҳеч қандай кўргазма бера олмайман.

Тасдиқномага менинг сўзларим тўғри ёзилган, ўзим ўқиб кўрдим.

Ғ. ҒЎЛОМ (имзо)

адлия подполковниги ГРИШЧЕНКО (имзо)».

Терговчи: ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси,

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 4—8-саҳифалар)

Агар янглишмасак, ҳозир нафасингизни ичингизга ютиб, Ҳукм эълон қилинишини кутмоқдасиз... Хўш, биз нима дейишимиз мумкин? Бизнингча, бу ҳолатимиз «сўзсиз сурат»га ўхшаса керак. Узр-маъзуримиз қабул этилса, севимли шоиримиз Абдулла Ориповнинг «Ғафур Ғулом» шеърідан саккиз мисрасини эътиборингизга яна бир бора ҳавола этмоқчимиз:

«Қанчалик йироқдан эшитилмасин

Арслоннинг наъраси арслонларга хос.

Ҳеч кўмиб бўлмайми офтоб шуъласин,

Олмос ушоғи ҳам ҳамиша олмос.

Устоз Ғафур Ғулом тирикдир, тирик,

Ўзбек шеърятин жамоли — кўркам.

Шу улуг бинога асос бўлгудек

Ярқираб турибди у қўйган ғишт ҳам...»

Албатта, бировнинг кўнглида Ғафур Ғуломга нисбатан иштибоҳ уйғотиш ниятимиз йўқ: биз неки ҳақиқат бўлса, барини очик-ойдин қоғозга туширяпмиз, холос. Қоғоз эмас, юрагимиз тирналяпти!

Ҳа, Ғоядор нишонни беҳато олган эди: аллома шоирнинг «умр дафтари»га доғ бўлиб тушадиган «шоҳ сатрлар»ни авайлаб-асрашни ва фурсати етганда ошкор этиб, мухлислар кўнглини вайрон этишни 1938 йилдаёқ режалаштириб қўйган эди. 1956 йилда эса ўша мудҳиш режанинг пухта ёқ пухта эмаслиги синаб кўрилди, холос.

Наҳотки, соҳир ақл-идрок эгаси бўлган улуг шоир қалтис хатога қўл ураётганини, жиноятга шерик бўлаётганини болмаган бўлса?! Нега у «халқ душмани»ни фош этиш учун ишга туширилган восита ифлос эканини, хиёнатга асосланганини билиб туриб, бир хонада ётган, бир дастурхондан туз-намак бўлган ўз оғасини «фош» этади?.. Агар мантик бўйича фикр юритилса, истеъдодсиз кимса бошқаларнинг ноёб истеъдодига омонатига хиёнат қилиши лозим. Ғафур Ғулом эса истеъдод борасида асло қисилмаган эди: у кемтик кўнгли билан куйлаганда ҳам дунёни тўлдириб кетган шоир ҳисобланади. Ҳарҳолда Ғафур Ғулом энг жирканч шайтоний кутку ҳасад туфайли қўлини булғамаган. «Мудҳиш бир кеча, кўрқинчлидир...»

Бирдан дарвоза тақиллайди. Шоир чўчиб ўрнидан туради ва хотинига: «Кўрпа-тўшакни ҳозирла, мени олиб кетишадн», дейди. Дарвозани асабий тақиллатишади. Шоир бўҳчасини орқалаб дарвозахонага равона бўлади. Хотини эса товушни чиқармасдан бўғриқиб-бўғриқиб йиғлайди. У беҳолгина дарвоза зулфини туширади.

Қора кийимли икки азроил серрайиб туришарди.

—Кетдик, — дейишади.

«Қаёққа?» деб сўрамайди шоир, фақат ичида шум тақдирдан нолийди. Шу пайт азроилдан биттаси шоир елкасидаги бўҳчани олиб, дарвозахонага улоқтиради.

—Керак бўлса, кейин элтиб беришади, — дейди. «Ўша жонга» олиб боришади. Қон ҳиди анқийди.

Шоир ўхчийди.

— Ҳа, ёқмадими?.. Оббо, нозикбадан-эй!!—деб пичинг қилади азроил.

— Чекасан? — деб сўрайди тўппончасини ғилофидан чиқариб, стол устига қўйган кимса. Шоир бош чайқайди. Сўнг, тўппончали киши давом этади: — Камина терговчп бўламан. Ҳозир биз сени қатлгоҳ манзараси билан таништирамиз. Қани, олдимга туш-чи! Қўлингни орқангга маташтириб юрасан; мабодо... қочишга уринсанг — тамом, огоҳлантирмасдан отиб ташлайман.

Ғира-шира йўлакка чиқадилар. Атрофдан оҳ-фиғон, дод-фарёд эшитилади. Кимдир тўхтовсиз ўрисчалаб сўкинади, баъзан ўзбекча ҳам аралаштириб қўяди: «Ҳе-е, онангни фалон қилай!»

— Стой! Раз, два! — дейди терговчи. Шоир таққа тўхтайди.

— Сўлга бурилгин-да, тирқишдан хонага қарагин!.. Танияпсанми?

— Барини танийман, — дейди шоир тирқишдан нигоҳини узиб. — Улар машҳур ўзбек ёзувчилари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Боту...

— Тукта!.. Кетдик, пойдём! — Бояги хонага қайтиб келишади. — Ўтир. Папирос чекади?

— Ҳа, чекади... Раҳмат, фуқаро терговчи. Уларни калтаклашибди: юзлари кўкарган, қонталаш...

— Молчи!.. Мен савол берсам гапирасан, понятно?

— Понятно.

— Вот и хорош! Сен — баран! Скажи, Абдулла Кадирийни танийсан?

— Танийман.

— Ух, какой сен хороший баран!.. Уни якши биласан?

— Якши биламан, — дейди шоир тилини чучитиб. — У Горький билан...

— Юу-к, не так! У Горький билан эмас, а миллатчи буржуйлар билан! Тушиндинг? А ну-ка, айт тепер!

— Гражданин терговчи, мен битта пиёниста шоир бўлсам... қўйвора қолинг — уйда болаларим йиғлаб қолишди...

— Ладно, сени тоже бабахним! — Терговчи ғилофидан тўппончасини чиқаради-да, ўқлай бошлайди.

— Бирпасда-я?!

— Протоколга запишем, что при попытке бегству оғир яраланди, потом касалхонада ўлади...

— Чексам мумкинми?

— Пажалиска!

— Хоп, мен согласен. Нима дейишим лозим?

— Вот и хорошо! Какой сен якши баранчик!.. Сен два дня у нас шамоллаб ётасан, биз эса кўргазмаларингни сами протоколга напишем и сен подпишеш — имзо чекасан, вассалом! Потом пойдёш с богом!

— Якши, — деди шоир қулт этиб ютинганча.

— Агар қачондир кўргазмангдан отказешся биз сени бари бир бабахним! Ясно? Яман булади! О, еще как яман булади!!!

— Хоп, — дейди шоир мажолсизланнб.

— Вот сенга калам и вот бумага; сейчас алоҳида камерага кузатиб куямиз но до утро напишеш, что знаеш. Иногда биз будем диктоват. Потом сен Совет шоири бўласан абадул абад, если шалтай-балтай — все, конес тебе, и кейин можем бабахнит, мий тебе взорвём, чертого матери!!!

* * *

Рўйи заминни зир титратиб, арслондек наъра тортиб адабиёт даргоҳига кириб келган шоир эгилади, мағрур боши хам қилинади: қўли қонга ботирилади, бир умр ич-этини кемириб яшашга маҳкум этилади. Ахир, Ғафур Ғулом бекорга ичкиликка ружу қўймаган-ку, у дардини ҳеч кимга айтолмасди — айтса... дарди баттар газаклаб кетарди. Унинг дарди бедаво эди. Жон эса иссиқ, ширин: одамнинг аъзои баданида милёнта ҳужайра бўлса, то охирги нафасгача — милёнта ҳужайра ўлгунча одам милён марта ўлади, ўлим азобини — сўнгги қийноқни милён марта бошидан кечирази. Чунки милёнта ҳужайранинг ҳамма-ҳаммаси битта одамнинг мулкидир!.. Ишонмасангиз, ўз танангизга нина санчиб кўринг-чи?! Оғрийдими?.. Агар оғриқни сезмасангиз — билингки, ҳужайрангиз тирик жон эмас, ўлган экан. Зеро, оғриқ — тирикликка хосдир. Шундай қилиб, ўзбек миллати пешонасига битган буюк ИСТЕЪДОД занжирбанд этилади, кўринмас ип билан СИЁСАТ дарвозасига боғлаб қўйилади, сохта ҒОЯнинг кўриқчисига айлантйрилади.

— Ғафур Ғулом 1956 йилда ўз гуноҳини ювиши мумкин эди-ку?! — деб сўрайсиз. Кечиргайлар. 1956 йилда ЁЛҒОН — ҳокими мутлақ эди (ҳозир-чи?), ҚУРҚУВ эса кўппакдек ўша оғасини, улуғ оғасини — ЁЛҒОНни кўриқлаб ётарди. Кўрқув итоатгўйлиги, хиёнати учун ҳар хил мукофоту унвонлар билан тақдирланарди. Кўрқув тавба қиладими? Нега? Ахир, «шахсга сиғиниш» ҳақидаги дод-войлар фирқанинг

одатдаги хийла-найрангидан бошқа нарса эмаслиги кундай равшан эди-ку! Қўрқув ўз жони — милён хужайраси «темир сандиқ»да эканини «якши» биларди...

Шунинг учун Ғафур Ғулом, ҳатто 1964 йилда — Абдулла Қодирий таваллудининг етмиш йиллиги нишонланаётган тантанали кечада ҳам «эски ашуласи»ни хиргойи қилади; Қодирийни «уч-тўртта рисола ёзиб кетган анчайин бир ёзувчи» сифатида камситишга уринади. Нима, кўпчиликнинг ўртасида Қодирий тўғрисида илиқроқ сўз айтиб қўйса, Ғафур Ғуломнинг асакаси кетармиди? Асло. Бундан осони йўқ эди. Аммо, «мудҳиш бир кечада, қўрқинчли бир кеча»да уйингизда қўққис телефон жирингласа-ю нотаниш киши мулойим товушда қатли ом даврини шунчаки эслатиб қўйса ва баъзи бир йўл-йўриқ кўрсатса-да, эртага бўладиган Қодирийнинг тантанали кечасида муваффақиятли қатнашингиз, деб тилак билдирса... Кечиргайлар! Пешонадан совуқ тер чиқиб кетиши турган гап, лекин жон чиқиб кетмаса, демак, арслон калласидек юрак бор экан! Арслонюрак шоирни «тўти»га айлактира олган ҚУРҚУВ нақадар қудратли эканини тасаввур этишпизми? Тўғри, «мард бир марта ўлади, номард эса минг марта», дейдилар. Бироқ, «одамларнинг бир одати бор — мақол тўқийдилар мослаб ўзига». Қолаверса, минг бир ўлимни енгиб, битта жонини минг бир марта қиймалаб, қиймаланиб ва яна дор остига бораверган, қўлидан қаламини ташламаган инсон наинки номард бўлса? Мен ишонаманки, агар Ғафур Ғулом қайта қуриш даврига қадар омон-эсоп яшаганида борми, у баъзи «оқсоқол» шоиру ёзувчилар каби уйига биқиниб олиб, сасини чиқармай ўтирмасди, балки «болшовоилар» барпо этган қонхўр тузумнинг битта қурбони сифатида эл-юрт олдида гувоҳлик берарди.

—Ўринсиз тўкилган бегуноҳ қонлар устига қурилган жамиятни қайта қуришга сира ҳам ақлим етмайди. Мабодо, шу жамият қайта қурилса, сон-саноксиз шаҳидлар гўрида тик турадилар ва мадфун Туркистонимизни кофирхонага айлантириб қўйган биз итларни қарғайдилар!!! — деб юм-юм йиғларди.

Ана, «зўр қарвон йўлида етим бўтадек» елиб-югуриб, жонини қаерга қўйишини билмасдан, «бошини силашга бир меҳрибон қўл» тополмасдан, шўр пешонасига муштлаб-муштлаб нуроний бир чол йиғлаяпти. Ўпкаси тўлиб-тўлиб, ўксиб-ўксиб, ўткинчи дунёни, ёлғончи дунёни қарғаб-қарғаб бўзлаяпти.

— Ё раббим!

«Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшинда эди. Авлиё ота устидаги чор аскарлари билан тўқнашувимизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва

қахрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим». Роман шундай сўзлар билан якунланади. Онгли равишда — сиёсий мақсадни кўзлаб, ўрисларнинг ишчилар синфига, ўрис халқига нафрат уйғотиш ниятида шундай ёзилади ва шу йўсинда буржуй миллатчилари сафини мустаҳкамлаш, ёшларга зарарли, тубан "буржуйча миллатчилик таъсир ўтказиш назарда тутилган..."»

Ўзбекистон Йўқсул Ёзувчилари уюшмаси ташкилий қўмитаси томонидан «Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) буржуйча миллатчилик, аксил шўравий «Ўткан кунлар» романи ҳақида» ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ комиссарлиги Давлат Хавфсизлиги Бошқармасига тавсия зтилган ва Қодирийнинг жиноятномасига тикиб қўйилган хулосада ана шундан дейилади. Хулосага «ёш шоир — Ташкилий қўмитанинг масъул котиби Насрулло Охундий» имзо чекмаган экан. Тиғдор «такриз»га қўмита раиси Х. Қурбонов, раис муовини — драматург-танқидчи С. Хусаинов, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, танқидчи-адабиётшунос Олим Шарафутдинов имзо чекканлар. Имзокашлар қаторида Ғафур Ғуломнинг исми шарифи ҳам қайд этилган-у, аммо унинг имзоси йўқ: гувоҳ сифатидаги кўргазмаси терговчига етарли далил бўлган бўлса ажаб эмас. Бироқ «Обид кетмон» тўғрисида» ва «А. Қодирийнинг тескаричи асарлари» хусусидаги хулосаларга Н. Охундий гажакдор имзо қўйган; бу кимсанинг имзоси шу қадар тарвақайлаганки, беихтиёр яйраб-яшнаб имзо қўйиш шунақа бўлса керак деб ўйлайсиз.

Н. Охундий имзо қўйган хулосалардан айрим кўчирмалар:

«А. Қодирий «Обид кетмон» асарини гўё ўзи ҳам Шўро томонига ўтганини исботлайдиган далил каби тортиқ қилди. Афсуски, ушбу ҳужжат ёзувчи Шўро томонига ўтганини инкор этиб турибди: У Шўрога қарши курашиш учун юзига ниқоб тортиб олибди».

«Буржуй миллатчилари кўкларга кўтариб мақтайдиган ва ўша мактовлардан ғурурланиб юрадиган маддоҳ ёзувчилардан биринчиси А. Қодирийдир. Буржуй миллатчилари тор-мор этилган сўнгги кунга қадар А. Қодирий буржуйлар синфига садоқат билан хизмат қилди. Ўктабр инқилобидан кейин очик-ойдин Шўро ҳукуматига қарши кураш бошлаган мурасасиз аксилинқилобчилар тарафига ўтиб кетган ва барча қора кучларни ўз атрофига бирлаштирган, босмачилик ҳаракатни уюштирган, босқинчилар (интервентлар) билан яқин алоқа ўрнатган жадиждлар ягона мақсадни кўзлардилар — улар ишчи-деҳқонларнинг Шўро ҳокимиятини ағдариб ташлашни истардилар. Жадиждларнинг энг йирик ёзувчиси Абдулла Қодирий охири кунгача Шўро

ҳокимиятининг мурасисиз душманлари сафини тарк этмади: Ўктябр инқилобини, йўқсуллар диктатураси тантаналарини чинакам снфий душман сингари қарши олди. У болшовийларни мазахлаб ҳажвий асарлар ёзди, Шўро тузумини нотўғри акс эттирди, турли-туман йўллар билан лаънати ўтмишни улуғлади. У ўтмишдан олинган қаҳрамонларни, миллий буржуйлар вакиллари кўкларга кўтариб мақтади. Оврўполик буржуйлардан деярли фарқ қилмайдиган Отабек А. Қодирий сиғинадиган тимсол эди... Халқ душмани А. Қодирий... ўтмиш манзараларини, қаҳрамонларини нотўғри тасвирлайди. У халқнинг хонга нисбатан бўлган нафратини кўрсатмайди, дин меҳнаткашлар оммаини эзиш қуроли эканини фош этмайди. Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, халқ душмани А.Қодирий ўзининг «Обид кетмон» қиссасида онгли равишда фирқамизнинг, ҳукуматимизнинг қишлоқдаги сиёсатига қарши чиқади; қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришга тўсқинлик қилади».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 56—61-саҳифалар.)

Албатта, бу хулоса битта Н. Охундний томонидан ёзилмаган, балки «қизил шанбалик» усулида ҳамтовоқлари билан биргаликда «иждо» қилинган. Маълумки, шанбаликда ҳар ким баҳоли қудрат пшлайди. Жумладан, Н. Охундий ҳам ГОЯДОРга ўзи кўрсатиб қўйиш учун хийла тер тўккан. Боз устига, у илгари ҳам бошқаларга ибрат кўрсатган эди: «Правда Востока» рўзномасининг 1937 йил 31 декабр куни (айлан Абдулла Қодирий қамоққа олинган куни!) чоп этилган «Руставели ва ўзбек адабиёти» мақоласида бундай ёзади:

«Адабиётимизга суқулиб кириб олган аксилинқилобий мпллатчиларнинг жосуслари ўзбек адабиётини ажратиб қўйишга уриндилар, бизнинг халқларимиз миллий маданиятларининг дўстлашувига тўсқинлик қилмоқчи бўлдилар... Ўзбекистон ёзувчиларининг сафи халқ душманларидан тозаланса, озод Ўзбекистоннинг сўсалистик маданияти янада гуллаб-яшнаши учун пухта замин ҳозирланган бўларди».

Тез кунларда Н. Охундий фирқа рўзномасида илгари сурган «назарияси»ни амалий иш билан мустаҳкамлайди: у «халқ душмани А. Қодирий» тўғрисида ёзилган хулосага муносиб улуш қўшади.

М. Ярков деган кимсанинг хабар беришича, «янги йилнинг биринчи кунидан ҳайвонларни Бутуниттифоқ миқёсида рўйхатга олиш бошланар» экан («Правда Востока» рўзномаси, 1937 й. 31 декабр).

Таассуфки, Н. Охундийнинг ижодий фаолиятига доир маълумотлар кўчирмалар орасида ғарамга тушган нина каби йўқолиб қолди. Миллий кутубхонага яна-тагин фақат Охундийнинг китобларидан кўчирмалар олиш учун боргани эса эриндим. Эринмасдим-у, аммо муаллифнинг пичоққа илинадиган, ўқувчини ўзига жалб этадиган бирорта ҳам асари йўқ экан. Эсимда бори шуки, урушдан кейинги йилларда Н. Охундийнинг «Ишқингни авайла» деб номланган бнтта шеърый тўплами нашр этилган: шеърлар сийқа, туси йўқ. Лекин мавзулари бозоргир, арзон-гаров — ишқ-муҳаббат ҳақида. «Ишқ-муҳаббат кўҳнадир, лекин уни ҳар бир юрак янгилайди», деган ҳикматли гап юради. Дарҳақиқат, муҳаббат кўҳна қўшиқ, лекин уни булбул ҳам кўйлайди, қузғун ҳам.

* * *

1956 йил апрел ойининг йигирма бешинчи куни Туркистон Ҳарбий Ўлкаси прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко Насрулло Охундийни гувоҳ сифатида сўроқ қилади.

Насрулло Охундий. 1908 йили Жиззах шаҳрида тугилган, ўзбек. Оилали. 1945 йилдан бери кўммунистчи фирқа аъзоси. ЎзСШЖ Давлат нашриётида бош муҳаррир лавозимида ишлайди. Тошкент шаҳар, Ўқитувчилар кўчасидаги 9-уйда яшайди.

И. Охундий тубандаги кўрғазмани беради:

«Абдулла Қодирийни (Жулқунбой), тахминан, 1931 йилдан бери ёзувчи сифатида биламан. Биз Тошкент шаҳрида яшардик. Ўзбекистонда Шўро ёзувчилари уюшмаси тузилгач, Абдулла Қодирий шу уюшмага аъзо бўлди. У 1934 йили Шўро ёзувчиларининг биринчи Бутуниттифоқ қурултойига делегат бўлиб борган эди. Қодирий ёзувчилар орасида ҳам, кенг китобхонлар ўртасида ҳам энг машҳур ёзувчи ҳисобланарди. Унинг асарлари тамтароқ эскича услубда ёзилган бўлса-да, лекин соддалиги, халқчиллиги, тилининг жозибадорлиги учун ўқувчилар меҳрини қозонган эди. Менга А. Қодирийнинг қуйидаги асарлари маълум: «Ўткан кунлар» романи (1924-25 йилларда чоп этилган), «Меҳробдан чаёи» романи (1928 йили нашр этилган), «Обид кетмон» қиссаси (1935 йилда нашр қилинган).

«Ўткан кунлар» — бу тарихий роман бўлиб, унда XIX асрда, Худоёрхон ҳукмронлик қилган даврдаги ўзбек халқининг ҳаёти акс эттирилган. Ўзбек қизларининг муҳаббат эрки масаласи қизил ип мисоли роман марказидан ўтади. Асосий фикр — ўзбек қизларини янада журъатли бўлишга чорлашдан иборат. Абдулла Қодирий бу романида қулдорлик даври қолдиқларини қоралайди. Роман бадий жихатдан ниҳоятда юксак

бўлиб, халқчил, содда тилда ёзилган.

«Меҳробдан чаён» романида Абдулла Қодирий диндорларга, жоҳлиятпарастларга қарши чиқади ва Шарқ хотин-қизларининг юзлари очилишини қўллаб-қувватлайди. Роман ўзининг бадиий қиммати жиҳатидан беқиёс. Бу ҳам содда, чиронли тилда ёзилган. «Обид кетмон» қиссасида Абдулла Қодирий жамоалаштириш масаласини кўтаради. Қисса бадиий томондан аввалги романларга нисбатан кучсизроқ бўлса-да, аммо унда кўтарилган мавзу жуда долзарб эди; ёзувчи илк бора замонавий мавзуда қалам тебратади — бу эса ёзувчи ижодида ижобий ҳодиса саналарди. Унинг бирорта асарида ҳам аксилинқилобий, аксил-шўравий унсур йўқ эканини алоҳида таъкидлаб кўрсатмоқчиман. Абдулла Қодирий ҳибсга олингандан сўнг унинг асарлари «халқ душмани» қаламига мансуб асарлар сифатида мусодара қилинди, таъқибга учради. Мен шу пайтгача Абдулла Қодирий нима учун қамоққа олинганини ҳам, нима учун жазоланганини ҳам аниқ билмайман. Абдулла Қодирий Ўзбекистондаги энг истеъдодли ёзувчилардан биттаси эди.

Савол. Айтингчи, Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасида қачон, қандай лавозимда ишлаган эдингиз?

Жавоб. 1936 йилдан 1939 йилгача Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасида масъул котиб лавозимида ишлаганман. 1937 йилнинг бошларида Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг раиси этиб Холмат Қурбонов тайинланган эди. У ҳозир Фирқа тарихи институти директорининг муовини лавозимида ишламоқда. Ўша пайтларда Сотти Ҳусайнов раис ўринбосари ва фирқа гашкилотининг бошлиғи ҳисобланарди.

Савол. Сиз қачонлардир Абдулла Қодирийнинг асарлари юзасидан бирорта хулоса ёзганмисиз?

Жавоб. Эсимда бор, олдиндан «халқ душмани» деб эълон қилинган Абдулла Қодирий қамоққа олингач, Ички Ишлар Халқ Комиссарлигига қарашли идора ходимлари Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасидан Абдулла Қодирийнинг асарлари буйича хулоса ёзиб берилишини талаб этгандилар. ЎзСШЖ ИЙХК талабига кўра ўшанда Ўзбекистон ёзувчилари уюшмаси хулоса ёзиб беради: унга Х. Қурбонов, С. Ҳусайнов, Абдулла Қаҳҳор, И. Назирий, О. Шарафутдинов ва мен — Н. Охундий имзо чекканмиз. Хулосани айнан ким ёзганини ҳозир аниқ эслай олмайман. Назаримда, бу ишни Сотти Ҳусайнов адо этган бўлса керак. Чунки у танқидчи-адабиётшунос эди.

Савол. Абдулла Қодирий асарлари бўйича ёзилган ўша хулосани ҳозир ҳам

тасдиқлайсизми?

Жавоб. А. Қодирин асарлари бўйича ёзилган хулоса билан танишиб кўрганимдан сўнг (жиноятноманинг 56—61-саҳифалари), айтмоқчиманки, бу хулосаларни мен тасдиқламайман. Чунки улар А. Қодирий ИИХҚ томонидан «халқ душмани» деб эълон қилинган, жазо ташкилотининг буйруғига асосан ёзилган эди. Ушанда биз махсус кўрсатмага мувофиқ Қодирий асарларидан аксилинқилобий, аксилшўравий унсур топиш-миз лозим эди. Аслида, А. Қодирий асарларида бундай унсур учрамасди. Хуллас, буйруқ асосида ўша хулосалар ёзилган эди: унга бошқалар қаторида мен ҳам имзо чекканман. Ҳозир мен айтган сабабларга кўра, ўша хулосаларга имзо чеккан бошқа ўртоқлар ҳам бу хулосаларни рад этадилар.

Ушбу иш юзасидан бундан бошқа кўргазма беролмайман.

Тасдиқномага сўзларим тўғри ёзилган, уни ўқиб кўрдим.

Н. Охундий (имзо) Терговчи Гришченко (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 69—71-саҳифалар.)

Содда ўқувчимиз, Н. Охундий Қодирийни қоралаган экан-у, аммо 1956 йилда гуноҳини ювибди — отасига раҳмат, деб ўйлаши мумкин. Кошкийди, 1938 йилдаги хулоса қонундек ҳукмдор кучга эга бўлмаган бўлса! Мана, ўзингиз таққослаб кўринг: 1938 йили А. Қодирийнинг «бир гуруҳ ўртоқлари» томонидан давлат хавфсизлиги бошқармасига жўнатилган хулосада: «...халқ душмани АНҚАБОЙ таҳрири остида нашр этилган бошқа бир китобини — «Обид кетмон»ни олиб кўрамиз», дейилган жумла бор. Биз, мисол учун, «Обид кетмон»ни эмас, айтайлик, Анқабойни олиб кўрамиз. Хўш, Анқабой ким эди? Унга нима бўлади?

АНГЛАТМА

Ҳужжатгоҳда сақланаётган 976522-сонли жиноятнома асосида тузилган «Анқабой Худойвоҳидов. (Анқабойнинг фамилияси тергов ҳужжатларида «Худойбахтов», «Худойбахитов», «Худойвоҳидов» тарзида қайд этилади. Қайси бири аслига тўғри эканини билмаймиз (изоҳ бизники:— Н. Б.).)1905 йили Ўзбекистоннинг Ғаллаорол депарасида туғилган. Ўзбек. СШЖИ фуқароси. Оилали. Олий маълумотли. 1925 йилдан бери ВКП(б) аъзоси. Ёзувчи-драматург. ЎзСШЖ Шўро ёзувчилари уюшмаси президиумининг аъзоси. Радио эшиттириш қўмитасининг раиси. 1937 йил 9 август куни ЎзСШЖ Жиноят Мажмуаси 66 моддасининг 1-банди ва 67-моддалари бўйича жиноят қилганликда гумон қилиниб, Анқабой Худойвоҳидов ЎзСШЖ Ички

Ишлар Халқ Комиссарлиги маҳкамаси томонидан ҳибсга олинади. Худойвоҳидовни қамоққа олиш ҳақидаги фармонга ЎзСШЖ ИИХКнинг ўринбосари ЛЕОНОВ имзо чеккан.

Анқабой Худойвоҳидов 1937 йил 10 август куни тергов қилинган пайтда Шўро ёзувчилари уюшмасидаги ва адабий жамоатчилик ўртасидаги туркпараст, аксилинқилобий ташкилотга қуйидаги шахслар аъзо эканини қанд этади: Мўмин Усмонов, Раҳмат Мажидий, Қурбон Берегин, Отажон Ҳошимов, Зиё Саидов, Умаржон Исмоилов, Аъзам Аюпов, Машриқ Юнусов — ЭЛБЕК, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Ойдин Собирова, Санжар Сиддиқов. Сўнгра шундай дейди (аслида, Анқабой «тилидан» шундай кўргазма олинади; тергов жараёни хусусида кейинчалик атрофлича тўхталамиз: *изоҳ биздан — Н.Б.*): «Элбек, Ҳусайн Шамс, Ойбек, Ойдин, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Жулқунбой, Усмон Носир каби ўз асарлари билан ном чиқарган миллатчилар шу кунларга қадар ўзбек адабиётида ҳукмронлик қилмоқдалар» (Жиноятноманинг 10-саҳифаси). «Жулқунбойнинг кўп нусхада нашр этилган «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» асарлари миллатчиларнинг ошкора адабиёти намунаси ҳисобланади» (Жиноятноманинг 10-саҳифаси).

Худойвоҳидов 1937 йил 26 август кунги тергов пайтида Мўмин Усмоновнинг аксплинқилобий фаолияти ҳақида кўргазма беради. Маҳбуслар Муҳаммад Мўминов, Ҳ. Сатторов, Қ. Берегин, Муҳаммад Ҳасановларнинг кўргазмаларидан кўтарилган" нусхалар Худойвоҳидов жиноятномасига тиркаб қўйилган.

1937 йил 15 декабр куни айблов бўйича ЎзСШЖ Жиноий Жараён Мажмуасининг 60-моддаси талаби адо этилган. Тергов ниҳоясига етказилгач, жиноятномага Худойвоҳидовнинг Мўмин Усмонов ҳамда Назир (?) Иноятлов билан юзлаштириш тасдиқномасидан олинган кўчирмалар тиркаб қўйилади: кўчирмаларда 1938 йил 22 феврал санаси қайд этилган. Худойвоҳидовни айблаш бўйича ЎзСШЖ ЖЖМнинг 60-моддаси талаби такрорий равишда ижро этилмайди. Ушбу иш юзасидан тузилган айбнома 1937 йил 16 де-кабр куни АПРЕСЯН томонидан тасдиқланган (Жиноятноманинг 80—81-саҳифалари). СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг суд мажлисида Худойвоҳидов ўз айбига иқрор бўлмайди: ҳеч қандай аксилшўравий ташкилотга аъзо бўлмагани, зараркунандачилик ишлари билан шуғулланмагани тўғрисида кўргазма беради. Дастлабки тергов жараёнида берган барча кўргазмаларини инкор этади. Шунга қарамасдан, СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати 1938 йил 5 октябр куни Худой-

воҳидовни ЎзСШЖда мавжуд бўлган буржуй-миллатчиларининг аксил-шўравий, кузғолончилик, одамкушлик, зараркунандачилик, бузғунчилик ташкилотининг фаол аъзоси сифатида ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 63-, 64-, 67-моддалари бўйича айбдор деб топади ва жиноий жавобгарликнинг олий жазосига —ОТУВга ҳукм қилади. Ҳукм Тошкент шаҳрида 1938 йил 4 (тўртинчи) октябр куни ижро этилади (Жиноятноманинг 85—86-саҳифалари). (А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 98—99-саҳифалар.)

* * *

Кўриниб турибдики, Анқабой Худойвоҳидов «уч бошли аждарҳо» (тройка) ҳузурида ўз айбига иқрор бўлмайди, лекин олий жазога ҳукм қилинади. Ҳукм эса суд мажлисидан бир кун аввал — тўртинчи октябр куни ижро этилади. 1956 йилга келиб Н. Охундий «халқ душмани АНҚАБОЙ таҳрири остида нашр этилган «Обид кетмон» қиссасида Абдулла Қодирий... илк бора замонавий мавзуда қалам тебратади — бу эса ёзувчи ижодида ижобий ҳодиса саналарди», деб алоҳида таъкидлайди-ю, аммо «таҳрирчи» тўғрисида лом-мим демайди. Анқабой хусусида фикр билдиришни негадир ўзига эп кўрмайди. Ваҳоланки, у ўз ҳамтовоқлари билан биргаликда 1938 йилда ёзган хулосасига атайлаб Анқабой номини ҳам қистириб кетган эди. 1938 йилда сиёсий мазмундаги ҳар қандай айтилган СЎЗ — отилган ЎҚ саналарди. 1956 йилда эса, ҳартугул, айтилган СЎЗ учун ўқ узилмасди, бегуноҳ одамлар ўлдирилмасди

* * *

«Қиссанинг («Обид кетмон» назарда тутиляпти: *Н. Б.*) асосий воқеалар тизмаси (сюжети) — калхўз қурилишию калхўзга ўртаҳол деҳқонларнинг аъзо бўлиб кириши жараёнини кўрсатишдан иборат. Обид кетмон — қиссанинг ижобий қаҳрамони. А. Қодирий ўзининг бошқа асарларидаги сингари «Обид кетмон»да ҳам синфий курашни, меҳнаткашларнинг ўз ёзувчиларига — буржуйларга қарши инқилобий курашини инкор этади. «Обид кетмон»да калхўз қурилиши даврида бойлару муштумзўр унсурлар қаршилиги, «окопларда жимгина ётган кўйи» зимдан зарар етказган, ниқобланган кўпорувчиларнинг хатти-ҳаракатлари, кураш усуллари ўз аксини топмаган. Синфий душманларнинг кураш йўсини (тактикаси) ўзгаргани ҳам кўрсатилмайди, синфий душман фош этилмайди. Аксинча, қиссадз муаллиф уларга шафқат қилади, ўқувчида уларга нисбатан меҳр уйғотмоқчи: «Ахир, улар ҳам одам-ку!» демоқчи бўлган. «Обид кетмон» синфий душманга нисбатан ўқувчида қаҳр-ғазаб уйғотмайди. Асарда динга қарши ташвиқот

юритилмайди. Боз устига, имкони борича диндорлар улуғланади. Қиссага олиб кирилган «болшовойлар» ҳақиқий фирқа аъзоларига мутлақо ўхшамайди. Улар мустақилликдан мосуво, оммани бошқариб боришдаги, оммага раҳбарлик қилишдаги раҳбарлик ўрни кўринманди. Берди татарнинг шахсий ҳаёти ўқувчи кўнглини айнитади, холос. А. Қодирий тасвирлаган қўммунистлар бирорта ҳам ижобий фазилятга эга эмас. А. Қодирийнинг бу қиссасида биз бекиёс машаққатларни енгиб ўтиб, қишлоқ хўжалигимизни муваффақиятли жамоалаштирган; меҳнаткаш деҳқонларга йўлчи юлдуз бўлиб, уларни порлоқ, қувноқ келажакка элтиб қўйган ва калхўзчилар оммасининг қизғин муҳаббати-ю ҳурматиға сазовор бўлган фирқанинг, ленинчи-сталинчи фирқанинг вакиллари эмас, бўш-баёв, иродасиз, сафсатабоз гуруҳни кўрамиз. Бундан ташқари, А. Қодирий Шўро ёзувчиларини калака қилади, мазахлайди. У асар қаҳрамони бўлмиш «ёш камол» Раҳматнинг оғзи билан қабих сўзларни айтади. Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, халқ душмани А.Қодирий «Обид кетмон» қиссасида онгли равишда фирқамиз билан ҳукуматимизнинг қишлоқдаги сиёсатини беобрў қилади, қишлоқ хўжалигимизни жамоалаштиришга қарши чиқади».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 56—61-саҳифалар)

Боя таъкидлаганпмиздек, бу хулосага ёзувчи Абдулла ҚАҲҲОР имзо чекмаган-у, лекин имзокашлар қаторида унинг нсми шарифи ҳам қайд этилган. Яъни, «муқбил тошотар»лар сафидан А. Қаҳҳорга муносиб ўрин ажратилган. Абдулла Қаҳҳор бу хулосадан қон ҳиди келаетганини сезган, шекилли. Бизнингча, у «Ўткан кунлар»ни фош этишда қатнашдим, бас, энди «Қодирийнинг тескаричи асарлари»ни замбаракдан тўпга тутмайман, демаган бўлса-да, қандайдир йўллар билан ўзини четга тортади. Дарвоқе, 1956 йилнинг 25 апрел куни гувоҳ сифатида сўроқ қилинган Н. Охундий: «Хулосани айнан ким ёзганини ҳозир аниқ эслай олмайман. Назаримда, бу ишни Сотти Хусаинов адо этган бўлса керак. Чунки у танқидчадабиётшунос эди», деган эди. Таассуфки, Ҳарбий Ҳайъат айбномасидан салмоқли ўрин олган «А. Қодирийнинг тескаричи асарлари» тўғрисида ёзилган чақувнома остида ҳатто С. Хусаиновнинг исм фамилияси қайд этилмаган. Демак, сўнгги зарбага С. Хусаинов алоқадор эмас. Н. Охундий эса 1939 йилда отилиб кетган «жанговар ўртоғи»га туҳмат қияпти, марҳумнинг арвоҳини чиркиратяпти; қатли ом арафасида «Ўткан кунлар»ни жумҳурият матбуотида «синфий нуқтаи назардан танқид» қилиб, адабий жамоатчилик ўртасида отнинг қашқасидек танилиб қолган С. Хусаиновни... Понтнй ПИЛАТ нишонига тўғрилаб, ўзи оломон қаҳр-

ғазабидан кутулиб қолмоқчи бўляпти. Аслида, учинчи ва энг ғоявий хулосага Х.

Қурбонов, Н. Охундий, И. Назирин имзо чекканлар. Имзокашлар қаторида А.

Қаҳҳорнинг исми шарафи ҳам қайд этилгану, аммо «Сароб» муаллифи имзо қўйматан.

«А. Қаҳҳор» жумласининг остига қип-қизил қаламда йўғон чизик тортилиб, «А»

харфининг «оёғи» билан «Қ» ҳарфи оралиғига улкан СЎРОҚ (?) аломати қўйилган экан.

Бу нимани англатади? Ҳартугул, яхшилик аломати эмас. Қатли ом даври ҳужжатлари бплан биздан кўра кўпроқ танишган мутахассснинг фикрича, «Абдулла Қаҳҳор кимнинг тегирмонига сув қўяётганини пайқаб қоладию истеъдодспз имзокашлар сафидан фирром ўйиндан чиқиб кетмоқчи бўлади... Натижада, ўзининг тақдири хавф остида қолади: 38-йилда Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси ходимининг қизил қалами теккан исм-фамилия, одатда, мархумлар рўйхатидан жой оларди».

1936-37 йилларда «Сароб» романи Иззат Султон каби сиёсий танқидчилар томонидан бир ҳафта мобайнида ғоявий жиҳатдан тафтиш қилинган, асарнинг бош қаҳрамони ҳам, муаллиф ҳам «жадидларнинг думи»дек заррабин остига қўйилиб обдан текшириляётган кезларда кичик Абдулланинг ўжарлигини... «билмадик, қандай баҳолаш лозим» эди.

Буни кулликка, итоатгўйликка қарши кўтарилган исён, деб баҳолаш мумкин. «Мумкин» деймиз-у, лекин Қодирийнинг қатломасини ўрганиш жараёнида пайдо бўлган қора кўланка мудом кўнглимизни тарк этмайди ва «Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) буржуй миллатчилиги, аксилшўравий руҳдаги «Ўткан кунлар» романи ҳақида», «Обид кетмон» (қисқача мазмуни) тўғрисида» ёзилган хулосалар-остида Абдулла Қаҳҳорнинг имзоси турганини қандай изоҳлашни, имзо муаллифини қай йўсинда оқлашни билмаймиз: қаламнинг бошини ғажиб, лол бўлиб ўтираверамиз... Ўзимиз дуч келган ҳақиқатни хаспўшлаб, бу борада лом-мим демай кетсак борми, эрта-индин бизнинг айбимиз ҳам фош бўлади — пашшадек ҳақиқат ўз орқасидан филдек ЁЛҒОНни эргаштириб келади.

«Ижтимоий-ирқий, сиёсий-тарбиявий руҳда ёзилган бу роман («Ўткан кунлар» — *изоҳ бизники: Н. Б.*) бошидан-охиригача буржуй миллатчилиги, аксилшўравий ғоя билан суғорилган».

«Китоб («Обид кетмон» — *изоҳ бизники: Н. Б.*) ўқувчини синфий душман балан мурса қилиб яшашга чақиради, ўқувчи қалбида: «Ахир улар (муштумзўрлар!) ҳам инсон-ку!» деган фикр уйғотади. Бу асар ниқобланган, зараркунандачи синфий душманга нисбатан ўқувчининг инқилобий хушёрлигини ўтмаслаштиради».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 56—61-саҳифалар.)

Ана шундай «инқилобий ҳушёрлик» кайфиятида ёзилган иккита ҳашар-хулосанинг муаллифларидан бири — Абдулла Қаҳҳордир.

* * *

Қизиқарли кўчирмалар

«ССР Иттифоқи Министрлар Советининг Раиси ва КПСС Марказий Комитетининг секретари

ўртоқ Иосиф Виссарионович СТАЛИНнинг бетоб бўлиб қолганлиги тўғрисида

ХУҚУМАТ

АХБОРОТИ

Иккинчи мартга ўтар кечаси ўртоқ Сталин Масковдаги ўз квартирасида миясига қон қуйилиб миянинг ҳаёт учун энг муҳим қисмларига ёйилди. Ўртоқ Сталин ҳушидан кетди. Унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи фалаж бўлиб қолди. Тилдан қолди. Юрагининг уриши ва нафас олиши оғирлашди. Ўртоқ Сталинни медицина соҳасидаги энг яхши кучлар... даволашмоқда. Ўртоқ Сталинни даволаш ишларига СССР Соғлиқни сақлаш министри ўртоқ А. Ф. Третьяков ва Кремл Даволаш-санитария Бошқармасининг бошлиғи ўртоқ И. И. Куперин раҳбарлик қилмоқдалар. Ўртоқ Сталинни даволаш ишлари устидан КПСС Марказий Комитети ва Совет ҳукумати доимий назорат қилиб турибдилар. Ўртоқ Сталиннинг соғлиги оғир аҳволда бўлганлиги учун КПСС Марказий Кометети ва ССР Иттифоқи Министрлар Совети Иосиф Виссарионович Сталиннинг соғлиги тўғрисида бугундан бошлаб медицина бюллетени эълон қилиб туришни зарур, деб топдилар. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитети ССР Иттифоқи Министрлар Совети

1953 йил 3 март». («Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1953 йил 5 март)

«КОНФЛИКТСИЗ ДРАМАТУРГИЯ «НАЗАРИЯСИ»ГА ҚАРШИ

Ўзбек ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорга ҳаққоний ҳаётий конфликт асосига қурилган «Шоҳи сўзана» («Янги ер») пьесаси учун Сталин мукофоти берилиши — шаклан миллий, мазмунан сўсалистик ўзбек совет адабиётининг катта ютуғидир...

Турсун Собиров, филология фанлари номзоди».

(«Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1953 йил 5 март, 2-бет.)

ИОСИФ ВИССАРИОНОВИЧ СТАЛИН ОҒИР КАСАЛЛИКДАН КЕЙИН 5 МАРТ КЕЧҚУРУН СОАТ 21 дан 50 МИНУТ ЎТГАНДА ВАФОТ ЭТДИ.

(«Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1953 йил 9 март)

«МАНГУ ҲАЁТ

...Бутун Совет халқи, ҳар бир оила, ҳар бир қалбнинг бошига катта мусибат тушди. Дохийнинг яна бир марта нафас олиши учун ҳар бир Совет кишиси бутун умрини беришга тайёр эди. Ўзбек халқи қисқа бир тарихий давр ичида дуиёда энг илғор бўлган ижтимоий ва давлат тузумига, юксак даражада тараққий қилган социалистик саноат ва йирик социалистик қишлоқ хўжалигига, мустамлака ва ярим мустамлака шароитида Шарқ халқлари ҳаёл ҳам қилолмайдиган юқори социалистик маданиятга, маданий ва фаровон ҳаётга эришди. Сталин халқимизга коммунизм қурилишининг аниқ-равшан ва улғвор программасини тузиб берди.

«А. ҚАҲҲОР, Сталин Мукофоти Лауреати».

(«Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1953 йил 9 март)

«УЛУҒ ЙУЛБОШЧИМИЗ, ОТАМИЗ ВА УСТОЗИМИЗ»

(«Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг И. В. Сталин вафотига бағишланган сонининг умумий сарлавҳаси 1953 йил 9 март»)

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг И. В. Сталин вафоти муносабати билан «Қизил Ўзбекистон» рўзномасида эълон қилинган таъзияномаси чоп этилгач, орадан роппа-роса уч йил вақт ўтади-ю уни 1956 йил 9 март куни Туркистон Ҳарбий Ўлкаси прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко гувоҳ сифатида сўроқ қилади. Сўроқ тасдиқномасида гувоҳ тўғрисида қуйидаги маълумотлар қайд этилган:

«Қаҳҳоров Абдулла (Абдулла Қаҳҳор) 1907 йили Кўқон шаҳрида туғилган. Ўзбек. СШ/КИ фуқароси. 1952 йилдан бери Шўро Иттифоқи Қўммунист фирқасининг (ШИҚФ) аъзоси. Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг раиси. УзСШ/К Олий кенгашининг депутаты. Ўзбекистон Қўмфирқаси Марказий қўмитасининг аъзоси. Тошкент шаҳар, Жуковский кўчаси, 54-уйда яшайди».

Сўнгра Абдулла Қаҳҳор тубандаги кўргазмани беради:

«Савол. Айтингчи, Усмон Носировнинг «Меҳрим», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон», Фитратнинг «Ўзбек ёш шоирлари» китоблари ҳақида нима дейиш мумкии?

Жавоб. Усмон Носировнинг «Меҳрим» китоби шеърӣ тўплам бўлиб, унда аксилшўравӣ унсур йўқ. Усмон Носиров ниҳоятда истеъдодли шоир ва таржимон эди. У Лермонтовнинг «Демон» достонини ўзбек тилга таржима қилган.

Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) «Обид кетмон» романи 1935 йили пашр этилган. Бу жамоа хўжалиги қурилиши тўғрисида ёзилган романдир. Эътироф этмоқ лозимки, муаллифнинг бошқа асарларига нисбатан бу роман бадий жиҳатдан кучсизроқ. Ўз пайтида «Обид кетмон» жамоа хўжалиги қурилишига бағишланган биринчи ва якка-ю ягона асар эди. Мазмунан бу роман аксилшўравий эмас. Акс ҳолда, уни чоп этишмасди. «Ўзбек ёш шоирлари» — бу тўртта ёш ўзбек шоирининг шеърларидан иборат китоб бўлиб, шеърларнинг муаллифлари Фитрат, Чўлпон, Боту ва Элбек эди. Тўпламда турли-туман мавзуда шеърлар бор. Жумладан, муҳаббат мавзусидаги шеърлар ҳам мавжуд. Шахсан мен ўша шеърларда аксилинқилобий унсур борлигини билмайман. Ўз даврида бу шеърый тўплам катта муваффақият қозонган эди...

Қаҳҳоров (имзо)

Изоҳ: Абдулла Қаҳҳоровнинг сўроқ қилиш тасдиқномасининг асл нусхаси ҳужжатгоҳдаги Иброҳим НАЗИРОВнинг 976438-сонли жиноятномасида сақланмоқда. ТўрқХУ прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 55-саҳифа)

Маълум маънода Абдулла Қодирийга алоқадор бўлган ва Абдулла Қаҳҳор имзолаган ҳужжатлар икки ёзувчининг муносабатларига бир томонлама бўлсада, ойдинлик киритади. Улар қуйидагилардир:

«ЎЗБЕКИСТОН ШЎРО ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИ

311-сон

1956 йил 11 апрел Урт. Орзумановга 56 й. 28 март кунги 4—6/2360-сонли сўровига жавоб

Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг бошқармаси маълум қилади:

ўрт. Х. Қ. Қурбонов қўмфирқа Тарихи институтида ишлайди;

ўрт. Н. Р. Охундий Ўзбекистон Давлат нашриётида масъул муҳаррир лавозимида хизмат қилади;

1938 қамоққа олинган С. Ҳусайновга алоқадор ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.

Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси бошқармасининг раиси: А. Қаҳҳор (имзо)».

ЎЗБЕКИСТОН ШЎРО ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИ

312-сон 1956 йил 11 апрел

Туркистон Ҳарбий Ўлкаси прокурорининг ёрдамчиси вазифасинт вақтинча

бажарувчиси, адлия подполковниги ўрт. Орзумановга 56 й. 28 март кунги 4—6/2362-

сонли сўровига жавоб.

Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг бошқармаси маълум қилади:

1. Абдулла Қодирий аъзо бўлган Урисия Йўқсул ёзувчилари уюшмасининг собиқ ўзбек бўлими ҳужжатгоҳи йўқлиги туфайли Абдулла Қодирийга таърифнома беришнинг имкони йўқ.

2. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» асарлари ҳақида хулоса бериш учун ўша асарларни ўқиб чиқиш зарур. Бироқ, адиб қамоққа олингандан сўнг унинг барча китоблари кутубхоналардан йиғиштириб олинган бўлиб, ҳозир ўша асарлар билан танишиб кўришнинг иложи йўқ.

3. Унинг асарлари йигирма йил муқаддам нашр этилган, кейин қайта нашр қилинмаган.

Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси бошқармасининг раиси: А. ҚАҲҲОР (имзо)».

Ўз-ўзидан савол туғилади: Абдулла Қаҳҳор 1938 йили одамқуш идоранинг талабига мувофиқ ёзилган «Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) буржуй миллатчилиги, аксилшўравий руҳидаги «Ўткан кунлар» романи ҳақида» ва «Обид кетмон» (қисқача мазмуни) тўғрисида» ёзилган хулосалар остига имзо чекаётган кезларда ҳам Қодирий асарларини ўқимаганмикан? Наҳот, у 1956 йили Қодирий ҳақида бир шапалоқ илиқ гап ёзиб ёки ёздириб, расмий қоғозга имзо чекишдан чўчиган бўлса? Нима, уни мансабидан бўшатиб юборишармиди? Кўмфирқа аъзолигидан ёки депутат мандатидан маҳрум этишармиди?.. Абдулла Қодирий учун, ўринсиз тўкилган бегуноҳ қон учун йигирма-ўттиз йилдан сўнг бир пуллик қиммати қолмайдиган имтиёзлардан БОЗ кечса, ҳеч бўлмаса, виждони олдида ўзини оқлаб олмасмиди?..

1964 йили жумҳуриятимизда Абдулла Қодирий таваллудининг етмиш йиллиги тантанали равишда нишонланади. Устоз хотирасига бағишланган кечаларнинг бирида Абдулла Қаҳҳор оташин нутқ сўзлайди. Гувоҳларнинг нақл қилишича, Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон бу қадар тўлиб-тошиб, бир соатдан ортиқ гапирмаган экан. Афсуски, Қаҳҳорнинг «қоғозга қарамасдан» сўзлаган ўша нутқининг тўлиқ матни йўқ, фақат нутқ қораламаси кейинчалик эълон қилинган, холос. Лекин нутқ қораламаси ҳам Қаҳҳор кўксидан отилиб чиққан фарёд— «қудратли тўлқин» эканини кўрсатиб турибди. Мана, ўзингиз танишиб кўринг, азиз ўқувчи. Ажаб эмаски, кўнглида Ёлғон Ғоянинг ёлғонлигига ҳали тўла ишонч ҳосил қилмаган бўлса-да, лекин мунофиқ сиёсатдан зада бўлган инсоннинг аянчли аҳволи, азобуқубатлари кўз олдингизда гавдаланса:

«Ўзбек элининг севикли адиби Абдулла Қодирий манфаатпараст, мартабапараст

одамларнинг чақуви билан сафимиздан юлиб олинган эди. Партиямиз бу ишни ҳақиқат қилиб, Абдулла Қодирийни ҳар қандай гуноҳлардан пок деб топди ва уни сафимизга — адабиётимиз тарихига қайтарди. Бугун Абдулла Қодирий 70 ёшга тўлган кунда айтадиган сўзимизни Ленин партиясига раҳматлар айтиб бошлашимиз керак...

Бизнинг 20-йиллар адабиётимиз тарихи ҳозирги туришида камбағал кўринади. Ўз вақтида фақат Абдулла Қодирийгина эмас, каттакон олим-ёзувчи Фитрат, зўр талант эгаси Чўлпон, жўшқин комсомол шоир Боту, сатира ва юморда тенги-тимсоли йўқ ва ўзига хос шоир Сўфизода, йнгирманчи йиллар поэзиясини беазаган шоирлардан Рафиқ Мўмин, Ғулом Зафарий, уста сатирик шоир Абдуҳамид Мажидий сингарн кўп арбобларимизнинг ҳам номи ўчган эди. Кейинги вақтларда адолат юз кўрсатиб, буларнинг ҳаммаси бош кўтараётибди, адабиётимиз тарихига қайтаётибди. Бунга ҳар бир виждонли киши, ҳар бир зиёли бениҳоят хурсанд бўлиши, Ленин партиясига таъзим (у пайтларда Ленин партияси ҳам, Сталин партияси ҳам битта ҳовуздан сув ичганини ошкора айтиб бўлмасди: *изоҳ бизники — Н. Б.*)этиши керак. Афсуски, орамизда бу мухтарам зотларнинг тирилиб, 20-йиллар адабиётимиз тарихини обод қилишига ғашлик қилаётган, ҳатто тўсқинлик қилмоқчи бўлган одамлар ҳам бор. Ғашлик қилаётган одамларнинг бир тоифасини ўлим тик еб тириклик қиладиган кузғунга ўхшатиш мумкин: кўзини чўқишга чоғланиб турганда ўлик қимирласа, хусусан, бошини кўтариб, ўрnidан турса, албатта, норози бўлади, яна йиқилишини кутади, қағиллаб унинг боши узра айланади. Ғашлик қилаётган одамларининг бошқа бир тоифаси шуҳратпараст қалам аҳлларида бўлиб, «ўликлар» тирилса, ҳозир адабиётда ишғол қилиб турган ўрни «пойга»роқ бўлиб қолишидан кўрқади. Ҳолбукн, айтилган адиб ва шоирлар сафга қайтса, ҳеч кимни ўрnidан турғизмайди, ўзининг бўш турган ўрнига ўтиради, чунки адабиётда ҳеч қачон биров бировнинг ўрнини ололмайди, ҳар ким қобилияти, қилган хизмати қай даражада китобхоннинг кўнглини олганига қараб ўз муносиб ўринни ишғол қилади. Бу хилдаги одамлар асл ғаразларини ҳар хил сиёсий сўзлар, «Ҳушёрлик»ка оид иборалар билан хаспўшлаб, ўзбек совет адабиётининг тарихини безайдиган адиб ва шоирларининг оқланганига кишиларда шубҳа туғдирмоқчи, буларга қора кўланка солмоқчи бўлишади. Бунақа одамларнинг сўзи инобатга ўтадиган, жамоатчиликни чалғитадиган замонлар ўтиб кетди, у кунлар ёмон бир тушдан бўлиб қолди. Лекин, «илон чаққан киши ола арқондан кўрқади» дегандай, ўша замонда азият тортган ёки азият тортганларин кўрган кўп одамлар ҳануз ўзига келолмайди... Бизнинг вазифамиз

буларнинг ҳаммасини жой-жойига ўтқазиб, 20-йиллар адабиёти тарихининг
гўзал манзарасини тиклашдир».

(Абдулла Қаҳҳор, Асарлар, беш жилдлик, бешинчи жилд, Тошкент— 1989 й. 194—
195-бетлар.)

Яшириб нима қилардик биз Абдулла Қаҳҳорни кўрган-билган одамларни кўрганмиз,
уларга ихлос қўйганмиз. Нақл қилишларича, у ҳеч қачон адабиёт корчалонларига ҳам,
фирқаю ҳукумат устида ўтирган мансабдорларга ҳам ҲАҚ СЎЗИни бермас экан: ёзувчи
ҳеч қачон ҳеч кимга хушомад қилмаслиги лозим, деб ҳисоблар экан. Ва шогирдларга:
«Мени эгаман деб овора бўлманглар, мен барибир эгилмайман, агар эгилсам — синиб
қоламан», деркан.

Минг афсус, Қаҳҳордек матонатли инсон ҳам умрида, мўртлик пайтида бир марта
эгилган эди. Худди ўшанда шаффоф туйғулари, адабиёт ҳақидаги покиза тасаввури
лойқаланиб кетади: натижада умр бўйи ўзи билиб-билмасдан «Ленин партиясига таъзим
қилиб» ўтади, долзарб мавзуларда асарлар ёзади — ўз китобхонларини Мирзачўлни
ўзлаштиришга сафарбар этмоқчи бўлади. Ўзининг ибораси билан айтганда, «адабиётнинг
кучини ўтин ёришга» сарфлайди. Хато қилади ва хатосини тан олади. Албатта, у
«Қодирийнинг устидан -ёзилган чақувномага имзо чеккан кимсалардан биттасиман»,
демайди. Аммо ништарни ўзига ҳам санчади: зеро, мард одам доимо пичоқни аввал ўзига
уради. Абдулла Қаҳҳор устозини чоҳга итариб юборди, десак, биз ҳақиқатни чала-ярим
эътироф этган бўламиз. Машъум тузум Қодирийнинг муносиб ўринбосарн бўладиган ва
келажакда ўзбек адабиётининг навқирон авлоди сиғиниб юрадиган энг тўғрисиўз, ҳақгўй,
матонатли инсонни ҳам чоҳга судрайди келажак олдида юзига қора суртиб қўяди: қатли-
ом даҳшати (ўша фожиаларга ғоявий раҳбарлик қилган фирқанинг ҳисоб-китоблари)
шундан иборат эдики, миллат жамолини оламга кўз-кўзлайдиган, ўз асарлари билан
миллат ғурурини юксалтирадиган СЎЗ СОҲИБИни тириклайин гўрга тикади. ҒОЯДОР
келажакда туркийларнинг жигар-бағри бўлган ўзбекларни яна милён-милён зарраларга
бўлиб ташлашни, ўша зарраларни бирлаштирадиган ҳар қандай қудратли кучни палағда
қилиб қўйишни ўйлаган эди, бу борада беш йилга, етти йилга, етмиш йилга
мўлжалланган муқобил режалар тузган эди. Албатта, ҳозир қўлимизда Ғоядор 1938
йилда тузган «муқобил режа»нинг асл нусхаси йўқ. Лекин биз юзма-юз турган
ҳужжатлар, ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу ҚАТЛНОМА миллатни ич-
ичидан бузиш, бошларни ишдан чиқариш тўғрисида махсус кўрсатмалар, қарорлар бор

эканини исботлаб турибди: кўлимиздаги энг ишончли далил, биринчидан, Абдулла Қодирийнинг жисмонан маҳв этилиши бўлса, иккинчидан, Абдулла Қаҳҳорнинг маънан ўлдирилишидир!

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳорнинг машъум хатоси — унинг имзоси эмас, у имзо чекишга, ўз устидан чиқарилган ҳукмга имзо чекишга маҳкум этилган эди. Чунки у ёш ёзувчилар ўртасида энг истеъдодли қалам соҳиби, «Сароб» романининг муаллифи ҳисобланарди. Демак, Қаҳҳор жафокаш ўзбек миллатини руҳан бир-бирига боғлайдиган КЎПРИК бўларди; ҳаёт-мамот ҳал бўлаётган кезларда эса ҳар қандай кўприк муҳим ҳарбий аҳамиятга эга бўлади ва албатта ё портлатиб юборилади ёки тиш-тирноғигача қуроллантирилган соқчилар билан қўриқланади. Фирқа ва ҳукумат сиёсатини қуйлаган маддоҳлар алоҳида эътиборга сазовар бўлганини ҳамма билади (Ҳамид Олимжон, Уйғун, К. Яшин кабилар) Лекин, азбаройи миллатни яқдил қиладиган кучга эга бўлгани учун ижодкор сифатида «портлатиб» юборилган ёзувчилар, шоирлар ҳам бор эканини кўпчилик билмайди (Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор):

«Э-э, ҳаммаси бир гўр-олчоқ!» дейдилар. Ваҳоланки, қаҳҳорлар ҳақгўй ёзувчи сифатида қатли ом йилларида атайлаб бадном этилади; бевосита кўммунистчи фирқанинг буйруғини ижро этадиган Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси уларнинг бўйнига тавқи лаънат осади: мағрур бошларини эгиб кўяди, юзларини ерга қаратади...

Хўш, ҒОЯДОР ўз мақсадига эришдимиз? Эришди, албатта. Мана, ошкоралик шарофати туфайли қаҳҳорларнинг айблари мунтазам фош этиляпти: кимлардир хафа бўляпти; Шўро даврида рўшнолик кўрмаган миллат эса уй-уйида мусибат чекиб ўтирибди, асло бир ёқадан бош чиқара олмаяпти, бир-биридан ётсираб юрибди... Шу кунлардаги ҳолатимиз фожа эмасми? Бу қатли омнинг узвий давоми эмасми?

* * *

Ойбек 38-йилда қатли оmdан тасодифан, мўъжиза туфайли омон қолган, дейишади. Унинг қандай омон қолганига сира ақл бовар қилмайди. Баъзи бировларнинг айтишича, Ойбекни Александр Фадеев Сталин жаллодлари панжасидан қутқариб олган эмиш. Яъни, у Ойбек номига битилган қатлномани ўзининг темир сандиғига яшириб қўйган экан — имзо чекиб, остонада қонсираб турган ижрочилар кўлига топшириб юбормаганмиш. Шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Ҳартугул, ЎзИИХК Хавфсизлиги Бошқармаси IV бўлимининг бошлиғи, Давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти МАВРИН томонидан 1937 йил 13 август куни сўроқ қилинган Отажон Ҳошимов кўрғазмасида қайд этилишича

(тасдиқнома машинкада ёзилган): «Аксилинқилобий туркпарастлик ташкилотига илмий ходим ОЙБЕК хайрихоҳ эди, аммо у ташкилотга расман аъзо эмасди». Уша маҳкаманинг бошқа бир ходими, хавфсизлик бўйича кичик лейтенант ШАРИПОВ томонидан 1938 йил 14 май куни сўроқ қилинган айбланувчи Турсун ИБРОҲИМОВнинг кўргазмасига биноан, миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига Отажон Ҳошимов, Абдурауф Фитрат, Ҳомил Ёқубов, Буюк Каримов, Иброҳим Назиров» ва бошқалар қаторида Мусо Тошмуҳаммедов (ОЙБЕК) ҳам аъзо бўлган. Бироқ, СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлисида Т. Иброҳимов дастлабки тергов жараёнида берган барча кўргазмаларини қатъиян рад этади ва бўйнига тақилаётган айбларнинг бирортасига ҳам иқдор бўлмайди: шунга қарамай, эҳтиёт шарт, СШЖИ Олий "судининг Ҳарбий Ҳайъати 1938 йилнинг 2 ноябр куни Т. Иброҳимовни олий жазога — отувга ҳукм қилади ва... фақат ўша йилнинг 28 ноябр куни СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати номидан жўнатилган махсус шошилинч хат-кўрсатмага мувофиқ ҳукм бекор қилинади.

Бундан ташқари, Ойбек номи қайд этилган бошқа рўйхатлар ҳам бор. Аммо Ойбек жиноий жавобгарликка тортилмайди. Дарҳақиқат, у 1938 йилда бир ўлимдан қолади. Шундай-ку, лекин Ойбек аввалдан «эҳтиёт чораси»ни кўриб қўйгандек ва унинг чораси ўзбек халқига жуда ҳам қимматга тушгандек туюлади. Дафъатан, бу гапимиз ғалати таассурот қолдиради. Келинг, яхшиси, далолатга мурожаат этайлик.

1936 йили Ойбек Ҳамид Олимжон таҳрири остида «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли «ғоявий» рисоласини чоп этади. Ва унда Қодирий асарларини синфий кураш заррабини остига қўйиб «тадқиқ» этади; келгувсида Абдулла Қодирийни «халқ душмани» сифатида айблаш учун «илмий» замин ҳозирлайди. Ўзи билибми ё билмайми, ГОЯДОР тегимонига сув қуюди. Даъвомиз ўқувчига асоссиз кўринади, албатта. Шунинг учун Ойбек асаридан олинган айрим парчаларни эътиборингизга ҳавола этамиз: «Романнинг услуби эски адабиётимизнинг тамтароқли, муболағали, тантанали, фақат сунъий, ўлик услубига ўхшайди... Отабек фақат ишқ йўлида жасорат кўрсатади. Ўз ижтимоий қиёфасини кўрсатиши лозим бўлган жойларда, эл кулфати ошган кезларда у кўрпага бурканиб олади... Ёзувчи Кумушнинг қалби, севгисини ҳам ортиқ даражада идеаллаштиради. Автор Кумушнинг гўзаллигини кўрсатиш учун романтик булутларга ўралган бўёқларни аямайди... ...Анвар «Кўқоннинггина эмас, бутун хонлиқнинг танилган кишиларидан» бўлган Муҳаммад Ражаб пойгачини ўғли Насим билан «чин ўртоқ»

бўлади. Насим ўлганда Анвар ҳар оқшом Насимнинг қабри устида соатлаб йиғлаб ўтириши ва Муҳаммад Ражаб пойгачидан катта кўмаклар олган»лиги нақл этилади. Бу буёқлар ижобий образ характерининг хужумкор табиатини, демакки, теран халқчиллигини бўшаштиришга йўл очади...

...Анварнинг ҳаётдан якка умиди — фақат Раъногинадир. Охирги кунларда Ўрдага келиб, Худоёрхон билан қаршилашиши, муболағали бир жасорат кўрсатиб, «адолат» ҳақида бонг уриши Раъно учундир. Агарда хон унинг Раъносига кўз олайтирмаганда, бош мунший вазифасида давом этиб, мустабид хонга хизмат қилиб кета берар эди...

...Тарих — синфларнинг курашидан иборат (Карл Маркснинг оғзидан тушиб қолган, чайналган сақич-ку! — *пичинг бизники: Н. Б.*)... Тарихий даврнинг тўғри картинасини чизиш, ҳаёт ҳақиқатини очиш учун ёзувчи тарихий давр проблемаларига синфларнинг кураши нуқтан назаридан қараши лозим... ...Тарихий бадий асарлар қиммати — образларда ҳаётни тўғри рост кўрсатиш, «типик шароитда типик характерларни» (бу ҳам битта оврўполик «файласуф»нинг оғзидан тўкилиб қолган сақич: *изоҳ бизники — Н. Б.*) бериш билан ўлчанади... ...Совет воқелигига алоқадор баъзи ҳажвий ва юмористик асарларида ёзувчи масалага жуда бир томонлама ва субъектив яқинлашади; турмушдаги камчиликларни дўстларча очиш, танқид қилиш ўрнига масхара қилиш, ундан кулишга тамойил кўрсатади («Москов хатлари», «Йиғинди гаплар» каби)».

Албатта, биладиган мутахассислар: «Ойбек реалист ёзувчи эди, у ўзининг ижодий таълимотидан келиб чиқиб, Қодирийнинг асарлари ҳақида танқидий фикр айтган, холос. Қолаверса, Ойбек кейинчалик ўша рисоласипи ёзгани учун кўп афсус қилган», дейиши турган гап. Биринчидан, Ойбек ўзининг ижодий таълимотидан чиқиб келиб фикр айтаётгани йўқ — «тўтиқуш» каби бировларнинг гапларини Қодирий асарларига нисбатан қўллаяпти. Иккинчидан, наҳотки «реализм»нинг талаби — илоҳий гўзалликни инкор этса? Умуман, адабиётнинг асосий вазифаси — инсонпарварлик эмасми?.. Тўғри, Шўро мактабларида «ақл тиши чиққан» танқидчиларимиз узоқ йиллар мобайнида Абдулла Қодирийни «романтик» ёзувчилар сафига қўшиш керакми ёки уёқдан олиб «реалистлар» сафига турғазиб қўйсак маъқул бўладими, деган масалада роса талашиб-тортишдилар ва агар янглишмасак, улар ҳануз муқим бир тўхтамга келганлари йўқ. Майли, қайси ёзувчини қай бир «ижодий гуруҳ»га қўшиш ё олиш ва шунинг орқасидан рўзғор тебратиш, кун кўриш «танқидчи»нинг виждонига ҳавола бўла қолсин. Бироқ, дунёда муросаю мадора деган гап ҳам бор, ахир! Акс ҳолда, яъни инсонлар фақат

бирбирларининг ёстиқларини куриштиш, пайини қирқиш билан машғул бўлганларида борми, аллақачон ЕР юзаси мазористонга айланиб кетарди! Адабиёт эса, ўз хусусиятига кўра, шу қадим заминдаги қадим ҳаётни куйлашга, улуғлашга сафарбар этилган ақлий меҳнат соҳасидир... Ҳартугул, Ойбек ўттиз бир ёшида «фақат ишқ йўлида жасорат кўрсатиш»ни айб ҳисоблаган бўлса-да, лекин «фақат синфларнинг курашини» тарғиб этадиган асарлар ҳам қусурли саналишини билган бўлиши керак: билиб туриб айб ишга қўл ургани учун Ойбек икки ҳисса АЙБДОР ҳисобланади...

Қодирийнинг тўнғич ўғли Ҳабибулла Қодирий 1956 йил 31 март куни Туркистон Ҳарбий Ўлкаси прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко томонидан гувоҳ сифатида сўроқ қилинганида бундай дейди: «Тубандаги шахслар менинг отамни яхши билишарди, улар отам ҳақида таъриф беришлари мумкин: ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, ёзувчи ОЙБЕК, ёзувчи Уйғун, драматург Собир Абдулла, ёзувчи Шайхзода».

Дарҳақиқат, ТўркХУ прокурорининг ёрдамчиси илгарироқ Ойбекдан Қодирий ҳақида тавсифнома олган эди. Мана у: «Мен ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) билан таниш эдим, лекин унинг яқин дўсти бўлмаганман. Чунки бизнинг ёшимиз ўртасида катта тафовут бор эди. Боз устига, бошқа-бошқа авлод вакиллари эдик. У бирмунча одамови эди. Балки, айнан шу ҳол бизнинг яқиндан танишувимизга ҳалақит бергандир. Аммо мен уни бир неча йил мобайнида таниб-билиб юрганман. Ёзувчилар уюшмасида учрашиб турардик. Асарлари эски услубда ёзилган, лекин соддалиги, халқчиллиги, тилининг жозибадорлиги учун ўқувчилар яхши кўришарди. Унинг асарларидан «Меҳробдан чаён» менга ёқарди. Бошқа асарларини ғира-шира эслайман, холос. 56 й. 2. III. *Ойбек (имзо)*». (А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 84-саҳифа)

Одам хотираси оҳанграболи лента эмас, баъзан кўҳна «ёзув» ўчиб кетади, ўрнига янгилари ёзилади. Табиблар мия хужайралари муттасил янгиланиб, яшариб туради, дейишади. Табиат инсонни шундай яратган экан. Начора. Бироқ, қизиғи шундаки, орадан ўн йил вақт ўтади-ю Ойбек кўкқис Абдулла Қодирий ҳақида терговчидан «яширган» хотираларини сўзлаб беради.

1966 йилнинг август ойида Ойбекнинг олтмиш ёшга тўлиши муносабати билан Масковдаги «Дружба народов» жаридаси ёзувчининг «Адабиёт, тарих, замонавийлик» мавзусидаги суҳбатини (суҳбатдоши А. Наумов) эълон қилади (таржимаси «Ўзбекистон маданияти» рўзномасининг ўша йилги биринчи октябр сонида босилади). Қуйида ўша

суҳбатнинг хотира билан боғлиқ ўринларини ўқувчилар ҳукмига ҳавола этмоқчимиз:
«Савол. Сиз ҳозиргача классик адабиётдан ўрганганингизни айтдингиз. Замондош
ёзувчилардан ҳам бирортасининг таъсирини сездингизми?

Жавоб. ...Техникумнинг студенти эканлигимдаёқ муаллимларимиздан бири мени
Абдулла Қодирий билан таништирди. Ўрта бўйли ва миқтидан келган, доимо тўн ва
бахмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишидан деҳқонларга ўхшаган, тим қора кўзлари
кичик, ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, гоҳо эса худди ўзи билан банд бўлгандай
бепарво кўринган бу киши ўша пайтлардаёқ машҳур ёзувчи, ҳаммамиз кўлдан қўймай
ўқийдиган ўзбек адабиётидаги биринчи улкан ва гўзал романнинг муаллифи эди. Мени
нихоятда у одамнинг салобати босиб қолганидан, зўрға нималарнидир гўлдирадим,
ўшанда унинг менга нималар дегани эсимда йўқ. Кейинчалик мен у билан тез-тез
учрашиб турдим, бироқ уни фақат ўттизинчи йилларнинг бошларида, Ленинграддан
қайтиб келганимдан кейингина дурустроқ билиб олдим. Абдулла Қодирий истеъдодли,
қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди. Сиртдан қараганда босиқ, камгап кўринар,
чунки у ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, огзига келган ҳар бир сўзни айтавермас,
секин ва гапи худди ўзига халал бераётгандек, ёқинқирамай гап бошларди. У ақлий
меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга
ўч киши эди. Жисмоний меҳнатга чалғиб унинг қандайлигини ўзида синаб кўриш ҳар
бир зиёлининг зарур эҳтиёжи эмас. Қодирийнинг меҳнатга ўчлиги — деҳқондан
чиққанлигида бўлса керак. Ўзи ҳам худди деҳқонлардан тиним билмасдан, қаттиқ меҳнат
қилар эди. У Самарқанд дарвозаси яқинида турар, каттагина боғи бўлиб унда шафтоли,
олма, тоғолчаларнинг кўп нави бор эди, уларни ўзи парвариш қиларди. Айтмоқчи, унинг
адабий асарларидан келадиган даромад ҳар доим ҳам қозонини қайнатавермасди, шунинг
учун гоҳо бола-чақасини боғи боқарди. Боғнинг ичкарасида бир неча кути асалариси
бўларди. Ўттизинчи йилларнинг бошларида уни тақсимот дўконида кўриб (махсулот ва
моллар карточка-ю талонларга қараб бериладиган дўконда) қолганимда, рафиқамга:
— Бу ерда менга асал ҳам тегади, хўп десанглар, улушимни олақолинглар — уйда асал
ўзимиздан чиқади, — дегани эсимда.

Ўзининг айтишига қараганда, у шундай ёзарди: аввалига кўчада, кўпинча кечкурунлари
ҳувиллаб қолган пайтда, узоқ вақт айланиб юриб, янги асарининг бўлажак қаҳрамонлари
ва сюжет йўлларигача ўйлаб, роса пишитарди...

Абдулла Қодирий мадрасада ўқиган, ёшлигида ўрис адабпёти ва ўрис тилини билмасди.

У етук ёзувчи бўлиб шаклланган пайтларда ўрис адабиётини ўзига кашф этганидан худди мактаб ўқувчисидай терисига сиғмай фахрланиб қўярди.

Кейинги пайтларда танқидчилар унга тез-тез ҳужум қилиб турдилар. У иложи борича бунга эътибор бермасликка тиришса ҳам, танқид тошлари иззат-нафсига тегиб, қалбини яраларди.

— Манавини қаранг-а! — деди у бир куни кескин ёзилган бир мақоланинг муаллифи ҳақида. — Бу гўдакни ёзишга ўзим ўргатувдим-ку! Ҳаммасидан ҳам шуниси ажабки, мен ҳақимда ёзганларини ўзимдан эшитиб олганди, фақат оёғини осмондан қилибди, холос.— Абдулла Қодирийнинг кўзлари истехзо ўтида ёнса ҳам, товушидан пинҳоний алам сезиларди.

— Мени миллатчиликда айблаш ғирт бемаънилик эмасми? — деди у менга бошқа бир сафар. — Нимага миллатчи дейишяпти, денг?..

У маълум нуқсонлардан қатъи назар, туғма ёпиқ ёзувчи, кенг қўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди».

Кўриниб турибдики, Ойбек бу суҳбатида бошқа бир муҳим жиҳатни «унутади». Яъни, ўзи ҳақида ҳам учинчи шахс тилидан гапиради: 1936 йилда «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли ёзувчини кун-паякун қиладиган рисола ёзиб қўяди-ю, «кейинги пайтларда танқидчилар унга тез-тез ҳужум қилиб турдилар», дейди ўзини гўлликка солиб.

«Устоз Ойбек», деб эслайдилар шогирдлар. Академик Ойбек», деб гап бошлайдилар илмий ходимлар. «Давлат мукофотининг лауреати Ойбек», деб алоҳида таъкидлайдилар ҳукумат вакиллари. Дарҳақиқат, Ойбек Шўро ҳукуматининг барча унвон ва мукофотига сазовор бўлди, шогирдлари меҳрини қозонди. Унга ҳамма нарсани беришди-ю, аммо ширин забонидан жудо этдилар. Ваҳоланки, ёзувчининг бебаҳо бойлиги — унинг тилидир. Демак, Ойбекни алдашиб, ундан бебаҳо бойлигини тортиб олдилар-да, бунинг эвазига темир-терсак бердилар. Унга «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»ни ёздиришди ва ўлимдан сақлаб қолишди. Бироқ, унинг юзига ҳам, ўн йиллар ўтгандан сўнг асл моҳиятини намоён қиладиган заҳар суртишди. Бу заҳарнинг номи ҒОЯ эди, «синфий кураш», «беш йиллик» ва ҳоказо эди. «Қутлуғ қон», «Улуғ йўл», «Қуёш қораймас» каби ижтимоий буюртмалар — Ғоянинг бадий нусхаси эди. Ойбекнинг ижодкор сифатидаги жасорати барибир сўнмади — у мозийга бош олиб кетди, савобли ишга қўл урди ва ҳазрат Навоий даргоҳидан паноҳ топди.

«Пирим менга ёздиким, «...Худонинг мулкида адолат билан иш тутгил, илло мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди... Золимнинг дунёда узок ҳаёт кечиришини яхшилигидан деб била кўрма. Золим билан фосиқларнинг узок яшашига сабаб шуки ўзларидаги боғ ёмонликларини юзага чиқариб тугатмагунларича худо уларга муҳлат беради. Вақт-соати етгач, Оллоҳнинг қудрати билан золимлар, фисқ фасод кимсалар бирданига зиндонбанд бўладилар, мол-мулкидан ажрайдилар, очарчиликка, қахатчиликка, вабога грифтор бўладилар — ажалидан беш кун бурун ўладилар. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғрисиўз, тақводор кишилар ҳам ёмон кимсаларнинг шумликларн оқибатида офату балога учрайдилар. Яъни, тўқайга ўт тушса, ҳўлу қуруқ барабар ёнади. Хуллас, ...зулмдан, фисқ-фасоддан қайтиб, имон-инсофга кетмаган. ...Оллоҳга шукрона айтишни унутканлар... охир-оқибат Парвардигорнинг қаҳру ғазабига гирифтор бўладилар!» («Темур тузуклари»дан).

Биринчи бўлиб Абдулла Қодирийга маломат ёғдирган кимсани биласизми?.. Йўқ, у Ойбек эмас. Ойбек у пайтларда, хув, юсак чўққида маънос чайқалаётган наъматак мисоли беғубор шоир эди, ошуфта қалб шоир эди. Қодирийга аталган маломат тошлари эса Бутун иттифоқ Қўммунистик (болшовойлар) фирқасининг Ўрта Осиё Бюроси фасодхонасида «муқбил тошотар»нинг йўлларига интизор бўлиб турарди. Чамаси, миллий фирқа ходимлари орасида Қодирийга лой чаплайдиган ярамас топилмайди. Ва марказдан «инқилоб нафаси»ни олиб келган садоқатли фирқа аскари Михаил Иванович ШЕВЕРДИН қўйнига дарҳол маломат тошлари солиб қўйишади: «Марҳамат, ўзингизни кўрсатинг! Кейин Сизни масъулиятли лавозимга тавсия этамиз», дейишади. Михаил Иванович дарҳол рози бўладими-йўқми ёки бирпас қайси мансабга ўтқазиларини сўраб савдолашадими — билмаймиз: уёғи бизга қоронғи, ўзлари билишади. Оббо, Михаил Иванович-эй! Сиз эканда ўша «муқбил тошотар»-а?! Кечирасиз, кимсиз ўзи? Кўзимга иссиқ учраяпсиз-у, аммо қаерда кўрганимни сира эслолмаяпман?.. Ҳа, башарангиз танишга ўхшаяпти. Э-э, ҳа-я, эсим қурсин, ҳаммангизнинг палагингиз битта-ку! Майли, энди ўзингиз айта қолинг: кимсиз?.. Бўпти, ана, шаҳар бердик!.. Пойтахтни ҳам берайликми?.. Ана, пойтахт ҳам Сизники! Айтинг энди?!

—Ёзувчидан!

—Йўғ-э, ёзувчи ҳам шунақа... кечирасиз-у, сурбет бўладими? Ота-касб, денг.

Туркистонга ўйнаб келганмисиз?

— Муҳим топшириқ билан келганман: ижодкорларни тўғри йўлга соламан.

— Усмонхўжаевнинг XXVII фирқа қурултойидаги даъватидан руҳланиб келибсиз-да?

— Гўрдами, болам!.. У пайтларда Акмал, Файзулла деганлари бўларди... Усмон дегани кейин пайдо бўлди. Лекин униси қорасуяк эди, хўжалардан эмасди — папирос чекарди, юрарди, номоз ўқимасди...

— Михаил Иванович, Абдулла Қодирийни танийсизми?

— Бўлмасам-чи! Мен Қодирийни чўқинтирган... отасиман.

— йўлдан оздирганман, денг!

— Йўлга солганман, шапшак!.. Ҳозирги замон танқидчиси айтганидек: «Адашган шоир ёмон эмас, ўз хатоларини тузатишни истамаган, ўжарлик билан боши берк кўчадан чиқишни хоҳламайдиган, хатоларини чуқурлаштириш йўлидан борадиган шоир ёмон! («Ёшлик» жаридаси, 1987 й. 10-сон, 49-бет). Кўчирма тамом.

— Яна нима дейсиз?

— Бошқа гапим йўқ. Ҳамма гапимни 1956 йил 26 май куни Туркистон Ҳарбий Ўлкасининг прокурорига ёзиб берганман. Всё!

«Всё! бўлса, «омин» экан-да, майли, энди биз кўчирма келтирамиз.

«ҲАРБИЙ ПРОКУРАТУРАГА

Ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ва унинг асарлари ҳақида нималарни биласиз, деган саволингизга қуйидагича жавоб бераман:

1. 1925—1926 йилларда, мен биринчи марта Абдулла Қодирий билан учрашган кезларимда, у тарихий мавзуда ёзилган «Ўткан кунлар» романининг муаллифи бўлиб, китобхонлар ўртасида ниҳоятда машҳур эди. Лекин унинг ўқувчилари давраси унчалик катта эмасди, чунки роман араб имлосида чоп этилган эди. Аҳолининг кўпчилик қисми эндигина савод чиқарарди. Абдулла Қодирийнинг романи ўзбек адабиёти тарихида яратилган тўнғич (агар Ҳамзанинг «Миллий роман» уни ҳисобга олмасак) роман бўлгани учун мен унга қизиқиб қолдим: ўқидиму ўша пайтларда Тошкентда нашр этилаётган ВҚП(б) Марказий Қўмитаси Ўрта Осиё Бюросининг фикр тарқатувчиси бўлмиш «Фирқа учун» («За партию») жаридасига тақриз ёза бошладим. Ўшанда Абдулла Қодирий олдин боғбоннинг ўғли эканини, Тошкент шаҳри чеккасидаги Самарқанд дарвозаси мавзеида томорқаси борлигини, ўзи Шўро мактабида муаллим эканини, муаллимлик маоши эвазига камтарона турмуш кечириётганини аниқлаган эдим.

Абдулла Қодирий билан хизмат юзасидан «Шарқ ҳақиқати» рўзномаси идорасида уч-

тўрт марта учрашганман. Бир марта ўртоқ Соцердотова билан Қодирийнинг уйига ҳам борганмиз: ўша кезлар ҳамроҳим «Ўткан кунлар»ни ўрис тилига таржима қилаётган эди; сал олдинроқ у «Обид кетмон» қиссасини ўрисчага ўгирганди. Биз ўша асарларга бирталай ўзгартиришлар киритиш хусусида суҳбатлашганмиз. Назаримда, бу мавзудаги суҳбат анча кейин, аниқроғи, ўттизинчи йилларнинг бошларида бўлган, шекилли. Суҳбат давомида иқдор бўлдимки, Абдулла Қодирий бениҳоя камсуқум инсон экан; у ўрис мумтоз адабиёти тўғрисида иззат-хурмат билан гапирарди. «Мен Л. Толстой, Н. Гогол, А. М. Горькийларга шогирдман», деган эди. Ўзбек ёшлари чаласавод бўлганликлари туфайли ўрис ёзувчиларини яхши билмайдилар, деб афсусланарди боёқиш. Ўшанда Абдулла Қодирий Шўро ёзувчиларидан Гладков, Шолохов, А. Толстой ва бошқаларнинг номларини тилга олган эди.

«Мен вақтинча тарихий мавзуни бир четга қўйиб, Шўро қишлоқлари ҳақида катта роман ёзиш ниятида юрибман. «Обид кетмон» ҳали қиёмига етмаган асар», деган эди ўшанда Абдулла Қодирий.

Кўп ўтмасдан, Абдулла Қодирий ўзининг янги романини — Қўқон хонлиги ҳукмрон бўлган сўнгги йиллар ҳақида ҳикоя қилувчи «Меҳробдан чаён»ни ёзиб тамомлади. Мен Абдулла Қодирийни ўз асарларида феодал тартибини, қолоқликни фош этишга ҳаракат қилаётган ва янги Шўро тузуми муваффақиятларини кўйлаётган Шўро вакили сифатида билардим.

Абдулла Қодирийнинг ҳибсга олинишига сабаб бўлган тафсилотлар менга номаълум, чунки камина ёзувчилар йиғилишида иштирок этмаганман. У пайтларда Шўро ёзувчилари уюшмасининг аъзоси эмасдим, уюшманинг ички ҳаётини мутлақо билмасдим.

Бундан ташқари, мен яна шуларни алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман: биринчидан, ёзувчи Абдулла Қодирийга муносабатимни «Фирқа учун» жаридасида чоп этилган «Ўткан кунлар» ҳақидаги тақризимда атрофлича баён қилганман (янглишмасам, ўша тақриз 1927 йили босилган эди). Қолаверса, маҳаллий нашриётда ўрис тилида чоп этилган «Обид кетмон»га ёзган сўзбошимда ҳам ўз фикр-мулоҳазаларимни билдирганман.

2. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи жиддий камчиликлардан холи бўлмаса-да, дастлаб нашр этилган пайтдан бошлаб ўқувчиларда жуда катта қизиқиш уйғотган эди ва ҳозирги кунларга қадар ўша қизиқиш сўнгани нўқ. Ниҳоятда бой далолат

асосида, ҳаққоний ёзилган бу роман китобхон кўз ўнгида бутун бошли жонли ҳаётни намоён қилади; ўрис подшолиги томонидан забот этилиши арафасидаги Қўқон хонлигининг охириги йиллари ҳақида гап кетади. Тошкент билан Қўқон ҳаёти, халқнинг турмуш тарзи зўр маҳорат билан акс эттирилади. Абдулла Қодирий хонликдаги жирканч тартибларни, хон амалдорларининг бебошлигию ваҳшийликларини, беклару уруғбошларнинг ўзаро қонли тўқнашувларини, жаҳолат қўйнидаги чиркин ҳаётни тўғри тасвирлайди.

Романдаги айрим ғоявий хатолар ҳақида ҳам гапириш мумкин. Лекин, фақат бир нарсанинг ўзиёқ, яъни Абдулла Қодирий ўз ватанининг феодал ўтмишини аёвсиз фош этгани, таъбир жоиз бўлса, «олижаноб қадим замон» юзидан кишида завқ уйғотадиган сирли пардани очиб ташлагани учун ҳам таҳсинга лойиқдир. Абдулла Қодирий романида эски турмушга, динга қатъиян ҳужум қилади, ўзбек хотин-қизларининг топталган ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқади. Шубҳасизки, буларнинг бари «Ўткан кунлар» романининг ютуғи ҳисобланади. Қодирий романида ўша «Ўткан кунлар» мобайнида Қўқон хонлигида ҳар қандай жонли фикр, ҳар қандай дунёвий ҳис-туйғу, йилт этган ҳар қандай хур фикр қандай қилиб бўғиб ташланганини кўрсатиб беради. Роман қаҳрамони бўлмиш Отабек ўзининг илғор дунёқараши, бир қизни бениҳоя яхши кўриши билан дарров ўқувчи меҳрини қозонади. У минглаб тўсиққа дуч келади, хонликдаги бошбошдоқлик жабрини тортади, бир ўлимдан қолади. Охири муроду мақсадига етадию, асло бахтли бўлолмайди. Отабек суюқлисига уйланади, лекин ёш келин-куёв бахтига одат ва шариат, хурофий удумлар ва ислом ақидалари чанг солади. Отабекнинг оиласида фожаи содир бўлади. У нечоғли матонатли бўлмасин, барибир мағлубиятга учрайди — бахтидан айрилади. Отабек Шимол томонга йўл олади-ю «жиҳод» пайтида ҳаётдан кўз юмади, яъни босқинчиларга қарши урушда қурбон бўлади (муаллиф «ўрисларга» деган сўзнинг устига чизик тортиб ўчирган ва ўша сўзнинг устидан «босқинчиларга» деб дастхатда ёзиб қўйган экан: *изоҳ бизники — Н. Б.*). Роман қаҳрамони ҳали оддий халққа яқинлашмайди, унинг дунёқараши мавҳум, чалкаш, у бахтиқаро» халқнинг истикболини аниқ-равшан тасаввур этолмайди. Отабек бир неча марта хур (либерал) фикр баён қилади; мустабид подшони ағдариб ташлаш, маърифат ҳақида орзу қилади, ҳатто хурриятни қўмсайди, аммо унинг орзулари хомхаёл бўлиб қолаверади: у амалий фаолият билан шуғулланмайди. Қаҳрамон шунчаки хаёлпараст, сафсатабоз бўлиб қолади, холос. Эскилик сарқити-ю диний ақидага илк бора

тўқнаш келган пайтдаёқ дархол паст келади: у бирор-бир инқилобий хатти-ҳаракатга қодир эмас. Ҳаттоки эътироз (протест) билдиришга ҳам ярамайди.

Романнинг асосий қиммати шундаки, у ўқувчи тасаввурини бойитади. Унда давр аниқ тасвирланган, хон ҳукмронлиги остида эзилиб ётган халқнинг азоб-уқубатлари ҳаққоний аксини топган. Роман ёшлар қалбида хону бекларга, одату шариатга нисбатан нафрат уйғотади.

Бош масалани ҳал этиш ваколати каминага боғлиқ эмаслигини эътироф этганим ҳолда Қодириннинг «Ўткан кунлар» романи лозим бўлган айрим таҳрир ва зарурий сўзбоши билан ҳозир ҳам ўзбек ва ўрис тилларида нашр этилса, ўқувчилар уни жуда катта қизиқиш билан кутиб оладилар, деб ҳисоблайман.

3. Абдулла Қодирийнинг иккинчи йирик романида—«Меҳробдан чаён»да хон замонлари янада ёрқин акс эттирилади. Абдулла Қодирий ўз асарида ўткир ҳажв тифини Қўқон хонлигининг ярамас тартиблари-ю саройдаги ахлоқсизликка, айниқса, мусулмон руҳонийларига қарши йўналтиради. В. И. Ленин ибораси билан айтганда, «...дунёда мавжуд бўлган энг чиркин таълимотлардан бири бўлмиш дин»ни Абдулла Қодирий аёвсиз фош этади. Табиийки, Қодирий янги романида кўхна Шарқ адабиёти анъаналаридан чекинади: энди унинг қаҳрамонлари йиғлоқи кайфиятдан холи, заминдан ажралмайдилар, уларда эътизор кайфияти мустаҳкамланган.

Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида ғоявий жиҳатдан улғаяди: чиркинлик, эскилик сарқитларини фош этиш масаласини кескин тарзда қўяди. Роман сўсалистик реализм вазиятида туриб ёзилган. Агар «Ўткан кунлар»да биз қисман ўтмиш улуғланган ўринларни, аниқроғи, қаҳрамонлар табиатида ва турмушнинг айрим қирраларида баъзи бир фазилатни учратган бўлсак, ёзувчи «Меҳробдан чаён»да ўз халқининг ўтмишидан олинган барча ҳаётӣ-ашёвий далолатга танқидий кўз билан ёндошади ва баркамол санъаткор сифатида қалам тебратади. «Меҳробдан чаён» романи ҳозирги кунларда ҳам нашр этишга арзийдиган асар. Тегишли тузатишлардан сўнг нашр этилиши лозим, албатта.

4. Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси — бу истеъдодли ёзувчининг замонавий Шўро ҳаёти томон юз бурганипн кўрсатадиган ёрқин мисолдир. Қодирий «Обид кетмон»да жамоа хўжалик аъзолари, Шўро кишиларининг далалардаги фидокорона меҳнати ҳақида ҳикоя қилади. Қисса бир маромда ёзилмаган; муаллиф яратган барча тимсол зўр чиққан, деб бўлмайди. Аммо, ҳартугул, «Обид кетмон»да

ёзувчи мамлакатимиздаги сўсалистик тузумни очик чехра билан кутиб олгани яққол кўринади. «Обид кетмон» Ўзбекистонда жамоа хўжаликлари ва Шўро ҳокимияти шарофати билан ўзбек қишлоқларида рўй бераётган улуғ ўзгаришлар тўғрисида яратилган дастлабки йирик асардир. Шубҳасизки, бу қисса ҳам Абдулла Қодирийнинг бошқа асарлари (юқорида эслатиб ўтилган «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари назарда тутиляпти) каби бизнинг ўқувчилар учун кадр-қимматини йўқотган эмас.

* * *

Хулласи калом, Абдулла Қодирий ва унинг асарлари тўғрисида айтадиган гапларим мана шулардан иборат. Мен ўз вақтида «Фирқа учун» жаридасига ёзган тақризимда ва алоҳида китоб ҳолида чоп этилган «Обид кетмон»га ёзган сўзбошимда ҳам ана шу масалаларга атрофлича тўхталганман. Афсуски, ҳозир қўлимда ўша тақриз ҳам, сўзбоши ҳам йўқ. Шунинг учун батафсил хулоса ёзиб бериш имкониятига эга эмасман. Умуман айтганда, баъзи арзимас таърифларни ҳисобга олмаганда, йигирма-ўттиз йил муқаддам Абдулла Қодирий ижоди ҳақида айтган гапларим ҳам шу бугун баён этаётган фикр-мулоҳазаларимдан деярли фарқ қилмайди. Менинг баҳоим, асосан, ижобийдир. Абдулла Қодирийнинг шахсий ҳаётига оид маълумотларга ва ўзим таниш бўлган асарларига асосланиб айтишим мумкинки, у айрим камчиликларидан қатъи назар, сўсалистик реализм вазиятида турган истеъдодли ёзувчидир. Қодирий ўзбек Шўро адабиётининг ташкил топишига, тараққиётига муносиб ҳисса қўшган.

1956 й. 26 май

Тошкент ш.

М. Шевердин (имзо)

Михаил Иванович ШЕВЕРДИН. 1899 йил туғилган. ШИҚФ аъзоси. Ёзувчи.

Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси президиумининг аъзоси».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 87—91-саҳифалар)

* * *

Қадрли Михаил Иванович, Сиз ислом дини, Ватан тарихи масаласида устоз Қодирийга маломат қилибсиз: наинкн, «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён»да ёзувчи «ўз ватанининг феодал ўтмиши»-ю «чиркин... дин»ни аёвсиз фoш этган бўлса?!

Раббим, денг, Михаил Пванович, акс ҳолда, икковимизнинг ҳам оғзимиз қийшайиб, кўзимиз ғилайиб қолади! Қолаверса, ГОЯДОР киши қаланғи-қасанғи кўчирмаларни

ўзлаштириб олгандан кўра, Ватан ўтмиши билан шартли бадий тўқиманинг ва дин билан диндорнинг фарқини билиб олса чакки бўлмасди. Яна қайдам, ўзингиз биласиз — бу масалаларда Сизга кўрсатма берадиган кимсалар бор бўлса керак. Биласизми, бизни таажжублантирган нарсани нима? Негадир Сиз ўз ўтмишига ва ўз динига туфурган кимсаларни алоҳида қадрлар экансиз-а? Қизик, жуда ҳам қизик мезон топибсиз-ку! Бу «фирқа адабиёти ва фирқа ташкилоти»нинг хиёнатга, Павлик Мороз ўғлидан ўрнак олишга даъват этгувчи чақириғи эмасми?.. Битта дарахтнинг меваси бир-биридан узоққа тўкилмади, деганлари шу бўлса керак, ҳойнаҳой.

Айтмоқчи, ТуркХў прокурорига ёзиб берган кўргазмангизда «ўрисларга» деган сўзни ўчириб, унинг устидан ўз қўлингиз билан «БОСҚИНЧИЛАРГА» деб ёзиб қўйибсиз. Уялмадингизми? Наҳотки, бир-биридан ер билан осмонча фарқ қиладиган мана шу икки турдош отни тўғридан-тўғри айирбошлаш мумкин бўлса?.. Умуман, тафовут бобида Сиз «калтак»ни «алиф» деёлмас экансиз, бобой! Бундан ташқари, қув экансиз, Иванич! «Умуман айтганда, баъзи арзимас таърифларни ҳисобга олмаганда, йигирма-ўттиз йил муқаддам Абдулла Қодирий ижоди ҳақида айтган гапларим ҳам шу бугун баён этаётган фикр-мулоҳазаларимдан деярли фарқ қилмади», дейсиз-у, лекин Қодирий айнан Сиз қолипни яратиб берган сиёсий андозаларга сиғмагани учун бадном қилингани ва отиб ташлангани тўғрисида миқ этмайсиз. Нима бало, хотира чатоқми? Даволансангиз бўлармиди... Майли, Сиз бамайлихотир ҳордиқ чиқаринг, итингиз билан Инқилоб хиёбонида сайр қилинг. Гапнинг чаласини эса ўзимиз поёнига етказамиз.

Михаил Иванович ТуркХў прокуроридан қаттиқ илтимос қилганмикан ёки бошқа биз билмайдиган сабаб боисми, ишқилиб, «Тафтиш ашёлари» жамғармасига 1935 йили «Обид кетмон»га ёзилган сўзбоши сиғибди-ю, аммо «Фирқа учун» жаридасида эълон қилинган тақриз сиғмай қолибди. Устига устак, сўзбоши ҳам қисқарган ҳолда кўчирилган. Мана: *ЎзСШЖ Давлат нашриётида, Тошкент шаҳрида 1935 йили чоп этилган Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссасига ёзилган*

СЎЗБОШИДАН

Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси Ўзбекистонда жамоа хўжаликлари барпо этиш мавзусига бағишланган йирик асарлардан бири. Қиссада кўтарилган масала — жамоа хўжалигига ўртаҳол деҳқонни жалб қилишдир; унинг онгида рўй бераётган ўзгаришлар жараёни ўқувчида қизиқиш уйғотади.

«Обид кетмон» яна шу жиҳати билан ҳам диққатга сазоворки, бу Абдулла Қодирийдек

йирик санъаткор ижодида олға ташланган қадам, албатта. Авваламбор, «Обид кетмон» қиссаси жадал суръат билан тўкин-сочин турмуш сари дадил бораётган тиришқоқ, ғайратли ўзбек жамоа ҳўжаликларидан биттаси ҳақидаги бадий асар ҳисобланади.

Мух. ШЕВЕРДИН

Кўчирма аслига тўғри: ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги ГРИШЧЕНКО (имзо) 1956 й. 22 июн».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 125-саҳифа)

Мана, қишлоқ ҳўжалиги ходимлари қурултойида «сўзланган» нутқ! Майли, ўтган ишга саловат. С — 1153

«Ўткан кунлар»дан олинган айрим парчаларни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этмасак инсофдан бўлмас, деган ҳаёлда тубандаги кўчирмани олдик. Марҳамат, танишинг!

«ЎЗБЕКЛАРНИНГ БИРИНЧИ РОМАНИ

(А. Қодирий. «Ўткан кунлар»)

Мусулмонқулнинг халққа (аслида, «аҳолига» — *бундан кейинги изоҳлар ҳам бизники: Н. Б.*) бўлган жабру зулми ҳаддан ташқари кетди. Агар унинг истибдоди шаҳарларга («ўзга» сўзи таржима қилинмаган) унча сезилмаса ҳам, аммо халқни (аслида, «марказ — Қўқон одамларини») жуда тўйдирди. Унинг ўз кайфича («ойда эмас» бирикмаси тушиб қолган) ҳафтада солиб турган солиқлари халқнинг (аслида, «фуқаронинг») терисини шилса, бекларни остирди, кестирди (аслида, «арзимаган сабаблар билан қорачопонларни остириб, кестириб туриши хосни ҳам эсанкиратди»).

...магар уламо халқи ундан жуда рози, зероки, унинг суянчиғи эди. Иккинчи суянчиқ «қипчоқлар» эди (аслида, «биринчи суянчиғи ўзининг одамлари бўлса, иккинчиси уламолар эди»).

У, уламо орқали ўз зулмини машруъ бир тусга қўйган, ўзи учун зарарли унсурларни йўқотишда уламолардан фатво (аслида, «улул-амирга боғийлик») олишни унутмаган эди.

Уламонинг бу янглиғ истибдодни «фатво» ранги билан бўяб бериши мукофоти учун Қўқон ва Андижон («каби») шаҳарларга маълум мадрасалар бино қилган...

Бу ҳақиқий мусулмон маданияти эди (афсуски, ҳозир биз фойдаланаётган «Ўткан кунлар» романи Сарвар АЗИМОВ таҳрири остида — 1974 й. Тошкент шаҳрида — босилгани учунмикан, ундан Михаил Иванович 1928 йили кўчирма келтирган парчалар олиб ташланган экан: *изоҳ бизники — Н. Б.*). Бу ерда хон мусулмон эди, беклар мусулмон

эдилар ва қозилар мусулмон эдилар. Ўғриларнинг қўлини кесишарди... аёлларни эса миноралардан ташлаб юборишарди («Ўткан кунлар»нинг С.Азимов «таҳрири»га учрамаган нусхасида: «Фоҳишалар қопга солиниб, минорадан ташланарди», дейилади). Пиёнисталар қирқ дарра уриларди. Раис афанди ўз аъёнлари билан кўча айланарди ва калима қайтаришни билмайдиган кишиларни калтаклатарди. (Мих. Шевердин романдан олинган ушбу парчаларни ўрисча матнда асл маънога тескари талқин қилади: *изоҳ бизники — Н. Б.*). «Одамлар ажали етгани учун эмас, хон одамлари қонсираб қолгани учун ўладилар», дерди фуқаро беклар тўғрисида. «Оқ от бўлмаса, қора ит ялоқ ялайди». (Кўчирма тамом)

Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги воқеалар мана шу жойдан бошланиши лозим эди. Аслини олганда, романдаги воқеалар замон ва макондан ташқарида рўй берадп. Талқин қилинаётган тарихий воқеалар Отабек, Юсуф хожи ва бошқа қаҳрамонларга деярли таъсир кўрсатмайди. Ходисалар, ўрта асрлар даражасидаги Қўқон хонлигида ҳукм сурган жаҳолат шунчаки намоиш (декорация), холос: қаҳрамонлар учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, улар ҳаётига дахл қилмайди...

Қодирий Отабекни илғор фикрли киши, ҳатто салкам инқилобчи сифатида тақдим этишга уринади. Қаҳрамон Урисиянинг қайсидир шаҳрида бўлади, хусусан, Шамайдан қандайдир йўллар билан янги ғоялар олиб келади. Кейин Отабек мавжуд тузум ҳақида қатъий бир фикрга келади... Отабек кураш йўлини таклиф этади: «—Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлгувчилар йўқотилмас эканлар — нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқазиш нажотимизнинг йўлидир!»

(Шу ўринда зарурий эскартиш: Михаил Иванович тақриз бошида «Ўткан кунлар»ни Учинчи бўлимнинг биринчи фаслидан бошлаш керак эди, деб «маслаҳат» беради-ю, лекин ўзи Биринчи бўлимнинг иккинчи фаслидан кўчирма келтириб, муаллифни мулзам қилмоқчи бўлади. Яъни, танқидчи ўз фикрида муқим турмайди — мунофиқлик қилади: *изоҳ бизники — Н. Б.*)

Отабек эндигина қаддини ростлаб, ўзига йўл очаётган савдогарларнинг вакили.

Табиийки, у хон амалдорларидан норози бўлади... Бироқ, Қодирий тижоратчи буржуйлар қиёфасини фавқулодда улуғвор тарзда акс эттиради. Қаҳрамонлари ҳаёт ҳақиқатидан узоқ. «Инқилобчи» Отабек ҳар жойга бурнини тикаверади. У фақат ёмон ҳукмдорлар ҳақида эмас, умуман тузумнинг ярамаслиги тўғрисида ҳам гапираверади. Ажабланарли

жойи шундаки, тингловчилар Отабекнинг гапларини жўялик деб биладилар, маъкуллайдилар, қўллаб-қувватлайдилар. Кишида шундай таассурот қоладики, гўё Отабек ўтган асрнинг қирқинчи йилларида эмас, яқинда ўн беш-йигирма йил муқаддам, биринчи ўрис ва форс инқилоби даврида яшаб ўтгандек!..

Афтидан, муаллиф ҳам қаҳрамон дунёқарашидаги мантиқсизликни пайқаб қоладию сўнг хатосини тузатишга уриниб кўради. Отабек «инқилобий» назариясини ҳеч қаерда ҳаётга татбиқ этолмайди.

«— Мамлакат мазористонга ўхшайди: менинг чақириқларимни ким ҳам эшитарди!» — денди Отабек ҳафсаласи пир бўлиб.

(Яна бир зарурий эскартиш: аслида, «Дарҳақиқат, мазористонда «ҳай-ю алал фалоҳ» хитобини ким эшитарди!» дейилади. Михаил Иванович таржима жараёнида муаллиф ҳақиқа бир марта хиёнат қилган бўлса, кўчирмани Отабекнинг аввалги «монологи»дан кейин келтириб пикки марта хиёнат қилади: романда бу парча 19-саҳифада, «аввалгиси» эса 20-саҳифада келади ва зинҳор-базинҳор «муаллиф ҳам қаҳрамон дунёқарашидаги мантиқсизликни пайқаб қоладию сўнг ўз хатосини тузатишга уриниб кўради», деб маломат қилиш учун ҳеч қандай асос йўқ. Хуллас, бу ўринда ҳам Мих. Шевердин қувлик қияпти, холос: *изоҳ биздан — Н. Б.*)

Шунинг учун бўлса керакки, бутун роман давомида Отабек ижтимоий масалаларга қизиқмайди, ўз қарашларини амалга ошириш учун ҳаракат қилмайди. Ўқувчи эса. мана шундай дабдабали нутқлару жимжимадор сўзлардан кейин инқилобий ҳаракат бошланишига умид қилади ва умид қилишга ҳақлидир. Афсус...

Ҳаёт синовига ростакамига дуч келган пайтдаёқ Отабек енгилади. У ҳибсга олингач, қушбеги ҳузурида айтган сўзлари мурасасозлик оҳангида янграйди... Ўша давр шароитида, яъни хон ва беклар ҳокимиятига қарши айтилган бир оғиз сўз учун ҳам одамлар қатл этилган кезларда Отабек «инқилобий» ҳаракат қилади, албатта. Бироқ, кейинги воқеалар биз хийла шошганимизни кўрсатадию дарҳол фикримизни ўзгартиришга мажбур бўламиз.

Кўп ўтмасдан Отабек шахсий ҳаёт ташвишларига ўралашиб қолади. Кумушга бўлган ишқи туфайли у халқни ҳам, баландпарвоз гапларини ҳам унутиб юборади.

Ҳатто Тошкентдаги қонли воқеаларга, отаси билан оиласи бошидан кечираётган мусибатларга парво қилмайди.

(*Эскартиш:* Мих. Шевердин яна қувлик қияпти Отабек тугул, ҳатто Қўқон хони ҳам

Тошкентдаги воқелардан беҳабар эканини, ўша воқеалар ҳақида Марғилонга кечиқиб хабар берилганини инобатга олмаяпти ва атайлаб бош қаҳрамон устига мағзава ағдаряпти: *изоҳ бизники — Н. Б.*). Тошкент қамали авжига чиққан бир пайтда унинг тўйи бўлади (Марғилон билан Тошкент ўртасида қанча масофа бор? *Н. Б.*). Сўнггра Отабек ақл бовар қилмайдиган саргузаштларни бошидан кечиради. Қодирийнинг тасвирлашича, «қатъиятли ва хийла ғанратли» бу йигит арзимас «тақдир зарбаси» натижасида ўзини йўқотиб қўяди... У худди «Минг бир кеча» қаҳрамонлари каби жонидан тўяди, юм-юм йиғлайди. Ўша араб эртаклари қаҳрамонларидан фарқи шундаки, у «художўй» бўлишига қарамасдан ичкиликбозликка муккасидан кетади. Отабек куч-ғайратини, инқилоби жўшқинлигини ўзи жудаям яхши кўрадиган халқи учун курашга (*таъкид бизники: Н. Б.*) йўналтирмайди. Отабек давлатни янгилаш йўлидаги чинакам кураш жабҳасида эмас, хийла бачкана зиддиятларда ҳақиқий қаҳрамон сифатида гавдаланади. У қайнотаси оиласини ёвуз кишилардан ҳимоя қилиш пайтида «қўрқув, юз-хотир нималигини билмайдиган фидокор»дек курашади. Айтиш мумкинки, ўша кураш манзаралари тасвирланган саҳифалар романнинг энг бўш ўринларидир. Муболаға билан айтганда, қаҳрамон битта қўли билан қароқчилардан қасос олади, душманларини қўйдек сўйиб ташлайди ва бу орада Ҳомидга қарата узундан-узон аччиқ-тирсик ваъз ўқишга ҳам улгуради. Хуллас, қаҳрамоннинг ҳар қадамида саргузашт ва олди-қочди рўй бераверади. Отабек ҳақида яна нима дейиш мумкин? Тошкентга қайтгач, қипчоқлар ваҳшиёна тарзда қириб ташланаётганига эътироз билдириб кўради. Аммо у ўз уйида, оиласида, ягона гувоҳ — отасининг олдида сўзамоллик қилгани учун ҳам бу эътирознинг ҳеч қандай ижтимоий қиммати йўқдир. (Отабек ҳам Павел Власов каби катта майдонга оломонни тўплаб олиб, кейин нутқ сўзлаганда маъқул бўларди-а, Михаил Иванович? — *пичинг бизники: Н.Б.*). Романнинг бошқа қаҳрамонлари ҳам ясама, ғайри-табiiй. Лекин улар хийла ўзига хос. Хусусан, Отабекнинг отаси Юсуф ҳожи анча жонли шахс. У ҳур фикрли инсон, аммо унинг ҳур фикри ислом ақидалари доирасидан ташқарига чиқмайди ва мутаассиб диндор бўлиши учун халақит бермайди. У тинч-тотув яшашни истайди, алғов-далғовлардан қўрқади; ҳар қандай кўзғолон ва ғалаёнга қарши туради... Отабекнинг дўсти уста Олим жозибадор қаҳрамон. У ҳақиқатан ҳам жонли одам. Кетма-кет зарбалардан сўнг унинг ҳаётдан кўнгли совийди. Охири бир оз бўлсада, ҳур фикрли бўлиб қолади. Бироқ, унинг ҳур фикри одат ва шариат қоидаларини бузишдан нарига ўтмайди. Ижтимоий масалалар уни мутлақо қизиқтирмайди. Қодирий аёллар қисматини,

оиладаги аҳволини ниҳоятда майин бўёқларда тасвирлайди. Агар оила бошлиғи ақл-идрокли, оғир-вазмин киши бўлса, бундай оилада аёллар яхши яшайдилар; шундай шароитда бахтли бўлиш, асосан, аёлларнинг ўзларига боғлиқ... Романда акс эттирилган оилалар ҳақида ана шунақа фикр юритиш мумкин. Сир эмаски, ўзбек оилаларининг ҳаммаси ҳам фаровон турмуш кечирмайди. Лекин азбаройи қонунлар ёмонлиги, айтайлик, кўп хотин олиш йўл қўйилгани учун бундай бўлмаган. Балки, кишилар табиатидаги қусурлар кулфат келтиради, холос... Қодирий оилавий турмушни ана шундай тасвирлайди. Қодирий керакли ўринларда муаллиф муносабатини бўрттириб кўрсатмайди; нобопликларни ҳаспўшлашга уринади, маиший турмушни, айниқса, оилавий муносабатларни ҳаддан зиёд илоҳийлаштиради. Шунга қарамай, роман урф-одатларни ўрганиш маъносида муҳим аҳамиятга эга...

* * *

Роман тарихий мавзуда ёзилган. Бу дегани, авваламбор, даврни акс эттириш, айрим табақаларнинг ўзаро алоқасини ижтимоий негизда кўрсатиш лозим, демакдир. Бошқа воқеа-ҳодисалар ана шу асосда рўй бериши керак. Романда мутаносиблик, яхлитлик етишмайди. Қодирий давр манзарасини акс эттирадиган тарихий роман ёза олмаган; у энди пайдо бўлаётган тижоратчиларни улуғлаб кўрсатган, холос. Романни ўқиётган пайтингда, муаллиф ўтмишни оқлашни, ўтмишни ҳақиқатда бўлганидан кўра яхшироқ тасвирлашни ўз олдига махсус вазифа қилиб қўймаганмikan, деган тасаввур мудом хаёлингни тарк этмайди. Маиший турмуш, ахлоқ, ижтимоий муносабатлар тимсол даражасига кўтарилган. Шунингдек, муаллиф Тошкентни Қўқондан ажралиб чиқиши ҳодисасига ижтимоий баҳо беришга ожизлик қилади. Ўйлаш мумкинки, гўё Азизбек кўнглини шод этиш мақсадида Тошкентни мустақилу ўзини хон деб эълон қилгандек! Аслида, ўша даврга келиб Тошкент қулай жуғрофий минтақага жойлашгани туфайли иқтисодий жиҳатдан мустақил бўладию, Фарғона билан юзаки алоқа қилиб туради, холос. Бу ҳол муаллиф эътиборидан четда қолган... У сўзидан равшанки, Қодирий тарихий шароитни идрок этолмагани учун романда Тошкент ғалаёни жуда ишонарсиз тасвирланади. Романда бу ғалаён баландпарвоз ибора билан «инқилоб» деб аталади...

* * *

Романда қаҳрамонларнинг ислом динига муносабати ҳам яхши ёритилмаган. Бу дин ҳоким синф бўлмиш тижоратчилар манфаатига мос тушади. Устига устак, Қуръон деҳқонлар манфаатини эмас, савдогарлару энди оёққа тураётган капитализм манфаатини

ҳимоя қилади. (*Эскартиш*: Мих. Шевердин нафақат Қодирийга, ҳатто ислом динига ҳам туҳмат қилаётибди, албатта: *изоҳ бизники — Н. Б.*)

Айни пайтида романда ислом дини унчалик сезилмайди. Бир томондан олиб қаралса, бу ҳол ижобий ҳодисадек туюлади. Гўё романда тасвирланаётган ўзбекларнинг ҳаммаси даҳрийларга ўхшайди, улар динга лоқанд қарайдилар. Лекин, иккинчи томондан, романда «Оллоҳ» каби ундалмалару таҳорат, номоз сингари диний расм-русумлар жуда кўп бора эслатилади. Ҳатто ҳур фикрли Отабек ҳам ҳар қандай ишга қўл уришдан аввал албатта «Оллоҳ» номини зикр этади. Ниҳоятда муҳим масалага муаллифнинг бундай муносабати хавфли, омонат. Агар ишлов берилмаган китобхон бу асарин ўқиса борми, дарров мусулмон қаҳрамонлардан ўрнатқилиб оладию: Оллоҳу акбар деб хитоб қилади. Ҳатто ислом дини қонунларида хийла бўш, муваффақиятсиз талқин этилган қўйди-чикди масаласи на муаллифни, на қаҳрамонларни ғазаблантиради. Романда «талоқ» — гуноҳга ботган хотин учун энг адолатли жазо ҳисобланади. Қўйди-чикди осонликча содир бўлади. «Кет, жалаб! Талоқсан, талоқ!» деб қичқиради Отабек. Бу ўринда қаҳрамон дин ўз синфи манфаатига нечоғли мос эканини беихтиёр фош этиб қўяди... (*Эскартиш*: наинки, тижорат аҳли «Хотинимнинг талоғини бераман!» деган ғаразли мақсадни кўзлаб... мусулмон бўл-а?! Иванич, даъволарингиз сира ҳам куракда турмайди-ку! — Н. Б.) Ўзбекларнинг биринчи романи Қодирийнинг романи ғоявий жиҳатдан бизга ётдир. Эҳтимол, дафъатан кўзга яққол ташланмас-у, лекин бунда одат, Қуръон, ўтмиш, «олижаноб қадим замонлар» тарғиб қилинади. «Агар урф-одатларимизга оғишмай амал қилсангизлар, ҳаммаси яхши бўлади». Албатта, муаллиф айнан шундай демайдп. Лекин бутун романдан ана шу мазмун балқиб туради... «Ўткан кунлар»нинг салбий томонларини ҳатто унинг жуда катта бадиий қимматга эга экани билан ҳам оқлаб бўлмайди...

* * *

Шубҳасизки, Қодирийнинг романи ёш ўзбек адабиётида йирик ҳодиса ҳисобланади. Бу дастлабки роман, демак у танқидий таҳлил этилиши, унга алоҳида эътибор берилиши лозим. Роман мароқ билан ўқилади. Эски нашрнинг биринчи китоби қайта чоп этилди. Нисбатан қиммат бўлсада (учта китобнинг нархи 3 с. 40 т.), лекин биринчи китоб (10000 нусха) бирпасда тарқалиб кетди. Шунинг учун ҳам романга жиддий эътибор беришимиз керак бўлади. Ҳозиргача биз унга панжа орасидан қараб келдик. Ажабланарли жойи шундаки, шу кунгача «Мариф ва ўқитувчи» жаридасидан бошқа миллий матбуот роман

ҳақида лом-лим демаяпти. Вақтли матбуот сукут сақлаяпти: гўё романдаги ғоявий хатоликларни маъқуллаяпти, романдаги мавжуд нотўғри, ҳатто зарарли ғояларни, ўтмишни бўяб кўрсатишга уринишни, савдогарлар тоифасини қаҳрамон даражасига кўтариб, уларни ўзбек халқининг ҳақиқий вакили сифатида талқин этилишини қўллаб-қувватлаяпти. Матбуот шу пайтгача ўз олдида турган вазифани бажармади: тарихий даврга тўғри баҳо бериш, бадиий тўқима билан сохталаштирилган ўтмишни ажратиб олиш масаласида ўқувчиларга ёрдам бермади... Хўш, романни нашр этиш шартмиди? Шубҳасиз. Бироқ, роман нашр этилиши билан дарҳол ўқувчиларни уюштириш, муаллиф тақдим этаётган нарсалардан нималарни қабул қилиш ва нималарни рад этиш лозимлигини кўрсатиб бермоқ даркор эди. Матбуотда чоп этилган танқидий мақолалар фақат ўқувчиларга эмас, балки ёш ёзувчиларимизга, шу жумладан, Қодирийнинг ўзига ҳам ниҳоятда фойдали бўларди. Хўш, йўл қўйилган хатони тузатиш мумкинми? Нафақат мумкин, балки тузатиш зарурдир. Қодирий романи муносабати билан ташкил этиладиган камровдор мунозара ҳозирги замонни ва ўтмишни акс эттириш учун қўлига қалам олган ёзувчи олдида қўядиган талабларимизни аниқлаштиришга ҳам ёрдам беради. Хўш, Қодирий романини ўрис тилида нашр этиш керакми? Бизнингча, нашр этиш керак. Ҳамма гап — уни қай ҳолатда нашр этишда... Унга тарихий даврни тўғри кўрсатиб берадиган, савдо капиталининг аҳамияти ва муаллиф томонидан ўтмишнинг улуғланиши нотўғри экани ҳақидаги мақола илова қилиниши лозим. Романнинг баъзи ўринларига алоҳида изоҳ берилиши даркор. Муаллифнинг ғоявий хатолари бирмунча зарарсизлантирилгандан кейингина романни ўрис китобхонига тавсия этиш мумкин.

«М. ШЕВЕРДИН».

(«Фирқа учун» жаридаси, ўрис тилида, 1928 йил 3-сони, Тошкент шаҳри, 88—96-бетлар.) Кўриниб турибдики, 1928 йилда М. И. Шевердин биринчи бўлиб, «Ўзбекларнинг биринчи романи Қодирийнинг романи ҒОЯВИЙ ЖИҲАТДАН БИЗГА ЁТДИР», деб эълон қилади ва ваколатли ФИРҚА ташкилотининг вакили сифатида вақтли матбуотни «Ўткан кунлар»ни «тошбўрон» қилишга сафарбар этади. Албатта, ўқувчига бизнинг даъвомиз эриш туюлади: «Ким бўпти ўша Шевердин?! Вақтли матбуотни «тошбўрон»га сафарбар этган эмиш, туф-э! Лоф бўлсину, лекин меъёрида бўлсинда!» Айн момент, афандим! Биринчидан. М. И. Шевердин қатли ом давригача жумхуриятимизда ҒОЯДОР сифатида камол топган кимса: у энг қудратли ташкилот ВКП(б) МҚ, Ўрта Осиё Бюросининг шунчаки фикр тарқатувчиси. эмас, айна чокда

КЎРСАТМА берувчи ва берилган КЎРСАТМАнинг бажарилишини назорат қилувчи «Фирқа учун» жаридасининг ЯЛОВБАРДОРИ эди. Шунинг учун у ўзидан беш-олтита кўйлакни ортиқ йиртган Абдулла Қодирийга бемалол «оталарча» маслаҳат берадп, «Ўткан кунлар»ни ўзбек ва ўрис тилларида нашр қилиш ёки нашр қилмаслик масаласида ҳукм чиқаради. Ваҳоланки, қўлида ҳеч қандай ваколати бўлмаган кимса ҳукм чиқармайди, балки қудуқдан сув олгани келган хотин-халажларга: «Пақирни тушир!.. Торт пақирни!» деб буйруқ бериб, ўзини ўзи калака қилиб туради, холос. Иккинчидан, Михаил Иванович «Ўткан кунлар» ҳақида азбаройи қизиқувчанлиги туфайли эмас, балки ФИРҚАнинг топшириғига кўра ТАҚРИЗ ёзади, маълумки, фирқа ташкилоти адабиётга раҳбарлик қилиб туриши лозим экани ҳақидаги кўрсатма биринчи ўрис инқилоби даврида «бутун дунё йўқсулларининг доҳийси» томонидан берилган эди. Ҳай, биз ҳозир Ленинга тил теккизмайлик — мавриди эмас. Маҳаллпй матбуот мўъжаз мавзуларни кўтариб чиқса ҳам катта гап!.. Қисқаси, Шевердин ўша «Фирқа учун» жаридасининг 1928 йил 4-сонида Садриддин Айнийнинг «Одина» қиссаси ҳақида «ШАРҚОНА ИЖТИМОИЙ ҚИССА» номли яна битта тақриз эълон қилади ва яна-тагин: «Жиддий камчилик Айний қиссасини сўзсиз ўзимизники дейишимизга имкон бермаяпти... Қишлоқда синфий табақаланнш жараёни кўрсатилган-у, аммо бу жараёндаги ишчиларнинг етакчи ўрни қисман акс эттирилган, холос. Боз устига, қиссада бу жараён охирига етказилмайди» («Фирқа учун» жаридаси, 1928 йил, 4-сон, 116-бет), деб ҲУКМ чнқаради. Мана, энди ўзингиз ўйлаб кўринг: бадий асар ўқишга қизиқадиган шунчаки ҳаваскорнинг тақризларини ўта жиддий жарида ходимлари кетма-кет чоп этиши мумкинми? Асло. Ажабланарли жойи шундаки, Мих. Шевердин тақризида, 1928 йилда, «учирма» қилинган палопонлар қанот қоқиб келадию Ойбек 1936 йилда ёзган рисолага кўнади — бола очади, сўнгра 1938 йили ҚОДИРИЙнинг Давлат Хавфсизлиги Бошқармасидаги терговчиси Тригулов тузган Айбномага кўнади ва яна бола очади; кейин СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати томонидан чиқарилган ҳукмномада ҳам айнан ШЕВЕРДИНнинг «палопонлари» номма-ном санаб кўрсатилади. Қалай! Бизнингча, бу бежиз эмас. Бизнингча, ўн йил мобайнида юқори фирқа ташкилоти Қодирийга қарши суиқасд тайёрлайди ва ўзининг ғаразли мақсадини амалга ошириш учун шевердинлардан қурол сифатида фойдаланади. Учинчидан. Истеъдодли ўзбек ёзувчиларининг инқилобдан кейинги тўнғич авлоди ёппасига қатл этилгач, М. И. Шевердин бирданига ёзувчи бўлиб кетади: «Санжар ботир», «Бўри изидан» каби «инқилобий» мавзуда

романлар ёзади; ўзбек тилида икки жилд, ўрис тилида олти жилд «танланган асарлар»ини эълон қилади... «Отнинг ўлими —итнинг байрами», деганлари шу бўлса керак, албатта. Тўртинчидан. Келинг, ҳадеб бошингизни қотиравермайликда, жайдари «фалсафа»мизга «Фирқа учун» жаридасининг 1930 йилги қўшма сониди (биринчи ва иккинчи) чоп этилган «доҳиймиз» П. В. Сталиннинг «Ютуқлардан эсанкираш» мақоласидан олинган кўчама билан «жило» берайлик: «Раҳбарлик санъати жиддий ишдир. Ҳаракатдан ортда қолиш мумкин эмас, чунки ортда қолган киши оммадан ажралиб қолади. Лекин илгарилаб кетиш ҳам мумкин эмас, чунки илгарилаб кетган кишининг омма билан алоқаси узилади. Кимки ҳаракатга раҳбарлик қилишни ва айни пайтда милёнлаб омма билан алоқасини сақлаб қолишни истаса, у жанггоҳда ҳам қолоқларга қарши, ҳам илғорларга қарши кураш олиб бормоғи лозим». Доҳиёна гап! Бунинг ўзбекча мазмуни шундан иборатки, қозиқнинг учи ҳам, боши ҳам бўлма — ўртаси бўл: шунда на ерга кирасан, на бошингга гурзи ейсан. «Доҳий» маслаҳатининг ижтимоий маъноси эса бундай: халқни пода-пода қилиб жамоа хўжаликларига ҳайдаб киритиш лозим; ҳартугул, подани бошқариш осон — битта чўпон (раҳбар) бўлса, орқада қолган ёки илгарилаб кетган ҳайвонларни калтаклаб-калтаклаб подага қўшиб туради, вассалом... Иннайкейин, бирпасда КОММУНИЗМ қуриб оламизу соя-салқин жойларда қорнимизни қаппайтириб ётамиз. Қалай! Коммунизмда яшашни истайсизми?..

* * *

Абдулла Қодирий асарлари ҳақидаги танқидий мақолалар, ёзувчини миллатчиликда айблайдиган ранг-баранг тухматлар битта ИНСОНни қатл этиш учун» асос бўлмайди, деб ўйлаш мумкин. Бироқ, «Абдулла Қодирий миллатчи, халқ душмани!» деган уйдирмага жамоатчилик ишонтирилади, тирик кишига гўр қазилади, мотам маросимига ҳозирлик кўрилади; рўзномаю ойнома саҳифаларида овоза қилинган миш-мишлар натижасида жанозага одам тўпланади ва Давлат Хавфсизлиги Бошқармасига пинҳона жўнатилган маълумотлар, хулосалар жон олғич вазифасини бажаради: Қодирийнинг боши узра чир-чир айланишиб, «Қон!» дея, «Қон!» дея айюҳаннос солишади. Жумҳуриятнинг етакчи рўзномаларида жазавадор бош мақолалар босилади,уларга тубандагидек «қош» қўйилади:

«ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ДУШМАНЛАРИ» («Правда Востока», 1937 й. 4.XI).

«ЎЗБЕКИСТОН МЕХНАТКАШЛАРИ АШАДДИЙ ХАЛҚ ДУШМАНЛАРИНИ ОТИБ ЎЛДИРИШНИ ТАЛАБ ҚИЛМОҚДАЛАР!» («Правда Востока», 1938 й.5.III).

«ХОИНЛАРГА ЎЛИМ!» (Ўша рўзноманинг ўша сони). Таассуфки, «Халқ артисткаси», орденли Сора Эшонтўраева имзоси билан 1938 йил 6 март куни «Правда Востока» рўзномасида эълон килинган мақола «ЯРАМАСЛАРГА ШАФҚАТ ЙЎҚ!» деб номланади... Афтидан, бу мақолани АЁЛ киши эмас, ЯЛМОҒИЗ ёзганга ўхшайди. Мақолаларнинг яна бири «ШЎРО СУДИ ХАЛҚ ХОҲИШИНИ АДО ЭТАДИ» деб номланса, бошқаси «ЎЗБЕК ХАЛҚИ ОЛИЙ СУДНИНГ ҲУКМИ БИЛАН БИРДАМ ЭКАНИНИ НАМОЙИШ ҚИЛМОҚДА» деб номланади: Тошкент шаҳар, Ўктябр депарасининг ПУШКИН номидаги ўйингоҳида 13 март куни кўпминг-кишилиқ митинг бўлиб ўтгани, унда «жумҳурият оқсоқоли» ЙУЛДОШ ОХУНБОБОЕВ оташин нутқ сўзлагани ҳақида хабар берилади; хайҳот, митинг катнашчилари Акмал ИКРОМОВ билан Файзулла ХУЖАЕВ СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан олий жазога — ОТУВга ҳукм этилгани тўғрисидаги шумхабарни... гулдурас қарсақлар билан кутиб оладилар!

Халқнинг жазаваси тутиб, «халқ душманлари»га шафқатсизларча жазо берилишини талаб қилаётган кезларда шу халқнинг асл фарзандларн Хавфсизлик Бошқармасининг рутубатли қамоқхоналарида жон бериб-жон олишарди — қон қусишарди; улар оғзидан кўпик сачратиб қичқираётган оломондан эмас, Оллоҳдан мадад сўрашарди.

«Махфий

ЎзСШЖ Адабиёт ва Наириёт ишларининг Бош идораси

«УЗГЛАВЛИТ»

287-сон 1938 й. 15.IV.

ЎзСШЖ ИИХК Давлат Хавсизлиги Бошқармасининг IV бўлимига — ўрт.

ТРИҒУЛОВга.

Халқ душмани сифатида фош этилган Абдулла ҚОДИРИЙнинг барча китоблари ва китобчалари 1937 йил рўйхатига биноан йиғиштириб олинганини маълум қиламиз.

«Узглавлит» бошлиги ЛОПУХОВ (имзо)»

Холмат ҚУРБОНОВ — Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисидаги учта чақувноманинг ҳаммасига беҳато имзо чеккан ягона кимса ҳисобланади. Унинг исм-фамилияси «Ўзбекистон йўқсул Шўро ёзувчилари уюшмаси Ташкилий қўмитасининг раиси» сифатида доимо биринчи навбатда қайд этиларди. Лавозим жиҳатидан «ҳашарчилар»га қараганда юқори поғонада тургани учун ҳам ўша хулосаларнинг «бисмилло»си Х. Қурбонов хоҳиш-иродасини тўла-тўқис ифодалаган бўлса ажаб эмас.

«Абдулла Қодирийнинг «тарихий роман» деб аталадиган асари ўзининг сиёсий йўналишига кўра чинакам аксилшўравий, буржуйча миллатчилик руҳидаги асардир. А. Қодирийнинг замонавий мавзулардан «чекиниши», аслида, замонга муносабатнинг ўзига хос ниқобланган кўриниши, холос. У ўз романида Туркистон ўтмишини — феодал-помешчиклар, буржуйлар тузумини улуғлайди ва Ўзбекистондаги Шўро тузумига ўзининг аксилинқилобий, аксилшўравий, буржуйча миллатчилик ғояларини қарши қўяди». «Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) буржуйча миллатчилик руҳидаги аксилинқилобий «Ўткан кунлар» романи ҳақида».)

* * *

«Муаллиф ўз қиссасида Шўро ёзувчилари тўғрисида бемаврид мунозара бошлайди. Боз устига, бу масала қисса воқеаларига асло алоқадор эмас. Қодирий уларни калака қилади, устидан кулади ва ҳақорат қилади». («Обид кетмон» (қисқача мазмуни) ҳақида».)

* * *

«А. Қодирий (Жулқунбой) Ўктябр инқилобигача ўзининг буржуйча миллатчилик руҳидаги асарларини эълон қилади. Ўктябр ғалабасидан сўнг очик-ойдин болшовойларга, Шўро ҳукуматига қарши курашди ва асарларида аксилинқилобий, миллатчилик ғояларини тарғиб қилди. А. Қодирий буржуй миллатчиларининг етук, мақтовга сазовор маддоҳи («писак») эди: улар мана шу маддоҳи билан ғурурланиб юришарди. А. Қодирий ўз буржуй синфининг ишонган, садоқатли хизматкори эди». («А. Қодирийнинг тескаричи асарлари».)

Хуллас, учала чакувномага ҳам биринчи бўлиб Х. Қурбонов — Ўзбекистон Йўқсул Шўро ёзувчилари уюшмаси Ташкилий кўмитасининг раиси имзо чекади. Бу кимса аслида ким эди? Х. Қурбонов ёзувчи эдими ёки йўқсулми? Балки, у Шўродир? Шўронинг жосуси, чақимчисими?.. Нима бўлганда ҳам, йўқсуллар диктатураси-ю Шўролар етовида «порлоқ келажак сари, олға!» кетаётган ёзувчилар ҳолига маймунлар йиғлар экан. Ҳартугул, «қўй кўмондон бўлган арслон галасидан кўра, арслон кўмондон бўлган қўй пода афзал» (Наполеон). Ахир, арслоннинг ўлиги ҳам арслон-да! Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам очилади. Эҳтимол, шундайдир. Аммо ўн саккиз йилдан кейин қинғир ишнинг қийиғи ёпилади, холос. 1956 йил 28 май. ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко тегишли расм-русмларни бажо келтиргач, Х. Қурбоновни гувоҳ сифатида сўроқ қилади. Гувоҳлик варақасида қайд этилишича, Х. Қурбонов 1907 йили Жиззах шаҳрида туғилган, ўзбек, оилали, Ўзбекистон Қўмунистик

фирқаси ҳузуридаги Фирқа институти директорининг ўринбосари (қаранг-а, қатли ом даврида алоҳида хизмат кўрсатган ходимини ФИРҚА ЎЗ ПАНОҲИДА асраб қолган экан!), олий маълумотли, филология фанлари номзоди, доцент, судланмаган, 1931 йилдан бери СШЖИ қўммунистик фирқасининг аъзоси; Тошкент шаҳар, Сталин кўчасидаги 7-уйда яшайди. Гувоҳ қуйидагича кўргазма беради:

«Мен 1937 йилнинг сентябр ойидан то 1938 йилнинг ноябр ойига қадар Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси ташкилотига раис бўлганман.

Ёзувчи Абдулла Қодирийни (Жулқунбой) унинг шов-шув бўлган асарлари «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари ва «Обид кетмон» қиссаси орқали билардим. Абдулла Қодирий билан шахсан таниш эмасдим. Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида шуни айтишим мумкинки, у ўзбек адабиётидаги энг истисъодли ёзувчилардан бири эди. Унинг тили содда бўлиб, кенг китобхонлар оммасига тушунарли эди. Шунинг учун асарларини жуда яхши кўришарди. А. Қодирий ўз асарларида халқ маталлари билан мақолларини кўрсатиб берган. Ўзининг «Ўткан кунлар» романида хон замонидаги жирканч феодал тартибларни ҳаққоний акс эттиради: хон амалдорларининг ўзбошимчалигини, золимлигини фош этади. Шунингдек, эски турмушга ва динга қарши чиқади. Бир нарсани алоҳида таъкидлашим лозимки, Абдулла Қодирий бу асарида ўзбек хотин-қизлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқади. Романнинг қиммати — унинг тарбиявий аҳамиятидир. Унда тарихий давр ҳаққоний кўрсатилган. «Ўткан кунлар» романини лозим бўлган тузатишлар билан ўзбек ва ўрис тилларида бизнинг замонамизда ҳам нашр этиш мумкин, деб ҳисоблайман. Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида динга, хон саройидаги расм-русмларга, мусулмон руҳонийларига қарши хуруж қилади. Роман бадий жиҳатдан ниҳоятда қимматли бўлиб, унда тарихий давр ҳам, оддий халқнинг хон тузумига қарши кураши ҳам ҳаққоний акс эттирилган. «Обид кетмон» қиссаси жамоа ҳўжалиги қурилиши мавзусида ёзилган, ўз вақтида — 1935 йилда бениҳоя қимматли, мавзу жиҳатидан долзарб ҳисобланарди. Бу жамоа ҳўжалиги қурилиши ҳақидаги биринчи қисса эди. Абдулла Қодирий ўз асарларини жуда катта ҳаётий тажрибага суянган ҳолда ёзган.

Савол. Айтинг-чи, 1937-38 йилларда Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисида хулоса ёзганмисиз?

Жавоб. Йўқ, мен ҳеч қачон Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисида хулоса ёзмаганман.

Савол. Ҳозир Сизга жиноятноманинг 56—61-саҳифаларидан ўрин олган, Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисидаги хулосалар таништирилади... Хўш, Сиз ана шу хулосаларни тасдиқлайсизми?

Жавоб. Жиноятноманинг 56—61-саҳифаларидан ўрин олган, Абдулла Қодирийнинг асарлари тўғрисидаги хулосалар билан танишиб кўрганимдан сўнг, мен қуйидагиларни баён этмоғим лозим: бу хулосалар матнини мен ёзмаганман ва улар ким томонидан ёзилгани ҳам менга номаълум. Айтиш чокда, ушбу хулосалар қандай мақсадни кўзлаб, қачон ёзилганини ҳам аниқ айтишмайман. Фақат бир нарсани аниқ айтишим мумкинки, дастлабки икки хулоса остига мен имзо чекканман. Лекин, назаримда, жиноятноманинг 61-саҳифасидаги имзо меникига ўхшашаётган: бу менинг имзоим эмас ва менинг номимдан буни ким қўйгани ҳам менга номаълум. Хулосаларнинг мазмуни тўғрисида ўз фикримни баён этмоқчиман: хулосалар ҳақиқатга тўғри келмайди — мен ҳозир бу хулосаларни тасдиқламайман. Абдулла Қодирий қамокқа олинган, у «халқ душмани» экан, деган гап тарқалди. Бироқ, шахсан менинг ўзимга Абдулла Қодирийнинг жиноий ишлари хусусида ҳеч нарсая маълум эмас. Бу иш юзасидан бошқа ҳеч қандай кўргазма бера олмайман. *Тасдиқномага менинг сўзларим тўғри ёзилган, ўқиб кўрдим.*

Қурбонов (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 85—86-саҳифалар.)
Кўриниб турибдики, Х. Қурбонов Қодирий устидан ёзилган чакувномаларнинг ҳаммасига фақат битта ўзи имзо чекканига амин бўладию бирдан кўрқиб кетади ва учинчи имзосидан тонади. Бироқ, қонун бўйича бундай ҳолатда имзо дарҳол мутахассислар томонидан текшиштирилиши лозим эди: терговчи эса мунозарали масалага ҳеч қандай аҳамият бермайди — Қурбоновнинг муайян кўргазмаси на тасдиқланади, на инкор этилади. Ваҳоланки, тергов бошланишидан аввал терговчи гувоҳдан: «Агар ёлғон кўргазма берсам, ЎзСШЖ Жиноят Мажмуасининг 224-, 225-моддалари бўйича жиноий жавобгарликка тортилажагим ҳақида огоҳлантирилдим», деб тилхат олади. Аммо қонунга терговчининг ўзи амал қилмайди...

Шунга ҳам ота гўри — қозихонами, дейишингиз мумкин, азиз ўқувчи. Бундан кимга фойдаю кимга зарар? Тўғри, бундан терговчига ҳам, гувоҳга ҳам ёки спзу бизга ҳам ҳеч қандай фойда-зарар йўқ — ўша машъум хулосалар жабрини Қодирий тортган, отилган!
«ТАСДИҚНОМА»

Тергов тамом бўлгани ҳақидаги эълон

1938 йил Март ойининг 15-куни

Савол. Тергов тамом бўлгани ҳақида Сиз огоҳ этилдингиз. Айтинг-чи, терговга қандай шикоятнингиз бор? Тергов пайтида берган кўргазмаларингизни тўлдиришни истайсизми?

Жавоб. Тергов тамом бўлгани ҳақида менга эълон қилинди. Тергов ҳужжатлари билан танишдим. Терговга ҳеч қандай шикоятим йўқ. Мен, ҳақиқатан ҳам, 1932 йилгача буржуй миллатчиси сифатида аксилшўравий, миллатчилик ишлари билан машғул бўлганимни инкор этмайман: ўзимни қисман айбдор деб ҳисоблайман. Бироқ, мен Ўзбекистонда мавжуд бўлган аксилшўравий ташкилотга аъзо бўлмаганман шунинг учун ҳам ўзимни бу борада айбдор деб ҳисобламайман.

Абдулла ҚОДИРИЙ (имзо).

Терговчи: ЎзСШЖ ИИХК Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси IV бўлимининг бошлиғи (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 75-саҳифа.)

Ўз-ўзидан савол туғилади: хўш, нима учун Абдулла Қодирий «1932 йилгача буржуй миллатчиси сифатида аксилшўравий, миллатчилик ишлари билан машғул бўлгани»ни инкор этмаяпти ва ўзини «қисман айбдор» деб тан оляпти? Чунки қатли ом йилларида ҳам фақат Жиноят Мажмуасигина эмас, айти замонда ЖМни «йўлга солиб турадиган» Жиноий Жараён Мажмуаси ҳам мавжуд эди: ЖЖМнинг махсус моддасига асосан «агар жиноят содир этилгандан сўнг муайян муддат ўтиб кетган бўлса, шахс устидан жиноий иш қўзғатиш мумкин эмас»ди. Хусусан, Жиноий Жараён Мажмуасининг 21-моддасида бундай дейилади:

«Қуйидаги ҳолатларда жиноий иш қўзғатиш мумкин эмас:

...б) жиноят учун суд томонидан беш йилгача муддат билан озодликдан маҳрум этиш тўғрисида ҳукм чиқарилиши мумкин бўлган жиноят содир этилгандан сўнг, орадан беш йил муҳлат ўтиб кетган бўлса, шахс устидан жиноий иш қўзғатиш мумкин эмас».

Абдулла Қодирий қисман бўйнига олаётган жиноят эса... ҳакам муттаҳам бўлган тақдирда ҳам, шахсан беш йил муддат билан озодликдан маҳрум этишга учма-уч ўтарди, холос. Дарҳақиқат, 1932 йилгача Абдулла Қодирий Шўро ҳукумати билан Фирқанинг муттаҳамлигини ҳажвий асарларида фош этган эди... Лекин, ҳозир гап бунда эмас. Гап шундаки, ўрт. Қурбонов, Абдулла Қодирий ҳам яшашни жуда-жуда истарди, у ҳам шу қадим ҳаётни севарди, ўз ажали билан ўлишни истарди: ўн, йигирма, ўттиз ва сўнгсиз

йиллардан кейин жафокаш Туркистон тупроғида рўй берадиган чинакам ИНҚИЛОБни ўз кўзи билан кўришни истарди. Шунинг учун ҳам ўша лаънати мажмуалардан нажот изларди; хасга бўлсада осилиб қирғоққа чиқиб олишни хоҳларди: агар у қирғоққа чиқиб олиш учун Маркс ё Лениннинг этагидан тутган бўлса, билингки, бу ҳол унинг даҳрийлигидан нишона эмас, балки «доҳийлар»ни уммон ўртасидаги хас ўрнида тасаввур этганидан нишонадир! Ахир, ўзингиз ҳам, ўрт. Қурбонов, сувдан куруқ чиқиш илинжида ўн саккиз йил муқаддам «уч қўллаб» тасдиқлаган даъвонгиздан осонгина тондингиз-ку! Мардона туриб гуноҳингизни бўйнингизга олмадингиз-ку! Хўш, ўз лафзидан қайтган кимса пок ҳисобланадими? Ундай бўлса, ўринсиз тўкилган қонлар хунини ким тўлайди?

* * *

«Сўсалистик реализм методи» асосини ўрта мактабнинг бошланғич синфларидаёқ «аъло» баҳоларга ўзлаштириб олган Шўро зиёлиси дарҳол: «Ушбу қатлноманинг салбий қаҳрамонлари бўш экан, уларга кўпроқ қора бўёқ чаплаш лозим. Ижобий қаҳрамонларга эса, ҳеч бўлмаса, биттадан ов милтиғи улашиб чиқиш зарур; зеро, А. П. Чехов таъбири билан айтганда, «деворда осиглиқ турган милтиқ охири отилиши керак», деб танбеҳ берса ажаб эмас. Ҳм-м, ўринли танбеҳ, деймиз ноилож. Хийла кечиқиб бўлса-да, хаёлингизнинг қарама-қарши «қутби»да доим икки «қаҳрамон» номи турсин: бири — Абдулла Қодирий, иккинчиси Нурлин ТРИҒУЛОВ. Мавзу хийла ёйилиб, кўчирмалар кўпайиб кетса ҳам, лекин дилимизда мудом ё Қодирийга ёки Триғуловга тегишли бирор ҳақиқатни исботлаш ва шу ҳақиқатга Сизни, азиз ўқувчи, ишонтириш ниятимиз яширин бўлади. Агар Сизни ишонтира олмасак, кўнглингизда иштибоҳ уйғонса, демак, биз ўз олдимизда турган вазифани уддалай олмаган бўламиз ва янада ишончлироқ далил-исбот қидира бошлаймиз: баъзан олис-олисларга «ўтлаб» кетишимизнинг асл сабаби ҳам шундан. Хуллас, шу пайтгача «парда орқасида» фурсат кутиб турган асосий қаҳрамонлардан биттаси ТРИҒУЛОВдир. Нурлин Исҳоқович Триғулов қатли ом кунларида Абдулла Қодирийни тергов қилган киши. У ЎзСШЖ ИИХК Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг ходими. Н. Триғулов 1937 йил 31 декабр куни Абдулла Қодирий ўзининг Кубирарик кўчасидаги 121-уйида қамоққа олиниб, уй бошқарувчиси Раҳматулла ТОШПЎЛАТОВ иштирокида хонадони тинтув қилингандан то ёзувчи 1938 йилнинг 4 (?) октябр куни отиб ташлангунча бўлган фожиавий жараёнда бевосита қатнашган гувоҳ, ҳам асосий ижрочи ҳисобланади. Ҳа, Н. Триғуловни ижрочи дейиш

мумкин, аммо у отув ҳукмини ижро этгани йўқ. Бироқ, уни «ўйиндан ташқари ҳолатда» турган десак инсофдан бўлмайди. Хўш, Абдулла Қодирий тергов натижасига кура фожиага йўлиқдимиз ёки тергов бошлангунча ўлим жазосига ҳукм қилинганмиди?..

СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати 1938 йил 4 октябр куни ўзининг сайёр мажлисининг «маслаҳат оши»га тўпланади ва: «1. Айбномага рози бўлсин. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати томонидан кўриб чиқиш учун қабул қилинсин. 2. Абдулла Қодирий ЎзСШЖ Жиноят Мажмуасининг 58-, 64-, 67-моддалари бўйича жиноий жавобгарликка тортилсин, суд қилинсин. 3. Ушбу иш СШЖИ Марказий Ижроия Қўмитасининг 1934 йил биринчи декабр кунги қарорига мувофиқ ёпиқ суд мажлисида, қораловчи ва оқловчилар иштирокисиз, гувоҳлар чақирилмасдан кўриб чиқилсин. 4. Айбланувчи судгача эҳтиёт шарт тутқунликда сақлансин», деб қарор қабул қилади.

Демак, қораловчию оқловчию гувоҳ вазифасини терговчи томонидан тузилган ва Ҳарбий Ҳайъатга тавсия этилган АЙБНОМА бажаради. Айбномани эса Триғулов ёзган, бошқалар тузатган. Триғулов — калаванинг битта учи, энг керакли учи. Абдулла Қодирийни қамокқа олиш ва уйини тинтув қилиш ҳақидаги ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ Комиссари, давлат хавфсизлиги майори АПРЕСЯН томонидан берилган 27/26-сонли фармон (ордер) «ўрт. Триғуловга» ижро этиш учун топширилади. Тасдиқномада қайд этилишича, «ЎзСШЖ Жиноий Жараён Мажмуасининг 20-, 33-, 36-моддаларида кўзда тутилган тартиб бўйича Тошкент шаҳар, Қубирариқ кўчаси, 121-уйда истиқомат қиладиган фуқаро Абдулла Қодирий хонадони тинтув қилинади. «Тинтув пайтида мусодара қилинган ашёлар қуйидагилар: 1. Абдулла Қодирий номига берилган 018448-сонли бошпурт. 2. Мактублар, фотосуратлар, муайян жомадондаги адабиётлар. Маҳбуснинг юқорида қайд этилган буюмлари ишга алоқадор далил сифатида мусодара қилинди. *Тинтувни IV бўлим ходимлари: ТРИҒУЛОВ ва МАВРИН амалга оширдилар. Даъвогарнинг фикрича, тинтув пайтида қонун бузилмаган. Шундан сўнг, уй бошқарувчиси Р. Тошпўлатов тасдиқномага имзо чекади.*

Қизиғи шундаки, Триғулов 1938 йил 8 январ куни ЎзСШЖ ИИХҚ расмий қоғозига ёзилган квитанциянинг асл нусхасини Абдулла Қодирийга топширади. Унда айтилишича, «Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг IV бўлиmidан ЎзСШЖ ИИХҚнинг Маъмурий-хўжалик бўлими 79756-рақамли бир қувурли, 20 калибрли ов милтиғини (патронлари йўқ) қабул қилиб олади. Демак, тинтув пайтида мусодара қилинган ҳамма ашёвий далиллар рўйхатга олинмаган экан-да? Қодирий қамокқа олинади, хонадони

тинтув қилинади, бола-чақаси қон-қора қақшаб қолади. Қодирийнинг ҳолини биров сўрамайди. Уч ой мобайнида судсиз-сўроқсиз авахтада ётади, уч ой мобайнида Қодирий ит кўрмаган азобни кўради. Ниҳоят, март ойининг, қўштирноқ ичида, уч нуқта билан ифодаланган, қайсидир бир куни (афтидан, терговчи қонунга мувофиқ бирор кун санасини кейин ёзиб қўймоқчи бўлган-у, хаёли фаромуш бўлиб, число ёзишни эсидан чиқариб юборган, шекилли) ЎзСШЖ ИИХҚ ДХБ IV бўлими бошлиғининг ўринбосари, давлат хавфсизлиги лейтенанти МАТВЕЕВ томонидан тасдиқланган «Қарор (айб кўрсатиш тўғрисида)» тайёрланади. Қарор муаллифи давлат хавфсизлиги сержанти Тримасов. У Қодирийга тўрт қисмдан иборат айб қўяди:

«1. Ўзбекистонда фаолият кўрсатган, троцкийчилар билан ҳамкорлик қилган аксилинқилобий, миллатчилик ташкилотига аъзо бўлгани ва Шўро ҳукумати билан фирқага қарши аксилинқилобий, миллатчилик руҳида фаол курашгани; 2. фирқа билан ҳукумат сиёсатига қарши матбуотда бир неча марта кескин аксилинқилобий, миллатчилик кайфиятида мақолалар эълон қилгани учун; 3. юқорида зикр этилган ташкилотнинг раҳбарларн бўлмиш-А. Икромов ҳамда Ф. Хўжаев билан бевосита алоқада бўлгани ва хорижий мамлакатлар билан алоқаси борлиги учун; 4. ўз атрофида аксилинқилобий унсурларни уюштиргани, йиғилишларда мунтазам суръатда аксилшўравий, миллатчилик руҳида гапиргани, яънн ЎзСШЖ ЖМкннг 66-моддасининг 1 қисмида ва 67-моддасида кўзда тутилган жиноят содир этгани учун

Қарор қилдим

Абдулла Қодирий ушбу иш бўйича айбланувчи сифатида жинойий жавобгарликка тортилсин, ЎзСШЖ ЖМнннг 57-67-моддаларига (*таъкид бизники: Н. Б.*) биноан айблансин. Эҳтиёт чораси» аввалги ҳолатда қолдирилсин: ЎзСШЖ ИИХҚнинг ички қамоқхонасида тутқунликда сақлансин».

Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси IV бўлими бошлиғининг ёрдамчиси, давлат хавфсизлиги сержанти (?) Н. Триғулов юқоридаги қарорга «розиман» деб имзо» чекади. Абдулла Қодирий дастлаб ЖМнннг 66-моддасининг 1-қисмида ва 67-моддасида кўзда тутилган жиноят содир этганликда айбланади-ю, қарор «57-модда билан 67-модда бўйича айблансин!» деб расмийлаштирилади. Битта модда ўрнига бутунлай бошқа модда қўйилади. Терговчи эса лом-мим демасдан «розилик» беради — имзо чекади. Хўш, бу моддалар ўртасида тафовут борми ёки бари бир гўрми?

1930 йили чоп этилган ЎзСШЖ Жиноят Мажмуасида 66-модданинг 1-қисми

қуйидагича:

«Шўро ҳокимиятини ағдариб ташлашга, қўпоришга, кучсизлантиришга даъват қилинса, тарғибот ёки ташвиқот юритилса ёхуд (ушбу Мажмуанинг 58—65-моддаларида кўзда тутилган) айрим аксилинқилобий ҳаракатлар қилинса, ана шу мазмундаги адабиётлар тайёрланса ё тарқатилса ёки сақланса —беш ойдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этиладилар».

Ўша Мажмуанинг 57-моддаси хийла мавҳум, жазо муддати аниқ кўрсатилмаган, лекин ундан «олий жазо»нинг ҳиди келади. Мана, у: «Шўро Иттифоқи Конституциясини ва иттифокдош жумҳуриятларнинг конституцияларини, Шўро Иттифоқи ва иттифокдош, мухтор жумҳуриятларнинг ишчи-деҳқон ҳокимиятини ағдариб ташлашга, қўпоришга ёки кучсизлантиришга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракат ҳамда Шўро Иттифоқининг, асосий хўжаликнинг, йўқсуллар инқилоби қўлга киритган миллий ғалабаларни қўпоришга, кучсизлантиришга қаратилган уринишлар аксилинқилобий деб топилади. Агар Шўро Иттифоқи таркибига кирмайдиган бошқа бир меҳнаткашларнинг давлатига қарши қаратилган ҳаракатлар қилинса ҳам, барча меҳнаткашларнинг манфаатини халқаро бирдамликни ҳимоя қилиш мақсадида бундай ҳаракатлар аксилинқилобий деб топилади».

Бу модда бўйича жазо муддати, даражаси аниқ кўрсатилмаган.

ЖМнинг 67-моддасида бундай дейилган:

«Аксилинқилобий мақсадда қилинган ҳар қандай ташкилий фаолият, шу йўналишдаги тайёргарлик айна чоқда юқорида қайд этилган бирорта жиноятни содир қилишда иштирок этган шахслар —ушбу бўлимнинг аксилинқилобий жиноятлар борасида кўзда тутилган моддаларига мувофиқ жавобгарликка тортиладилар».

Ана шундай мавҳум — номи бор-у, ўзи кўринмайдиган айблар тақилаётган Абдулла Қодирий «ички қамокхонада» салкам уч ой судсиз-сўроқсиз ётади. Сўнгра, 1938 йил март ойининг уч нукта билан ифодаланган? қайсидир бир куни давлат хавфсизлиги лейтенанти (?) ТРИГУЛОВ, IV бўлим ходими бўлмиш д/х сержант» Тримасов ҳамкорлигида Абдулла Қодирийни тергов қилади. Афсуски, ҳужжатларда тергов неча кун давом этгани аниқ кўрсатилмаган. Тергов қай йўсинда олиб-борилганини бевосита билиб бўлмайди. Бевосита далил-исбот йўқ, аммо бавосита далил-исбот бор: чунончи, тергов тасдиқномаси билан юзма-юз бўлгандан сўнг, салкам бир йил давомида савол-жавобларни, кейин саволлару жавобларни алоҳида-алоҳида ўқийвериб, деярли ёд

этиб юборган кишининг қулоғига тилсиз гувоҳнинг — саволларнинг дағдағаси, ҳокимона оҳангию жавоблар мантиғидан отилиб чиқаётган ФАРЁД эшитила бошлайди. Қодирийнинг тергов тасдиқномасида қайд этилган саволлар ва айрим жавоблар қуйидагича:

«Савол. Айтинг-чи, 1926 йилда нима учун қамалгансиз ва ҳукм этилгансиз?

Савол. 1926 йили қамоққа олиндингиз, хўш, унгача ўзингиз машғул бўлган аксилшўравий ишлар матбуот соҳасида қандай амалга ошириларди?

Савол. Ўзингизнинг аксилшўравий, миллатчилик йўналишидаги ишларингиз кўламини «Муштум» жаридаси доирасида чегаралаб, бошқаларини хаспўшлаб кетмоқчимисиз?! Огоҳлантириб қўяйлик, бекорга овора бўласиз! Бизга маълумки, сиз буржуй миллатчиси сифатида адабиёт соҳасида ҳам фаол ишлагансиз. Бу борада батафсил кўргазма беринг!

Савол. Сиз миллатчи сифатида айнан қайси аксилшўравий ташкилот фойдасига хизмат қилгансиз?

Савол. Айтинг-чи, Ўзбекистонда мавжуд бўлган аксилинқилобий, миллатчилар ташкилотига қачон, ким томонидан ва қандай вазиятда ёллангансиз?

Савол. Сиз ёлғон гапираяпсиз! Миллатчиларнинг аксилшўравий «Миллати иттиҳод» — кейинчалик эса «Миллий истиқлол» ташкилотига аъзо бўлганингизни инкор этиб бўлмайдиган — тасдиқлайдиган далиллар терговга маълум. Сиз буни қандай қилиб рад этишингиз мумкин?

Савол. Яна ёлғон гапираяпсиз!! Миллатчиларнинг аксилшўравий «Миллати иттиҳод» ташкилотининг кўзга кўринган арбоби — маҳбус Ғанихон ҲАМИДХОНОВнинг кўргазма беришича, шахсан унинг ўзи сизни ўша ташкилотга ёллаган экан (Ҳамидхонов кўргазмасидан бир парча ўқиб эшиттирилади).

Миллатчиларнинг аксилшўравий «Миллий истиқлол» ташкилотининг фаол аъзоси — маҳбус Назрулла Иноятовнинг кўргазма беришича, сиз «Миллий истиқлол» ташкилотига аъзо бўлган экансиз: у сиз билан юзлаштирилган пайтда ҳам ўша кўргазмасини тасдиқлади.

Ўша ташкилотнинг йирик вакили бўлган маҳбус Саъдулла ТУРСУНХУЖАЕВ шу ҳақдаги кўргазмасини тасдиқлади. Назаримда, сиз шундан кейин ҳам ўз айбингизни бўйнингизга олишни истамайсиз, шекилли?

Савол. Сиз яна-тагин ёлғонни ямламай ютяпсиз! Миллатчиларнинг аксилшўравий

ташкilotининг аъзолари — махбуслар Қурбон Берегин, Ғози Олим Юнусов, Назрулла Иноятов, Мўмин Усмоновларга юзлаштирилган пайтингизда Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилган миллатчилар ташкilotининг аксилинқилобий ишларида бевосита қатнашганингиз фoш этилган эди. Хўш, ҳақиқатни гапириш ниятингиз борми ўзи?!

Савол. Ҳозир сизга Фапзулла Хўжаев ўз қўли билан ёзган хат кўрсатилади... Маълум бўлдики, миллатчиларнинг аксилшўравий ташкilotининг аъзоси бўлмиш Қурбон Берегинга сизнинг розилигингизни олиб, чет элга жўнатиш учун аксилшўравий, миллатчилик руҳидаги асарларингизни қайта нашр эттприш вазифаси топширилган экан. Сиз шуни тасдпқлайсизми?

Савол. Шу масала юзасидан батафсил кўргазма берингчи!

Савол. Сиз чет давлатларнинг жосуслик маҳкамалари билан алоқангиз борлигини яширяпсиз! Уйингизда «меҳмон» бўлган қошғарлик савдогарнинг фамилиясини антинг! Унинг топшириғига биноан қандай жосуслик ишларини амалга оширганингиз тўғрисида гапириб беринг!

Савол. Чет давлатларнинг жосуслик маҳкамалари билан сизнинг алоқангиз қандай бўлгани масаласига яна қайтамыз. Энди Олимжон Фозилжонов билан қанидай алоқада бўлганингиз ҳақида сўзлаб беринг-чи!

Савол. Англия жосуслик маҳкамасининг гумаштаси бўлган, кўзга кўринган руҳоний Зоҳириддин АЪЛАМ билан яқин алоқада бўлгансиз. Хўш, нимага асосан шу алоқани мустаҳкамлаганингиз хусусида гапиринг-чи!

Савол. Сизнинг мусулмон динига «ўзига хос» қарашларингиз нималардан иборат?

Жавоб. Зоҳириддин Аълам каби эски мусулмон руҳонийларига нисбатан мен ислохотчиман — янгиланиш тарафдориман. Ислom динида фақат Оллоҳи каримга энг олий Ҳақиқатга имон келтиришни тан оламан; бошқа бидъатларни эса тескаричи мусулмон руҳонийлари ўйлаб топган уйдирмалар, деб биламан.)

Савол. Сиз бу ўринда ҳам яна ёлғон гапиряпсиз! Бизга маълумки, сиз яширин диний мазҳабнинг аъзоси бўлгансиз! Айтинг-чи, сизни ўша мазҳабга ким ёллаган эди?

Савол. 1936 йили Шўро ҳукуматннинг сиёсати аксилинқилобий руҳда муҳокама этилган аксилшўравий руҳонийлар мажлисида иштирок этгансиз. Сиз шуни тасдиқлайсизми?

Тергов вақтинча тўхтатилади.

Терговчилар: ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV булими бўлинма бошлигининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти ТРИГУЛОВ (имзо), ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV булимининг ходими, д/х сержанти ТРИМАСОВ (имзо чекилмаган)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси 9 саҳифалар).

Унвону мансаб жиҳатидан ҳамкор касбдошидан катта бўлгани учун ушбу тергов Н. Тригулов раҳбарлигида олиб борилган, албатта. Дарвоқе, эътибор берган бўлсангиз, Гафур ҒУЛОМ чақувидаги руҳонийлар йиғилиши хусусида айтилган маълумот терговчи тилига кўчади ва расмона айб сифатида тасдиқномага қайд қилинади...

Абдулла Қодирийнинг айбларини исботлаш учун Ғ. Ҳамидхонов, Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), Қаюм Рамазонов, Рустам Исломов, Ғози Олим Юнусов, Анқабой Худойвоҳидов, Қурбон Берегин, Аъзам Аюпов, Мўмин Усмонов, Қосим Сорокин, Абдулҳамид Сулаймоновларнинг (қайтатдан) тергов тасдиқномаларидан нусхалар кўтарилади ва Қодирий жиноятномасига тиркаб қўйилади. Барча кўчирмалар муаллифи ҳам Н.Тригулов, албатта.

* * *

1938 йил 10 март куни Тригулов астойдил бўлиб айбланувчиларни юзлаштира бошлайди. Абдулла Қодирий дастлаб Мўмин Усмонов билан юзлаштириладн. Терговчининг Мўмин Усмоновга берган «саволлари» аниқроғи, терговчининг қонуний тўхматлари кейинчалик ҳар икки айбланувчининг тақдири ҳал этилишида муҳим аҳамият касб этгани учун қуйида Тригулов саволларининг тўлиқ таржимасини келтирамиз.

«Айбланувчилар Мўмин Усмонов билан Абдулла Қодирийнинг юзлаштириш
ТАСДИҚНОМАСИ

1938 йил 10 март куни ўтказилган

Айбланувчилар бир-бирларини таниганликларига иқдор бўлганларидан сўнг, жиноий иш моҳиятига алоқадор саволларга юзлаштириш пайтида тубандагича кўргазма бердилар.

Усмоновга савол. Ўзбекистонда троцкийчи-ўнгчилар билан ҳамкорликда ҳаракат қилган ўзбек миллатчиларининг аксилинқилобнй ташкилотига аъзо эканингиз ҳақида илгари берган кўргазмангизни тасдиқлайсизми?

Усмоновга савол. Абдулла Қодирийни яхши биласизми?

Усмоновнинг жавоби. Мен Абдулла Қодирийни аксилшўравий кайфиятдаги

эътиқоди мустаҳкам миллатчи сифатида яхши биламан. У сўнгги дамларгача ўзини буржуй миллатчилиги эътиқодидан воз кечган кимса сифатида кўрсатишга уриниб келди — иккиюзламачилик қилиб, Шўро ҳукуматини алдади.)

Қодирийга савол. Айтинг-чи, айбланувчи Мўмин Усмонов рост гапиряптими?

(Қодирийнинг жавоби. Унинг гапи қисман тўғри, холос. Мен 1932 йилгача миллатчи бўлганман, шунингдек, аксилшўравий руҳда юрганман. Бпроқ, ҳеч қачон иккиюзламачилик қилган эмасман. Шўро ҳукуматини ҳеч қачон алдамаганман.).

Усмоновга савол. Абдулла Қодирийнинг мана шу кўргазмаси сизни қониқтирадими?

(Усмоновнинг жавоби. Йўқ, қониқтирмайди. Абдулла Қодирий ёлғон гапиряпти...)

Қодирийга савол. Айбланувчи Абдулла Қодирий, сиз ўз айбингизга иқрормисиз?

Тасдиқнома тўғри ёзилган, ўқидик.

Усмонов (имзо)

А. Қодирий (имзо)

Терговчилар: ДХБ IV бўлими бошлигининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти Тригулов (имзо).

ДХБ шошлинч вазифалар бўйича ходим, д/х сержанти Тримасов (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 35—38-саҳифалар)

Ушбу тасдиқнома кўк рангли сиёҳда ёзилган, Усмонов билан Қодирий ҳам кўк рангли сиёҳда имзо чекканлар. Демак, савол-жавобларни қоғозга тушираётган котиб ҳам, айбланувчилар ҳам битта сиёҳдондан «фойдаланганлар». Сиртдан қараганда, шундай туюлади. Аслида эса, савол-жавоблар «қиёми»га етгунча тузатиларди, ўзгартириларди; айбланувчилар юзлаштириш пайтида фақат тасдиқнома остига имзо чекардилар, холос. Соддадил ўқувчимиз, М. Усмонов Қодирийни «сотиб» ўз жонини асраб қолибди, деб ўйламасин: қатли ом даврида кемага тушганларнинг жони битта эди.

АНГЛАТМА

Мўмин Усмоновнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 978066 рақамли жиноятномаси асосида тузилган

«Мўмин УСМОНОВ. 1903 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Ўзбекистон Қўммунистик (болишовойлар) фирқаси Марказий Қўмитаси Тарғибот ва ташвиқот бўлимининг собиқ мудири.

1937 йил 3 сентябр куни Мўмин Усмонов миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксилшўравий ташкилоти устидан қўзғатилган жиноий иш бўйича ҳибсга олинади ва жавобгарликка тортилади. Усмонов дастлабки тергов пайтида берган кўргазмасида иқрор

бўладики, гўё у 1930 йилнинг сентябр ойида ЎзСШЖ Қ(б)Ф Марказқўмининг собиқ
котиби Акмал Икромов томонидан миллатчиларнинг «Миллий истиқлол»
аксилинқилобий ташкилотига ёлланган экан: бу ташкилот Ўзбекистондаги Шўро
ҳокимиятини ағдариб ташлашни ва мустақил буржуй давлатини барпо этишни ўз олдига
мақсад қилиб қўйган эмиш. Усмонов тергов пайтида ўзининг аксилинқилобий фаолияти
ҳақида икки марта батафсил кўргазма беради: вазифаси— ғоявий жабҳада
зараркунандачилик ишлари олиб боришдан иборат эканини тасдиқлайди.
Судда Усмонов тергов пайти берган кўргазмаларини тўла-тўқис тасдиқлайди ва
ўзининг айбдор эканига иқрор бўлади. 1938 йил 4 октябр куни СШЖИ Олий суди
Ҳарбий Ҳайъати ЎзСШЖ ЖМнинг 58, 64, 63, 67-моддалари бўйича уни жиноий
жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилади. Ҳукм ижро этилади.
РСФСР Жиноий Жараён Мажмуасининг 373—377-моддаларида кўзда тутилган
тартибга кўра тафтиш қилинган, Мўмин Усмоновнинг жиноятномаси 1956 йил 16 май
куни ЎзСШЖ Нозирлар Кенгаши ҳузуридаги Давлат Хавфсизлиги Қўмитаси томонидан
311003 рақами билан бош Ҳарбий Прокурорга юборилган». (А. Қодирийнинг
жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 51-саҳифа).

* * *

*1938 йилнинг худди ўша 10 март куни айбланувчи Қурбон Берегин билан Абдулла
Қодирий юзлаштирилади.*

«Берегинга савол. Айтинг-чи, Ўзбекистонда Икромов раҳбарлиги остида ҳаракат
қилган миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо эканингиз ҳақидаги аввал
берган кўргазмангизни тасдиқлайсизми?

(Берегиннинг жавоби. Ҳа, тўла-тўқис тасдиқлайман.)

Берегинга савол. Қаршингизда ўтирган айбланувчи Абдулла Қодирийни яхши
биласизми?

(Берегиннинг жавоби. Менинг рўпарамда ёзувчи Абдулла Қодирий ўтирибди. Унинг
адабий таҳаллуси «Жулқунбой». Мен уни адабиётдаги буржуй-миллатчилик оқимининг
кўзга кўринган намояндаси сифатида биламан. У аксилшўравий, миллатчилик руҳида
йирик асарлар ёзган ва шу йўсинда ташкилотимизга миллий кадрлар тайёрлаш учун
ёрдам берган. Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳеч қачон миллатчиликдан воз кечмаган.)

Қодирийга савол. Сиз айбланувчи Берегин кўргазмасининг шу қисмини тасдиқлайсизми?

(Қодирийнинг жавоби. Ҳа, тасдиқлайман.)

Берегинга савол. Айтинг-чи, айбланувчи Абдулла Қодирий сизларнинг аксилшўравий, миллатчилик ташкилотингизга аъзо эдимиз?

(Берегиннинг жавоби. Ҳа, Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилган бизнинг аксилшўравий, миллатчилик ташкилотимизга Абдулла Қодирий аъзо эди.)

Қодирийга савол. Айбланувчи Қодирий, сиз шуни тан оласизми?

(Қодирийнинг жавоби. Берегин кўргазмасининг бу қисмини мен инкор этаман. Мен миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлмаганман.)

Берегинга савол. Айбланувчи Абдулла Қодирий кўргазмангизни инкор этипти.

Айтинг-чи, Абдулла Қодирий миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлганини тасдиқлайдиган далил келтиришингиз мумкинми?

(Берегиннинг жавоби. 1932 йили Файзулла Хўжаев менга Абдулла Қодирий билан аксилшўравий, миллатчилик руҳидаги асарларини қайта нашр этириш масаласида маслаҳатлашиб кўриш вазифасини топширди. Хусусан, Файзулла Хўжаев унинг «Ўткан кунлар» романи ҳақида гапирди. Сўнгра, Абдулла Қодирий билан шартнома тузиш ва асарларини қайта нашр этириб, чет элга жўнатиш вазифасини зиммамга юклади. Ташкилотимизга аъзо бўлмаган бегона киши ҳузурига Файзулла Хўжаев мени юбориши мумкин эмасди...)

Қодирийга савол. Хўш, Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилган миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлганингизни яна инкор этаверасизми?

(Қодирийнинг жавоби. Мен ҳеч қачон миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлмаганман.)

Тасдиқномага бизнинг сўзларимиз тўғри ёзилган, ўқидик.

Берегин (имзо)

А. Қодирий (имзо)

Терговчилар: д/х лейтенанти Тригулов (имзо)

д/х сержанти... (имзо йўқ)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 39—42-саҳифалар).

Тасдиқномадан кўриниб турибдики, Қодирийга қўйилаётган айблар, асосан, аввалбошда Тригулов томонидан ёзилган ва бошқарманинг масъул ходимлари имзоси билан тасдиқланган АЙБНОМАда баён этилган. Тафовут шундан иборатки, энди ўша уйдирма гаплар, тескари талқинлар бечора Қурбон Берегин «тили»дан айтиляпти. Аслида, сатрлар

остидан бадбашара Триғулов мўралаб турибди. Лекин, дўқ-пўписалар, қийноқлар Қодирий иродасини синдиргани йўқ ҳали — у бўҳтонларни инкор этади, бўйнига олмайди.

АНГЛАТМА

Қурбон Берегиннинг хужжатгоҳда сақланаётган 978084 рақамли жинойтномаси асосида тузилган.

«Қурбон Берегин. 1904 йили Хева шаҳрида тузилган. Ўзбек. 1924 йилдан бери Бутуниттифоқ Қўммунистик (болишовойлар) фирқасининг аъзоси. ЎзСШЖ Қ(б)Ф Марказий Қўмитаси Маданий-оқартирув ишлари бўлимининг собиқ мудири. Ўзбекистон Қ(б)Ф Марказий Қўмитасининг собиқ аъзоси.

1937 йил 3 сентябр куни Қ. Берегин миллатчилар ташкилотига гўё алоқадор бўлгани учун ЎзСШЖ ИПХК Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси ходимлари томонидан ҳибсга олинади. Берегин дастлабки тергов пайтидаёқ ўзига тақилаётган айбларга иқрор бўлади ва ўз олдида Ўзбекистонда халқ бошқарадиган мустақил буржуй давлати барпо этишни мақсад қилиб қўйган миллатчилар ташкилотига Мўмин Усмонов томонидан ёллангани ҳақида кўргазма беради. Усмонов билан Турсунхўжаев ҳам Берегин миллатчилар ташкилотига аъзо экани тўғрисида кўргазма беришади. Аммо улар юзлаштирилган пайтда Берегин айбини бўйнига олмайди: Усмонов билан Турсунхўжаев менга бўҳтон қилишяпти, дейди ва ўзи аввалги тергов пайтида берган кўргазмасидан ҳам воз кечади. Берегиннинг жинойтномасида у 1937 йил 3 октябр куни фақат бир марта тергов қилингани ҳақида тасдиқнома бор, холос. 1938 йил октябр куни СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг суд мажлисида Берегин мутлақо айбдор эмаслиги тўғрисида баёнот беради ва дастлабки тергов жараёнида берган ҳамма кўргазмаларини инкор этади: у ҳеч қачон миллатчи ҳам, миллатчилар ташкилотига аъзо ҳам бўлмаганини қайта-қайта таъкидлайди. Каримов, Шермухамедов, Усмонов ва бошқаларнинг ўқиб эшиттирилган кўргазмаларини бўҳтон деб атайди. 1938 йил 4 октябр куни СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати ЎзСШЖ ЖМнинг 58, 63, 64, 67-моддалари бўйича Қ. Берегинни жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилади.

Ҳукм ижро этилади.

РСФСР ЖЖМНИНГ 373—377-моддаларида кўзда тутилган тартибга кўра тафтиш ниҳоясига етказилгач, 1956 йил 16 май куни Қ. Берегиннинг жинойтномаси ЎзСШЖ НК ҳузуридаги ДХҚ томонидан 311003 рақами билан Бош ҳарбий прокурорга юборилган».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 50-саҳифа).

* * *

Абдулла Қодирий жиноятномасининг навбатдаги саҳифасида Саъдулла Турсунхўжаев билан юзлаштириш тасдиқномаси ўрин олган. Юзлаштириш жараёни 1938 йил 20 март куни ўтказилган.

«Турсунхўжаевга савол. Айтинг-чи, рўпарангизда ўтирган айбланувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) билан яхши танишмисиз?

(Турсунхўжаевнинг жавоби. Мен Абдулла Қодирийни 1919 йилдан бери ўзбек миллатчиларининг аксилшўравий ҳаракатида фаол қатнашаётган киши сифатида биламан. У миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» (кейинчалик «Миллий истиқлол» деб номи ўзгартирилган) аксилшўравий ташкилотига аъзо эди. Уша ташкилотнинг амалий ишларида фаол иштирок этарди.)

Қодирийга савол. Сиз шуни тасдиқлайсизми?

(Қодирийнинг жавоби. Миллатчиларнинг аксилшўравий ҳаракатида 1932 йилгача иштирок этганман, холос. Кейин Шўро ҳокимияти томонига ўтганман. Мен миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» (кейинчалик «Миллий истиқлол» деб номи ўзгартирилган) аксилшўравий ташкилотига аъзо эканим ҳақидаги кўргазмани инкор қиламан, чунки мен бу ташкилотга аъзо бўлмаганман.)

Турсунхўжаевга савол. Кўриб турибсизки, айбланувчи Абдулла Қодирий айбга бирёқлама иқдор бўляпти. У буржуй миллатчиси сифатида миллатчиларнинг аксилшўравий ҳаракатида иштирок этганини тан оляпти, кўргазмангизга қисман рози бўляпти: 1932 йилдан кейин у миллатчи бўлмаган экан; миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» — «Миллий истиқлол» аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлганини узил-кесил рад этмоқда.

Айтинг-чи, Абдулла Қодирий рост гапиряптими?

(Турсунхўжаевнинг жавоби. Абдулла Қодирий миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо эканини яшириб, бекорга овора бўляпти. Мен уюшган миллатчиларнинг аксилшўравий ҳаракатига раҳбарлардан биттаси сифатида жуда яхши биламанки, Абдулла Қодирий «Миллати иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотларининг аъзоси эди, бизнинг амалий ишларимизда фаол иштирок этарди. Абдулла Қодирийда буларни инкор этиш учун ҳеч қандай асос йўқ...)

Қодирийга савол. Сиз Саъдулла Турсунхўжаевнинг ана шу кўргазмаси муносабати

билан нима дейишингиз мумкин?

(Қодирийнинг жавоби. Мен миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлмаганман...)

Тасдиқномага сўзларимиз тўғри ёзилган, ўқидик.

Турсунхўжаев (имзо)

А. Қодирий (имзо)

Терговчи д/х лейтенанти Тригулов (имзо)».

(А.Қодирийнинг жиноятномаси, 43—45-саҳифалар.)

Саволлардан кўриниб турибдики, терговчи олдиндан ўзи дасталаб қўйган айбларни Турсунхўжаев номидан тасдиқлатиб олишни истаяпти. Тергов давомида «Миллати иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотлари ҳақида қайта-қайта гап кетади-ю, ҳеч бир далил-исбот йўқ: агар бундай ташкилот мавжуд бўлса ва терговчининг қўлида шуни исботлайдиган асос бўлса, ҳўш, нега у «қартаси»ни очмайди? Қолаверса, бутун бошли БОЛШОВОЙЛАР тузумини ағдариб ташлашга бел боғлаган азамат ташкилотнинг Программаси, Устави йўқмикан? Ушандай ташкилот бор эканини тасдиқлайдиган бирорта ашёвий далил топилдими?.. Агар қўлингда ҳеч нарса йўқ бўлса, нега бировнинг бошини қотирасан, қанжиқ!

АНГЛАТМА

Саъдулла Турсунхўжаевнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 976591 рақамли жиноятномаси асосида тузилган.

«Саъдулла Турсунхўжаев. 1891 йили Тошкент шаҳрида тугилган. Ўзбек, оилали, маълумоти қуйи, 1919 йилдан 1934 йилгача Бутуниттифоқ қўммунистик (болишовойлар) фирқасининг аъзоси бўлган. Қамоққа олингунча Козогистон СШЖ Ер ишлари Халқ Комиссарлигида Сув хўжалиги бошқармасининг бошлиғи лавозимида ишлаган.

1937 йил 27 апрел куни ЎзСШЖ ИИХК маҳкамаси томонидан С. Турсунхўжаев Ўзбекистондаги яширин аксилинқилобий ташкилотнинг раҳбарларидан бири сифатида ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 67-моддалари бўйича айбдорликда гумон қилиниб ҳибсга олинади. 1937 йил 19 май куни Турсунхўжаевга ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 60-, 67-моддалари бўйича айб тақилади. Жиноятномада С. Турсунхўжаев 1937 йил 1 август куни тергов қилингани ҳақида тасдиқнома бор (машинкада ёзилган, 19 саҳифа); шундан кўриниб турибдики, Турсунхўжаев ўзини айбдор деб тан олади ва миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига раҳбар эканн тўғрисида кўргазма беради. Турсунхўжаев

терговининг 1937 йил 1 август кунги тасдиқномасига уни тергов қилган ходим — ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ Комиссари, д/х катта майори Загвоздин имзо чекмаган. жиноятномада С. Турсунхўжаев 1937 йилнинг 10 октябр куни ҳам тергов қилингани ҳақида тасдиқнома бор (машинкада ёзилган, 38 саҳифа). Бу тасдиқномага терговчи — ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ Комиссари, д/х майори Апресян имзо чекмаган.

1937 йил 22 декабр куни С. Турсунхўжаевга ЎзСШЖ ЖМнинг 57—1-, 63-, 67-моддалари бўйича айбнома эълон қилинади. Худди шу куни Турсунхўжаевга тергов тамом бўлгани ҳам эълон қилинади.

Жиноятномада С. Турсунхўжаев 1938 йилнинг 2—3 март кунлари тергов қилингани тўғрисида тасдиқнома бор (машинкада ёзилган, 28 саҳифа): унда қайд этилишича, айбланувчи 1922 йили Англия жосуслик маҳкамаси томонидан ёллангани хусусида кўргазма беради. Бу тасдиқномага терговчилардан биттаси—ЎзСШЖ ИИХК ДХБ III бўлим бошлиғининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти Затуранский имзо чекмаган.

1938 йил 25 сентябр кунги тергов пайтида Турсунхўжаев ўзининг илгари берган кўргазмаларини тасдиқлайди.

ЎзСШЖ Жиной Жараён Мажмуаси 60-моддасининг талаби 1938 ёшли такрорий равишда адо этилмаган.

С. Турсунхўжаевнинг иши юзасидан якуний айбнома ЎзСШЖ ИИХК ДХБ III бўлимининг ходимлари Абрамянс билан Лисисин томонидан тузилган ва 1937 йилнинг 31 декабр куни ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ комиссарининг муовини Леонов томонидан тасдиқланган.

Турсунхўжаев судда айбига иқрор бўлади.

1938 йил 4 октябр куни ЎзСШЖ территориясида ҳаракат қилган миллатчиларнинг аксилинқилобий, кўзғолончилик, одамкушлик, бузғунчилик, зараркунандачилик ташкилотининг аъзоси сифатида Турсунхўжаев СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан жинойий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинади.

1938 йил 4 октябр куни ҳукм ижро этилади.

С. Турсунхўжаевнинг 976591 рақамли жиноятномаси СШЖИНК ҳузуридаги Давлат Хавфсизлиги Қўмитаси ҳужжатгоҳида сақланмоқда».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 103—104-саҳифалар).

Қатлнома. Набижон Боқий

* * *

1938 йил 13 март куни ТРИГУЛОВ Назрулла Иноятлов билан Абдулла Қодирийни юзлаштиради. Айбланувчилар бир-бирларини таниганликларига иқрор бўлишгач, тергов бошланади. «Иноятловга савол. Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев раҳбарлиги остида Ўзбекистонда ҳаракат қилган миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо эканингиз тўғрисида илгари берган кўргазмангизни тасдиқлайсизми?

(Иноятловнинг жавоби. Ҳа, бус-бутун ва тўла-тўқис тасдиқлайман. Мен ҳақиқатан ҳам Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев бошқарган миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо эдим...)

Иноятловга савол. Сиз айбланувчи Абдулла Қодирийни яхши биласизми?

(Иноятловнинг жавоби. Мен Абдулла Қодирийни ҳеч қачон Шўро ҳокимияти билан муроса қила олмайдиган, қайтмас миллатчи сифатида биламан. Бизнинг ташкилотимиз Абдулла Қодирийни ўзбек буржуй миллатчилигининг йирик намояндаси тарзида юксак кадрларди; чунки бошқаларга нисбатан ҳам унинг асарларида бизнинг ташкилотимиз манфаатлари кўпроқ ҳимоя қилинади. Ишончим комилки, Абдулла Қодирий ҳозир ҳам худди аввалгидек эски миллатчилик, аксилшўравий вазиятда муқим турибди.)

Қодирийга савол. Антинг-чи, сиз шуни тан оласизми?

(Қодирийнинг жавоби. Қисман тан оламан, албатта. Мен ҳақиқатан ҳам 1932 йилгача буржуй миллатчиси эдим. Бундан ташқари, 1932 йилгача ёзган асарларим аксилшўравий, миллатчилик руҳида эканинида инкор этмайман. Бироқ, 1932 йилдан сўнг мен буржуй миллатчилигидан узоқлашдим ва Шўро ҳокимияти томонига ўтдим.)

Иноятловга савол. Айтинг-чи, сиз миллатчиларнинг «Миллий истиқлол аксилинқилобий ташкилотига аъзо эдингизми?

(Иноятловнинг жавоби. Ҳа, аъзо эдим...)

Иноятловга савол. Абдулла Қодирий ҳам «Миллий истиқлол» ташкилотининг аъзоси эдими?

(Иноятловнинг жавоби. Уша ташкилотнинг раҳбарларидан биттаси бўлган Маҳмуд Ходиевнинг (БОТУ), айти пайтда мени ўша ташкилотга ёллаган Раҳим Иноғомовнинг сўзларидан менга маълумки, Абдулла Қодирий миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксилинқилобий ташкилотига аъзо эди.)

Қодирийга савол. Хўш, миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксилинқилобий ташкилотига аъзо эканингизни тан оласизми?

(Қодирийнинг жавоби. Йўқ, тан олмайман. Мен миллатчиларнинг «Миллий истиқлол»

аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлмаганман. Тўғри, мен Боту ва Иноғомов билан таниш эдим, лекин улар билан иш юзасидан ҳеч қандай алоқа ўрнатмаганман.) Иноятловга савол. Абдулла Қодирий «Миллий истиқлол» аксилинқилобий ташкилотга аъзо экани ҳақида сиз берган кўргазмани инкор этипти. Бу ҳолни ўзингиз қандай изоҳлайсиз?

(Иноятловнинг жавоби. Менга мутлақо равшанки, Абдулла Қодирий ёлғон гапиряпти. Боту ҳам, Иноғомов ҳам Абдулла Қодирий «Миллий истиқлол» ташкилотига аъзо экани тўғрисида очиқ-ойдин гапириб беришган эди. Мен ўша ташкилотга зиёлиларнинг муносабати масаласи билан қизиққан кезларим номлари зикр этилган шахслар, турли вақтларда, каминага шу тўғрида маълумот беришган. Абдулла Қодирий, иш юзасидан Боту билан ҳеч қандай алоқа ўрнатмаганман, деяпти ва шу ўринда ҳам ёлғон гапиряпти. Шахсан менга маълумки, Боту Абдулла Қодирий билан яқин муносабатда бўлган ва худди ўзининг жонажон дўстидек у ҳақда доимо ижобий фикр билдирарди.)

Тасдиқнома тўғри ёзилган. Ёзилганлар таржима қилиб берилди ва ўқилди.

Иноятлов (имзо)

А. Қодирий (имзо)

Терговчилар: д/х лейтенанти Тригулов (имзо),

д/х сержанти Тримасов (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 46—49-саҳифалар).

Нима учун Абдулла Қодирий «1932 йилгача буржуй миллатчиси» бўлганини ва «1932 йилгача ёзган асарлари аксилшўравий, миллатчилик руҳида» эканини тан оляпти? Ахир, у «Ёлғон! ЁЛҒОН!.. Ҳаммаси бўҳтон!» деб тураверса бўларди-ку?! Биринчидан, ўзингиз инсоф билан ўйлаб кўринг: Париж коммунаси ҳам бор-йўғи етмиш икки кун ҳамма қийноқларга бардош бериб турган, холос. Акс ҳолда, ўтган асрдаёқ Фарангистонда сўсализм барпо этиларди. Лекин «бутун дунё йўқсулларининг дохийлари Маркс билан Энгельс шахсан раҳбарлик қилган» инқилобчилар таслим бўладилар, азоб-уқубатларга етмиш икки кундан сўнг дош беролмайдилар. Яъни, инсон иродасининг ҳам чегараси бор. Боз устига, шоир айтмоқчи, «инсон иродасини синаш учун яшамайди». Жумладан, Қодирийдек матонатли инсон ҳам ваҳшиёна (фашистларча) қийноқлару азоблар натижасида «таянч нуқтаси»дан — иродасидан маҳрум бўлади, синади. Инсон тирик жон, иссиқ жон бўлсагина — инсондир; тирик инсоннинг миллётлаб хўжайраси ҳам тирик — у ҳар қандай қийноқни сезади, ҳис этади, қийналади ва охири қийноқлардан

юраги зада бўлиб қолади: жилла курса, осонгина ўлишни истайди ва ўлганидан кейингина унга ҳеч қандай азоб таъсир қилмайди... Қолаверса, аввал таъкидлаганимиздек, Қодирийнинг озода кўнглининг бир четида, жаллодлар ўзлари чиқарган қонунга амал қилар-ку, Жиноий Жараён Мажмуасининг 4-моддасида кўзда тутилган — «жиноий жавобгарлик муддати ўтиб кетгани учун муайян шахс устидан жиноий иш кўзғатиш ман этилади», деган қонунга амал қилишар-ку, деган илинж пайдо бўлган бўлиши мумкин. Ҳамма яшашни истайди, ахир!

Юзлаштириш тасдиқномаларидан кўриниб турибди-ки, кўпчилик айбланувчилар терговчини қониқтирадиган жавоб берадилар: акс ҳолда, кечалари яна тагин инсон боласи дош беролмайдиган азоб-укубатларга дучор этилишларини биладилар ва беихтиёр ўз тақдирларини, ширин жонларини жонолғич қўлига топширадилар, ундан нажот кутадилар, ёлғон ваъдаларга ишонадилар... Инсон сифатида синадилар, инсоний қиёфаларини йўқотадилар; аниқроғи, терговчи шундай ярамас воситаларни қўллайдики (бу қандай восита эканини «Тафтиш ашёлари» ҳақида алоҳида тўхталган пайтимизда батафсил баён қиламиз), оқибатда айбланувчи итоатгўй қулваччага айланади. Қодирий ҳам хўрланган ҲАҚИҚАТ мисоли эгилади, эговланади, қобирғалари синдирилади, жигар-бағри эзилади, бош чаноқлари мажақланади. Аммо, имон-этиқодли бобомизнинг жойлари жаннатда бўлсинким, у киши яна қаддини ростлайверади ва «Йўқ, тан олмайман!» деб такрор-такрор айтаверади... Қодирийнинг ЮРАГИ унинг жисмидан, бардошидан ҳам кучлироқ, қувватлироқ эди: агар у киши ҳаётдан маҳрум этилмаганларида борми, падари бузрукворидек юз йилдан ортиқ умр кўрардилар ва ҳозир орамизда юрсалар ҳам ажаб эмасди...

АНГЛАТМА

Назрулла Иноятовнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 978073 рақамли жиноятномаси асосида тузилган.

«Назрулла ИНОЯТОВ. 1900 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Узбек.

СШЖИ фуқароси. Олий маълумотли. Ҳибсга олингунча кечки Педагогика институтида ўқитувчи эди. Фирқа аъзоси эмас.

1937 йил 9 август куни ЎзСШЖ ПИХК маҳкамаси ЎзСШЖ ЖМнинг 66-, 67-, 153-моддаларни бўйича жиноят қилган ва гўё миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси бўлган Назрулла Иноятовни ҳибсга олади.

Иноятовни қамоққа олиш ҳақидаги фармонга ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ комиссарининг

ўринбосари Леонов имзо чеккан.

1937 йил 9 август кунги тергов пайтида Иноятлов: «Мен ҳеч қандай аксилинқилобий ташкилотга аъзо эмасман ва бирорта яширин ташкилот борлигини ҳам билмайман», деб кўргазма беради.

1937 йил 4 сентябр куни ЎзСШЖ ЖМнинг 60-, 67-моддалари бўйича айбнома кўрсатилади: у миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксилинқилобий ташкилотига аъзо, шу ташкилот топшириғига кўра Маориф Халқ Комиссарлигида фаол аксилинқилобий иш олиб борган, деб айбланади.

1937 йил 4 сентябр куни тергов пайтида Иноятлов ўзига тақилаётган айблар ҳақида шундай кўргазма беради: «Мен ҳеч қандай аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси эмасман, хуфя ходим сифатида ниқобланмаганман. Шунинг учун ўзимни айбдор деб ҳисобламайман...»

1937 йил 25 ноябр куни тергов пайтида Иноятлов 1936 йилдан бери ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги маҳкамасп билан яширин ҳамкорлик қилаётгани тўғрисида кўргазма беради.

Жиноятномада Назир (?) Иноятлов 1937 йил 28 ноябр куни тергов қилингани ҳақида тасдиқнома бор (машинкада ёзилган, 20 саҳифа). Жумладан, унда шундай дейилади: «Ҳа, мен ўзимни айбдор деб биламан — миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксилшўравий ташкилотига аъзо эдим, қатор йиллар мобайнида изчиллик билан аксилинқилобий, бузғунчилик ишлари билан шуғулландим».

Ўша тергов пайтида Иноятлов миллатчилар ташкилотининг аъзолари сифатида Чўлпон, Фитрат, Саъдулла Турсунхўжаев, Отажон Ҳошимов, ёзувчи Элбек, ёзувчи Ғози Олим Юнусов, Ҳамидхонов, ёзувчи Садриддин Айний, ёзувчи Ғулом Зафарий, Қайом Рамазонов, ёзувчи Абдулла Қодирий ва бошқаларнинг, ҳаммаси бўлиб қирқ тўққиз кишининг номини санайди.

Айбнома ЎзСШЖ ИИХК ДХБ III бўлими ходимлари Рязанов ва Лисисин томонидан тузилган. Уни 1937 йил 26 декабр куни ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ комиссарининг ўринбосари Леонов тасдиқлаган. Назрулла Иноятлов судда ўзини айбдор деб тан олади.

1938 йил 5 октябр куни СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати Назрулла Иноятловни жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилади.

Ҳукм Тошкент шаҳрида 1938 йилнинг 4 октябр куни ижро этилади.

Назрулла Иноятловнинг 978073 рақамли жиноятномаси СШЖИ НК ҳузуридаги ДХК

хужжатгоҳида сақланмоқда». (А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 96—97-саҳифалар).

* * *

1938 йилнинг 13 март куни ТРИГУЛОВ қафасдан яна битта бечорани — Ғози Олим Юнусовни чиқариб келади ва уни Абдулла Қодирий билан юзлаштиради.

«Юнусовга савол. Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев раҳбарлиги остида Ўзбекистонда ҳаракат қилган миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо эканингиз ҳақида илгари берган кўргазмангизни тасдиқлайсизми?

(Юнусовнинг жавоби. Ҳа, миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо эканим ҳақида ўзим берган кўргазмани тўла-тўқис тасдиқлайман...)

Юнусовга савол. Сиз рўпарангизда ўтирган Абдулла Қодирийни яхши биласизми?

(Юнусовнинг жавоби. Мен Абдулла Қодирийни ўзининг адабий асарларида миллатчилик ғояларини изчиллик билан тарғиб қилаётган, қайтмас миллатчи сифатида инқилобгача бўлган даврдан бери биламан...)

Қодирийга савол. Айтинг-чи, сиз айбланувчи Ғози Олим Юнусовнинг кўргазмасини тасдиқлайсизми?

(Қодирийнинг жавоби. Ҳа, тасдиқлайман. Ҳақиқатан ҳам, буржуй миллатчиси эдим. Лекин 1932 йилдан кейин ўзимнинг аксилшўравий, миллатчилик эътиқодимдан воз кечдим ва Шўро ҳокимияти томонига ўтдим.)

Қодирийга савол. Сиз ёлғон гапиряпсиз! 1935 йили «Обид кетмон» романингизни ёзиб тугатдингиз, нашр эттирдингиз: унда ҳам миллатчилик ғоясини илгари сургансиз! Айтинг-чи, сиз шуни тан оласизми?!

(Қодирийнинг жавоби. Мен 1935 йили ёзган «Обид кетмон» романимни аксилшўравий, миллатчилик руҳидаги асар деб ҳисобламайман...)

Юнусовга савол. Айтинг-чи, Абдулла Қодирий миллатчиларнинг қандай аксилшўравий ташкилотига аъзо эди?

(Юнусовнинг жавоби. Абдулла Қодирий мен билан биргаликда миллатчиларининг «ТУРОН» жамиятига аъзо бўлган эди. У ўша жамиятнинг амалий ишларида фаол қатнашарди, жамият томонидан ташкил этилган йиғилишларда иштирок этарди.)

Қодирийга савол. Сиз шуни тан оласизми?

(Қодирийнинг жавоби. Йўқ, тан олмайман!)

Тасдиқномага сўзларимиз тўғри ёзилган, ёзилганлар таржима асосида ўқилди.

Ғози Олим Юнусов (имзо)

Абдулла Қрдирий (имзо)

Терговчилар: д/х лейтенанти ТРИГУЛОВ (имзо)

д/х сержанти Тримасов (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 50—54-саҳифалар).

АНГЛАТМА

Ғози Олим Юнусовнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 976527 рақамли жиноятномаси асосида тузилган

«1937 йил 3 июл куни ЎзСШЖ ИИХК Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси IV бўлимининг бошлиғи д/х лейтенанти Оғабековнинг қарорига ва ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ комиссари, д/х майори Загвоздин имзолаган фармонга мувофиқ, 1893 йилда туғилган, Тил ва адабиёт педагогика институтининг профессори Ғози Олим Юнусов ҳибсга олинди. Ғози Олим Юнусовни қамоққа олиш тўғрисидаги буйруқ (ордер) Леонов томонидан имзоланган.

1937 йил 17 июл куни ЎзСШЖ ЖМнинг 57—1-, 67-моддалари бўйича Ғози Олим Юнусовга айб тақилади. Айбнома ёзилган расмий қоғозга Ғози Олим Юнусов ўз қўли билан ушбу сўзларни битиб қўйган: «Қарор менга эълон қилинди, мен ўзимни айбдор деб ҳисобламайман».

1937 йил 17 июл куни Ғози Олим Юнусов бўйнига тақилаётган айб бўйича тергов қилинмаган.

Жиноятномага 1937 йилнинг август ойида тергов қилинган маҳбуслар — Абдулҳамид Сулаймонов, Отажон Ҳошимов, Шаҳидэсон Мусаев, Қайом Рамазоновларнинг тасдиқномаларидан олинган мухтасар кўчирмалар тиркаб қўйилган.

Жиноятномада 1937 йилнинг 5 октябр куни ЎзСШЖ ИИХК ДХБ V бўлимининг IV бўлинмаси бошлиғининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти ТРИГУЛОВ тузган Ғози Олим Юнусовнинг тергов тасдиқномаси бор. Ғ. О. Юнусовнинг ушбу тасдиқномаси қуйидаги сўзлар билан бошланади:

«Авваламбор, узоқ вақт мобайнида терговдан ўзим қилган жиноят изларини яширишга уринганим учун узр сўрамоқчиман».

Кейин у ўша кунги терговда:

«Шахсан ўзим тилшунослик соҳасида тадқиқот олиб бораётган олим ниқоби остида буржуй миллатчилиги ғоясини изчиллик билан тарғиб қилардим», дейди.

Бундан ташқари, Ғози Олим Юнусов 1935 йилнинг феврал ойида Тошкентдаги кечки Педагогика институти Инглиз тили кафедрасининг мудирини Машковский томонидан Англия жосуслик маҳкамаси хизматига ёлланганлиги тўғрисида ҳам кўргазма беради... 1937 йил 15 декабр куни тергов тамом бўлгани эълон қилинаётган пайтда Ғози Олим Юнусов тасдиқномага имзо чекишдан бош тортади. Шундан сўнг, 1938 йилнинг март ойидан бошлаб Ғ. О. Юнусов ушбу иш бўйича яна тергов қилинади ва бошқа маҳбуслар билан юзлаштирилади. Юзлаштириш тасдиқномаларидан кўтарилган нусхалар ҳам Ғ. О. Юнусовнинг жиноятномасига тиркаб қўйилган. Жиноятномада қуйидаги шахслар билан Ғ. О. Юнусов юзлаштирилгани тўғрисида тасдиқнома нусхалари бор: Абдулла Қодирий, Рауф Раҳимович Фитрат, Аъзам Аюпов, Отажон Ҳошимов, Абдулҳамид Сулаймонов. 1938 йил 24 сентябр куни тергов пайтида Ғози Олим Юнусов:

«Қамоққа олинган кунимга қадар мен аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлганим тўғрисида терговда берган кўргазмамни тўла-тўқис тасдиқлайман», дейди. Ғози Олим Юнусовни тергов қилиш жараёнида Уз-СШЖ ЖМининг 60-моддаси талаби бажарилмаган.

ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлими бошлиғининг ёрдамчиси, д/х катта лейтенанти Копосов ва ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлимининг вақтинчалик бошлиғи, д/х лейтенанти Матвеев томонидан Ғози Олим Юнусовнинг жиноий иши юзасидан айбнома тузилган. Айбнома тузилган кун аниқ кўрсатилмаган. 1938 йилнинг 16 декабр куни ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ комиссари, д/х майори Апресян айбномани тасдиқлаган. .

СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати сайёр суд мажлисининг тасдиқномасида қайд этилишича, Ғози Олим Юнусов «ўз айбига иқдор бўлади, тергов жараёнида берган кўргазмаларини тасдиқдайди, фақат жосуслик фаолиятини тан олмайди: Фитрат билан Машковский уни Англия жосуслик маҳкамасига ёллашмаган, уларнинг кўргазмаларини бўҳтон деб ҳисоблайди».

Ғози Олим Юнусовнинг жиноий иши юзасидан ўтказилган суд мажлиси бор-йўғи ўн беш дақиқа давом этади, холос.

СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати 1938 йил 5 октябр куни Ғози Олим Юнусовни ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 62-, 64-, 67-моддалари бўйича жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилади.

Жиноятномадаги англатмага кўра, Ғози Олим Юнусов устидан чиқарилган ҳукм 1938 йилнинг 4 октябр куни ижро этилган.

Ғози Олим Юнусовнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 976527 рақамли жиноятномасида 1937 йил 10 июл кунги тергов тасдиқномасининг асл нусхаси йўқ.

РСФСР ЖЖМнинг 373—377-моддаларига мувофиқ ўтказилган тафтишдан сўнг, Ғози Олим Юнусовнинг жиноятномаси қайта кўриб чиқиш учун 1956 йилнинг 1 июн куни Бош ҳарбий прокурорга жўнатилган».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 14—16-саҳифалар).

* * *

Юзлаштириш тасдиқномалари, англатмалар билан танишган ўқувчи, нега Қодирийнинг тақдирдошлари «айб»ларини дарров бўйниларига оладилар, нима учун ҳаммаси Абдулла Қодирийга ҳам ўзларига бўхтон қиладилар. деб сўрайди. Кимдир: «Оббо ярамасдар-эй, ҳаммаси Қодирийни беармон сотган экан-ку!» деб хулоса чиқариши мумкин. йўқ, асло ундай эмас. Хўш, Қодирийни «сотган» шахслар қандай манфаат кўриш-ди?..

Англатмалардан маълум бўлдики, кўпчилик тўртинчи октябр куниёқ — ҳали қўғирчоқ суд ҳукм чиқармасдан бурун отиб ташланади!..

Иқрорномаларнинг сири шундаки, Қодирий билан юзлаштирилган айбланувчиларнинг аксарияти 1937 йилнинг июл-август-сентябр ойида — Қодирийдан тўрт-беш ой олдин қамоққа олинадилар; тўрт-беш ой мобайнида ҳар куни жон олиб-жон берганлар, ҳар куни жаллод кундасига бош қўйганлар. Боз устига, уларга ширин-ширин ёлғон ваъдалар берилган. Хуллас, не-не метин иродалар ваҳшийлик зарбасидан чил-чил синдирилади. Не-не азамат эрлар, ўзбек халқининг не-не паҳлавон ўғлонлари қатл этилмаган, дейсиз!.. Биз уларнинг номларини ҳам унутиб юборганмиз, номларини хотирамиздан ўчириб ташлаганлар. Шу боис, ҳеч бўлмаса, битта терговчи, яъни Н. И. Тригулов томонидан ёстиғи қурилган шаҳид зотлар номини ёд этиб қўйсақ, шоядки, кўнгил кўзимиз равшан тортса! Қуйида Н. И. Тригулов «ижодидан айрим намуналар» келтирмоқчимиз.

АНГЛАТМА

Абдулҳамид Сулаймоновнинг (ЧўЛПОН) ҳужжатгоҳда сақланаётган 978050 рақамли жиноятномаси асосида тузилган

«1897 йили (?) Андижон шаҳрида туғилган, фирқасиз, ўзбек, шоир-ёзувчи

Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон) ЎзСШЖ ЖМнинг 66—1-, 67-моддалари бўйича жиноят содир этганликда гумон қилинадию ЎзСЖИ ИИХҚ маҳкамаси томонидан 1937 йил 14 июл куни ҳибсга олинади. У нашр этилган асарларида ва оғзаки маърузаларида миллатчиларнинг аксилинқилобий «Миллати иттиҳод» ташкилотининг аъзоси сифатида

аксилинқилобий ташвиқот юргазганликда айбланади. 1937 йил 23 июл кунги тергов пайтида Абдулҳамид Сулаймонов, ўзбек адабиётида аксилинқилобий миллатчиларнинг ғоявий раҳбарларидан бири экани, Уктабр инқилобининг дастлабки кунидан эътиборан ана шу йўлни танлагани хусусида кўргазма беради (жиноятноманинг 19-24-саҳифалари). 1937 йил 10 август куни А. Сулаймонов бундай кўргазма беради:

«Терговчи менинг қилмишимни фош этадиган маълумотга эга эканига ишонч ҳосил қилганимдан сўнг, бундан буён ҳам ўжарлик қилаверсам, шарманда бўлишим мумкинлигини эътироф этганим ҳолда энди ҳақиқатни гапиришга қарор қилдим... Ўзбекистонда Шўро ҳокимияти ўрнатилгандан кейин, мен душман томонига ўтиб кетдим, Шўро ҳокимиятига қарши фаол курашдим» (жиноятноманинг 25-саҳифаси). Ўша тергов пайтида Сулаймонов аксилинқилобий туркпарастлар ташкилотининг аъзолари сифатида қуйидаги шахсларни санаб кўрсатади: «Абдурауф Фитрат, Ғози Олим Юнусов (профессор), Бўлат Солиев, Шаҳидэсон Мусаев, Миёнбузрук Солиҳов, Ашурали Зоҳирӣ, Зиё Саидов, Санжар Сиддиқов, Ғулом Зафарӣ, Муталиб Кароматов, Убайдулла Суланмонхўжаев, Абдулла Раҳматов, Юсуфжон Оғалиқов, Хожимўмин Шукруллаев, Тожи Раҳмонов, Аъзам Аюпов, Отажон Ҳошимов, Қаям Рамазонов» (жиноятноманинг 25—38-саҳифалари). 1937 йилнинг август ойида (число аниқ кўрсатилмаган) А. Сулаймоновга ЎзСШЖ ЖМнинг 66-модда 1-банди ва 67-моддалари бўйича айбнома эълон қилинади. 1937 йил 25 сентябр куни тергов қилинган А. Сулаймонов Ўзбек Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтида Отажон Ҳошимов, Фитрат, Ғози Олим Юнусовлар аксилинқилобий ишлар билан машғул бўлганликлари тўғрисида кўргазма беради... Сулаймоновнинг жиноятномасига қуйидаги маҳбусларнинг тергов тасдиқномаларидан олинган нусхалар ҳам тиркаб қўйилган: Қ. Рамазонов, Анқабой Худойвоҳидов, Восит Қориев, Зиё Гимадиевич Гимадиев, Рус-там Исломов, Ғози Олим Юнусов, Муҳаммад Фаттоҳович Ҳасанов.

1937 йил 16 декабр куни жиноятнома бўйича тузилган айбнома тасдиқланади. Жиноий иш бўйича тергов ишларини ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлимининг бошлиғи (?) д/х лейтенанти ТРИГУЛОВ билан ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлими бошлиғининг ўринбосари, д/х лейтенанти Матвеевлар олиб боришган. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг 1938 йил 5 октябр кунги сайёр суди мажлисида А. Сулаймонов айбига иқрор бўлади. Суд мажлиси бор-йўғи ўн беш дақиқа давом этади, холос (соат 13 дан 55 дақиқа ўтганда бошланадию соат 14 дан 10 дақиқа ўтганда тамом бўлади).

СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлиси томонидан Абдулҳамид Сулаймонов ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 64-, 67-моддалари бўйича аксилшўравий, буржуймиллатчилик, қўзғолончилик, одамкушлик ташкилотининг аъзоси сифатида 1938 йилнинг 5 октябр куни жиноий жавобгарликнинг олпй жазосига — отувга ҳукм қилинади (жиноятноманинг 102-саҳифаси).

СШЖИ Ички Ишлар Нозирлигининг 1-махсус бўлими томонидан тайёрланган англатмада қайд этилишича, Абдулҳамид Сулаймоновни отиш ҳақидаги ҳукм 1938 йилнинг 4 октябр куни Тошкент шаҳрида ижро этилади».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 42—44-саҳифалар).

АНГЛАТМА

Абдурауф Фитратнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 976524 рақамли жиноятномаси асосида тузилган

«1886 йили Бухоро шаҳрида туғилган, ўзбек, фирқасиз, Ўзбек Тил ва адабиёт институтининг профессори Абдурауф Фитрат 1937 йилнинг 22 июл куни ЎзСШЖ ИИХК маҳкамаси томонидан миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси сифатида ҳибсга олинади. Фитрат қамокқа олингандан сўнг биринчи марта фақат 1937 йилнинг 25 октябр куни сўроқ қилинади. Сўроқ тасдиқномаси машинкада ёзилган (24 саҳифа) бўлиб, уни ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлими бошлиғининг ёрдамчиси, д/х лентенанти ТРИГУЛОВ билан ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлимида шошилиш вазифаларни бажарувчи ходим, д/х кичик лейтенанти Шарипов имзолашган. 1937 йил 30 ноябр куни Фитратга ЎзСШЖ ЖМнинг 57-моддасининг 1-банди бўйича айб тақилади. Айблов ёзилган расмий қоғозга Фитрат ўз қўли билан: «Ўқидим, қисман рози эмасман», деб ёзиб қўйган. 1937 йил 16 декабр куни Абдурауф Фитратнинг жиноий иши юзасидан тузилган айбнома тасдиқланади.

Тергов расман тамом бўлгандан кейин ҳам, 1938 йилнинг 4 апрелидан то 2 октябрга қадар бу иш бўйича тергов жараёни давом этаверади: Фитратнинг ўзи сўроқ қилинади, бошқа айбланувчилар билан юзлаштирилади. 1938 йилнинг 20—23 май кунлари яна тагин Фитрат сўроқ қилинган. Тергов тасдиқномаси машинкада ёзилган (20 саҳифа) ягона нусхада расмийлаштирилган, холос. 1938 йил 23 сентябр кунги тергов пайтида Фитрат 1921 йилдан бери миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо экани тўғрисида кўргазма беради (жиноятноманинг 173-саҳифаси). Фитрат судда айбига иқроп бўлади.

Суд мажлиси фақат ўн беш дақиқа давом этади. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлиси томонидан Фитрат миллатчиларнинг аксилшўравий, кўзғолончилик, одамкушлик, бузғунчилик, зараркунандачилик ташкилотининг фаол аъзоси сифатида 1938 йил 5 октябр куни жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинади. СШЖИ Ички Ишлар Нозирлигининг 1-махсус бўлими томонидан тайёрланган англатмада кўрсатилишича, Абдурауф Фитратни отиш ҳақидаги ҳукм 1938 йилнинг тўртинчи октябр куни Тошкент шаҳрида ижро этилади».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 39—40-саҳифалар).

АНГЛАТМА

*Қаюм РАМАЗОНОВнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган. 976523 рақамли
жиноятномаси асосида тузилган*

«1900 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, фирқасиз, Ўзбек тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг илмий ходими, доцент Қаюм Рамазонов ЎзСШЖ ЖМнинг 66-моддаси 1-банди, 67-моддаси бўйича жиноят содир этганликда шубҳаланадию ЎзСШЖ ИИХК маҳкамаси томонидан 1937 йилнинг 12 июл куни қамоққа олинади.

1937 йилнинг август ойида (числоси аниқ кўрсатилмаган) Қ. Рамазоновга қуйидагича айб тақилади:

«1. 1919 йили миллатчиларнинг «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлади; Фитрат билан ҳамкорликда туркпараст миллатчиларнинг «Чиғатой гурунги» аксилинқилобий ташкилотини тузишда фаол қатнашадн, сўнгра ана шу ташкилотга бевосита раҳбарлик қилади, унга янги аъзолар ёллайди.

1934 йили Маҳмуд Аббосов ва Ғафур Ҳамроқулов билан биргаликда туркпараст миллатчиларнинг ячейкаси бўлими аксилинқилобий гуруҳ тузади. Кейинги пайтларда ўзи ана шу ташкилотнинг аъзоси эди.

2. Миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотининг етакчиси, фаол аъзоси бўлган Қаюм Рамазонов ўзбек илмий ходимлари ўртасида, тилшунослик ва атамашунослик соҳасида аксилшўравий, туркпарастлик ишлари бплан машғул бўлади.

3. Ўзбек зиёлилари ўртасида шахсан ўзи таслимчилик ҳақида миш-миш тарқатарди...

4. Дуч келган жойда аксилинқилобий, миллатчилик ғояларини тарқатиб юради, миллатчиларнинг аксилинқилобий руҳдаги раҳбарларини кўкларга кўтаради; аксилинқилобий туркпарастлик ташкилотининг аъзолари бўлмиш Ғози Олим Юнусов, Абдурауф Фитрат, Отажон Ҳошимов, Шокиржон Раҳимий ва бошқалар билан яқин алоқа

ўрнатади» (жиноятноманинг 6-саҳифаси).

1937 йил 30 ноябр куни Қ. Рамазоновга ЎзСШЖ ЖМнинг 57-моддасининг 1-банди бўйича қўшимча айб тақилади, бунинг мазмуни қуйидагича:

«Шўро ҳокимиятига қарши курашда Англиядан ёрдам олиш учун 1933 йили чет эллар билан алоқа ўрнатишга ҳаракат қиладиган миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотини тузади. Миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотининг фаол аъзоси бўлади. Ўзбекистонни зўрлик билан Шўро Иттифоқидан ажратиб олишга уринади, бу масалада чет давлатларнинг қуроли ёрдамидан умид қиладди. Сўнгги пайтгача Озарбойжон билан Туркманистоннинг аксилинқилобий миллатчилари билан алоқада бўлди. Тил қурилиши соҳасида аксилинқилобий, зараркунандачилик ишлари билан шуғулланди: ғоявий жиҳатдан ёт бўлган зараркунандачи дарсликлар ёзди. Ватан хоинлари, жосуслар — Фитрат, Ғози Олим Юнусов, Абдулҳамид Сулаймонов, Шаҳидэсон Мусаевлар билан яқиндан алоқа ўрнатди» (жиноятноманинг 10-саҳифаси).

1937 йил 5 декабр куни Қаюм Рамазоновга ЎзСШЖ ЖМнинг 63-моддаси бўйича яна битта айб тақилади. Айб тақиш бўйича чиқарилган ҳамма қарорда Қ. Рамазоновнинг имзоси бор. 1937 йилнинг 29 июлидан бошланган жамики тергов пайтида терговчининг биринчи саволига Рамазонов бир хил жавоб беради:

«Аксилинқилобий, аксилшўравий ишлар билан шуғулланган бўлсамда, лекин мен аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлган эмасман». Терговчи томонидан доимо қайтадан бериладиган иккинчи саволга, яъни: «Сиз туркпарастларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлганингизни инкор беришни истайсизми?» деган сўровга, одатда, Қаюм Рамазонов шундай жавоб берарди: «Ҳа, чиндан ҳам, мен тўғри кўргазма беришни истайман. Дарҳақиқат, мен туркпарастларнинг Ўзбекистонда мавжуд бўлган аксилинқилобий ташкилотига аъзо эдим. Туркпарастларнинг «Миллати иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотига мен 1919 йили Тошкент шаҳрида Башруллахон Асадуллаҳўжаев томонидан ёлланганман; ўшандан бери аксилинқилобий ташкилот аъзосиман, мудом Шўро ҳокимиятига қарши курашиб келдим» (жиноятноманинг 11—12-саҳифалари). Ўша тергов пайтида Қаюм Рамазонов аксилинқилобий ташкилотнинг аъзолари сифатида бир қатор шахсларни кўрсатади... Жиноятноманинг 90-саҳифасида тергов тамом бўлгани тўғрисида тасдиқнома бор. Лекин тасдиқнома тузилган сана аниқ кўрсатилмаган. Қ. Рамазоновнинг жиноий иши юзасидан тузилган айбнома 1937 йилнинг 16 декабр куни тасдиқланган. Тергов тугагандан сўнг жиноятномага бирталай хуж-

жатлар тиркаб қўшилган, хусусан, қуйидагилар:

1. Санжар Сиддиқов билан Қаюм Рамазонов 1938 йилнинг 20 феврал куни юзлаштирилгани тўғрисида тасдиқнома нусхаси.
- 2: Абдурауф Фитрат билан Қаюм Рамазонов юзлаштирилгани ҳақида тасдиқнома нусхаси (сана кўрсатилмаган).
3. Айбланувчи Қ. Рамазонов 1938 йилнинг 30 сентябр куни тергов қилингани тўғрисида тасдиқнома.

Номлари қайд этилган ҳужжатлар жиноятномага қўшилгач, ЎзСШЖ ЖЖМнинг 60-моддаси талаби бажарилмаган. Қ. Рамазоновни ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлими бўлинмасининг бошлиғи, д/х лейтенанти ТРИГУЛОВ билан ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлимининг вақтинчалик бошлиғи, д/х лейтенанти Матвеев тергов қилишган.

СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъати 1938 йил 5 октябр куни ўтказган ёпиқ мажлис тасдиқномасида қайд этилишича, Қаюм Рамазонов «фақат 1920 йилгача ашаддий буржуй миллатчиси бўлганини, Шўро ҳокимиятига қарши фаол кураш олиб борганини тан олади, холос. У тергов жараёнида берган кўргазмаларини тасдиқлашдан бош тортади: 1920 йилдан кейин бирорта ҳам аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлмаганман, ҳеч қандай аксилинқилобий иш билан шуғулланмаганман, дейди. У ўз қилмишини фош этадиган барча кўргазмалар билан танишади ва уларни бўҳтон деб ҳисоблайди» (жиноятноманинг 107-саҳифаси).

СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлиси томонидан Қаюм Рамазонов 1938 йил 5 октябр куни миллатчиларнинг аксилшўравий, одамқушлик, бузғунчилик, зарарқунандачилик ташкилотининг аъзоси сифатида ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 63-, 64-, 67-моддаларига асосан жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинади (жиноятноманинг 108-саҳифаси).

СШ/КИ Ички Ишлар Нозирлигининг 1-махсус бўлими томонидан тайёрланган англатмада кўрсатилишича, Қаюм Рамазоновни отиш ҳақидаги ҳукм 1938 йилнинг 4 октябр куни Тошкент шаҳрида ижро этилган (жиноятноманинг 109-саҳифаси)». (А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 33—38-саҳифалар).

* * *

Н. Тригулов «ижоди»дан айрим намуналар ана шулардир. Эътибор берган бўлсангиз, учала жиноий иш бўйича тузилган айбнома ҳам айнан бир куни — 1937 йил 16 декабр куни тасдиқланади. Демак, Тригулов учала жиноий ишни ҳам бир вақтнинг ўзида,

«конвейер усулида» олиб борган. Қолаверса, учала айбланувчи ҳам дастлаб ўта енгил айб қилганликда шубҳаланиб ҳибсга олинди-ю сўнг терговчининг ғайрати туфайли ҳаммаси олий жазога ҳукм қилинадилар. Устига-устак, ДХБнинг IV бўлими «контрразведка» билан шуғулланмаса ҳам, лекйн Триғулов Қ. Рамазонов бўйнига «Англия жосуси» айбини тақиб қўяди: ваҳоланки, «меҳнат тақсимоти» бўйича Триғуловга чет эл жосуси билан шуғулланиш ваколати берилмаган эди. Бу нарса ўша йилларда Давлат Хавфсизлиги Бошқармасида ўзбошимчалик, тартибсизлик ҳукм сурганини кўрсатади, холос.

* * *

Ниҳоят, Абдулла Қодирийнинг иши юзасидан айбнома тузилади. Муаллиф Н. ТРИГУЛОВ, д/х лейтенанти Богомоллов деган кимса унга ҳамкорлик қилган (чой-пой дамлаб бериб турган бўлса керак). 1938 йилнинг 11 апрел куниёқ айбнома ЎзСШЖ Ички Ишлар комиссари, д/х майори АПРЕСЯН томонидан тасдиқланади. Лекин, СШЖИнинг Бош прокурори ВИШИНСКИЙ айбномани фақат 1938 йилнинг 3 октябр куни тасдиқлайди. Жумхурият Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси IV бўлими бошлиғининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти МАТВЕЕВ ҳам «РОЗИМАН» деб қатлномага ўз улушини қўшади. Н. Триғуловнинг тўрт ойлик меҳнати самараси эллик икки йилдан бери ҳужжатгоҳда чанг босиб ётганини ҳисобга олиб, тубанда қатломанинг тўлиқ (таржима) нусхасини юзага чиқармоқчимиз.

«АЙБНОМА»

Ўз СШЖ ЖМнинг 58-, 64-«а», 57-моддаларида кўзда тутилган жиноят содир этганликда айбланаётган Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) иши юзасидан

Ўзбекистонда троцкийчи-ўнгчилар билан баҳамжиҳат ҳаракат қилган миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотининг жинояти бўйича олиб борилган тергов жараёнида маълум бўлдики, айбланувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ўша ташкилотнинг фаол аъзоси экан. Шунга кўра, 1938 йилнинг 1 январ (?) куни Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ҳибсга олинди ва айбланувчи сифатида жавобгарликка тортилди. Кейинги тергов натижасида маълум бўлдики, Шўро ҳокимиятининг ашаддий душмани бўлган Абдулла Қодирий Ўктябр инқилобининг биринчи куниданоқ миллатчиларнинг уюшган аксилинқилобий ҳаракатига ёндошади ва сўнгги пайтгача буржуй миллатчиси сифатида изчиллик билан аксилшўравий, миллатчилик ишлари олиб боради. У миллатчиларнинг аксилинқилобий «Миллати иттиҳод», кейинчалик «Миллий истиқлол» деб аталган ташкилотининг аъзоси

эди; шу ташкилотнинг амалий ишларида бевосита фаол иштирок этади. «Муштум» жаридаси идорасига ишга жойлаштирилгач, 1923 йилдан 1926 йилгача ана шу жаридида саҳифаларида Шўро ҳокимияти билан фирқа сиёсатига қарши фаол чиқишлар қилади, махсус ёзилган мақолаларида Шўро тартиботини ва давлат тузумини обрўсизлантиради. Ўрис халқига қарши йўналтирилган миллатчилик руҳидаги асарлар ёзади. Худди шу даврда аксилшўравий, миллатчилик ғоялари яққол кўриниб турган «Ўткан кунлар» романини яратади, унда инқилобгача бўлган тузумни ва ўзбек миллатчилигини очик-ойдин кўкларга кўтаради. Ҳар хил йўллар билан оммани Шўро ҳокимиятига қарши оёққа турғозишга уринади; Шўро Иттифоқини мустамлакачилик давлати сифатида тасвирлайди. Шўро сўсалистик жумҳуриятини эса гўё ўрисларнинг ҳукмронлиги остидаги мустамлака Туркистондек акс эттиради. Аксилшўравий, миллатчилик ташкилотининг раҳбарлари Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев томонидан маъқулланган бу роман миллий жумҳуриятлар аҳолиси ўртасида кенг тарқатилди; айнаи замонда Файзулла Хўжаевнинг топшириғига биноан кўшни Шарқ давлатларига жўнатилди. Абдулла Қодирий томонидан кейинги йилларда ёзилган «Меҳробдан чаён» (1928 й.), «Обид кетмон» (1935 й.) асарларида Шўро ҳокимиятига қарши бўлган буржуй миллатчилик ғоялари илгари сурилади. Ана шу асарларда («Обид кетмон») Бутуниттифоқ кўммунистик (болшовойлар) фирқаси устидан аксилинқилобий бўҳтон ағдарилади. Қамокқа олинган пайтга қадар ўз атрофига аксил-инқилобий унсурларни уюштирди ва улар орасида аксилшўравий ишлар олиб борди (Шўро ҳокимиятининг тадбирларига қарши ташвиқот юритади). Чет эл билан алоқада бўлди. Айбланувчи сифатида тергов қилинган Абдулла Қодирий ўзига тақилаётган айбларга иқдор бўлди; айнаи пайтда миллатчиларнинг аксилшўравий ташкилотига расман аъзо эканини инкор этяпти. Лекин ўша ташкилотнинг ҳибсга олинган аъзоларининг — Саъдулла Турсунхўжаев, Салимхон Тиллахонов, Назрулла Иноят, Ғанихон Хамидхўжаев (?), Қурбон Берекин, Мўмин Усмонов, Ғози Олим Юнусов ва бошқаларнинг, ҳаммаси бўлиб 15 кишининг кўргазмалари асосида фош этилди. Юқорида рақам этилган далил-исботлар асосида: 1897 йили (?) Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, фирқасиз, боғбон оиласидан чиққан, хизматчи-адабиётчи, кейинги 10 йил мобайнида ҳеч қерда ишламаган, матбуотдаги аксилшўравий чиқишлари учун илгари судланган Абдулла Қодирий ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 64-, 67-моддаларида кўзда тутилган жиноятларни содир этган жиноятчи сифатида фош этилди; шунинг учун Абдулла Қодирийни (Жулқунбой) айблаш

бўйича тузилган ушбу жиноятнома СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъатида кўриб чиқишга тавсия этилмоғи лозим.

Ўзбекистон ИИХК ДХБ III бўлими IV бўлинмаси бошлигининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти ТРИГУЛОВ (имзо).

д/х лейтенанти БОГОМОЛОВ (имзо).

«Розиман»: IV бўлинма бошлигининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти Матвеев (имзо).

Англлатма: айбланувчи Абдулла Қодирий 1938 йил 1 январдан бери Ўзбекистон ИИХК қошидаги ички қамоқхонада (ДПЗ) сақланмоқда. Жиноий ишга алоқадор ашёвий далил йўқ. IV бўлинма бошлигининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти ТРИГУЛОВ (имзо)».

(А. Қодирийнинг жнпоятномаси, 78—79-саҳифалар).

Хуллас, ТРИГУЛОВнинг «умр китоби» — бу Абдулла Қодирийнинг жиноий иши юзасидан тузган АЙБНОМАдир. Натижаси эса...

* * *

«ТИЛХАТ

Менким, куйида имзо чекувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой), жиноий ишим юзасидан тузилган айбнома нусхасини олдим ва жиноятномам кўриб чиқиш учун СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъатига топширилгани ҳақида огоҳлантирилдим.

Судланувчи: Абдулла Қодирий (имзо)

Топширувчи: СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг котиби, ҳарбий ҳуқуқшунос... (имзо)».

* * *

«Сўсалистик Шўро Жумҳуриятлари Иттифоқи Олий суди Ҳарбий Ҳайъати сайёр мажлисининг

ТАСДИҚНОМАСИ

Тошкент шаҳри, 1938 йил 5 октябр

Раислик қилувчи: ҳарбий ҳуқуқшунос-бригадир АЛЕКСЕЕВ.

Аъзолари: ҳарбий ҳуқуқшунос-бригадир Зайцев, I ранг ҳарбий ҳуқуқшунос БОЛДИРЁВ.

Котиб: I ранг ҳарбий ҳуқуқшунос БАТНЕР.

Соат 12 дан 45 дақиқа ўтганда мажлис бошланди.

Раислик қилувчи ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 64-, 67-моддалари бўйича жиноят содир этганликда айбланаётган Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) иши кўриб чиқилиши лозимлигини эълон қилди. Котиб эса айбланувчи суд залида экани ва судга гувоҳлар

чақирилмагани ҳақида ахборот берди. Раислик қилувчи судланувчи шахсини аниқлагач, ундан айбноманинг нусхаси топширилганми, деб сўради ва саволига судланувчидан қониқарли жавоб олди Судланувчига унинг суддаги ҳуқуқи ҳақида тушунтирилди ва суд таркиби эълон қилинди. Судланувчининг ҳеч қандай илтимоси йўқ экан, у суд таркибига эътироз билдирмади. Раислик қилувчининг таклифига кўра, котиб айбномани ўқиб эшиттирди. Раислик қилувчи судланувчига қўйилаётган айбнинг моҳиятини тушунтирди ва ундан, сиз ўзингизни айбдор деб биласизми, деб сўради; бу саволга судланувчи, 1917 йилдан 1932 йилгача буржуй миллатчиси бўлганимга, адабиёт соҳасида аксилшўравий ишлар олиб борганимга иқрорман, шу маънода ўзимни айбдор деб биламан, деб жавоб берди. Тергов пайти берган ўз кўргазмасини тўлалигича (?) тасдиқлади. 1936 йили аксилшўравий йиғинда иштирок этганини инкор этмади. Суд тергови тугади. Судланувчи ўзининг сўнгги сўзида сўсалистик ватан фойдасига ишлаши учун имкон берилишини сўради. Суд маслаҳатлашгани кетди. Соат 1300да ҳукм эълон қилинди ва мажлис ёпилди...

Раислик қилувчи: (имзо)

Сўсалистик Шўро Жумҳуриятлари Иттифоқи номи билан СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлиси қуйидаги таркибда...

Абдулла Қодирийни (Жулқунбой) жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга, унга тегишли мол-мулкни мусодара этишга ҳукм қилади.

СШЖИ Марказий Ижроия Қўмитасининг 1934 йил 1 декабр кунги қарорига мувофиқ ҳукм тўхтовсиз ижро этилиши лозим.

Раислик қилувчи: (имзо)

Аъзолари: (имзо)

Котиб: (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 86—87-саҳифалар).

«МУТЛАҚО МАХФИЙ»

АНГЛАТМА

Абдулла Қодирийни (Жулқунбой) отиш ҳақидаги ҳукм 1938 йил 4 октябр куни Тошкент шаҳрида ижро этилган. Ҳукм ижро этилгани ҳақидаги тузилма СШЖИ ички ишлар Нозирлигининг 1-махсус бўлимининг алоҳида ҳужжатгоҳида сақланмоқда: жилд рақами—10, 531-саҳифа.

Қатлнома. Набижон Боқий

СШЖИ ИИБ 1-махсус бўлимининг 10-бўлинмаси бошлигининг ўринбосари, майор Михайлёв (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 88-саҳифа).

* * *

Марсия ўрнида

...Буюк бошни кесди қилич ярақлаб.

Туркда бош қолмади, қолмади довлар,

хотин-халаж қолди мотам кўтариб,

«Бизга тик қарама!» — буюрди ёвлар,

ёвларга терс қараб яшади бари.

Таланди самовий тулпор уюри,

таланди зарлари, зеру забари,

терс қараб ўлинг деб, ёвлар буюрди,

ёвларга терс қараб жон берди бари.

Лаҳадга кирдилар ўзларин қарғаб,

қолмади арабий, туркий хатлари.

Туғингиз, деди ёв, таскари қараб —

ёвларга терс қараб туғилди бари.

Туғилди, туғилди —туғилди қуллар,

қиркида қирилган — имдодга муҳтож,

ёвларга терс қараб, итлардай хулар,

бир-бирига душман, бир-бирига кож.

Жўмардлар қирилган Туронзаминда

дўзахий тажриба палласин кўрдим:

эшшак суврати бор қай бир қавмда,

қай бирида тўнғиз калласин кўрдим.

Бу ҳолдан буваклар бўғилиб ўлар,

қул Билол эзилиб йиғлар фалакда.

Ўзларин ёндирар борлиқдан тўйган

Бадахшон лаълидай асл малаклар.

Мўминлар беш бора Аллоҳни эслар,

саждага бош қўйиб жаллод тошига,
ўгрилиб сал ортга қарайин деса,
бошига урарлар, фақат бошига!
Борми эр йигитлар, борми эр қизлар,
борми гул бағрингда жўмард нолалар.
борми гул туфроқда ўзлигин излаб,
осмони фалакка етган болалар?
Бор бўлса, аларга етказиб қўйинг,
бир бошга бир ўлим, демаган эрмас!
Шаҳидлар ўлмайди, бир қараб тўйинг:
ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Евга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!

(Шавкат РАҲМОНдан)

* * *

Орадан яна юз йил ўтади ва чин маънода озод ўзбек хотин-қизлари дунёга келадилар,
улар муроду мақсадларига етадилар — ёшларини яшайдилар, ошларини ошайдилар.
Сўнгра, тишлари тўкилиб бийрон кампир бўладилар; бир этак ширин-шакар
невараларини сандал теварагига тўплаб оладилар-да, уларга XX асрнинг 30-, 40-, 50-
йиллари ҳақида сиёсий эртак сўйлайдилар: «Ширин болажонларим, бу оқшом эртак
мавзусини мозийдан белгиладим», дейдилар... Майли, қитмирлик қилмайлик, ростини
айтиб қўя қолайлик: агар эллик йилдан сўнг бизга эртак айтиб бериш насиб этса,
тубандагича чўпчак тўқир эдик.

...Ҳокимият ўз халқидан, халқ эса ўз ҳокимиятидан кўрқадиган замонлар эди; жумлаи
жаҳонда қўммунистлар ҳукмронлик қиларди. «доҳиймиз В. И. Лениннинг содиқ
сафдоши, шогирди ўртоқ Иосиф Сталин йўлбошчи» — серка эди: у бўйнига қўнғироқ
осиб юрарди, орқасидан пода-пода оломон эргашарди. Оломон эрташарди-ю, аммо
бирорта ҳам аёл зоти эргашмасди — ҳеч ким «бутун дунё йўқсулларининг чечаси»
бўлишни истамасди. Охири қофқозлик битта азойимхон унинг қўйнига Масков
жинкўчасида думалаб ётган ажинани келтириб солади.

«— Яшасин, фирқамизнинг саркотиби!.. Яшасин, ҳукуматимиз бошлиғи!.. Яшасин, Қизил Қўшин кўмондони!» деб хитоб қилаётган экан, — дейди у тилёғламалик билан. Доҳий шуҳратпараст эди, тилёғлама кимсаларни яхши кўрарди — унга ажина ёқиб қолади.

— Камтар ажина экан. Майли, шуни синаб кўриш шарти билан никоҳимга оламан, — дейди доҳий мийиғида кулганча. — Ҳозир зовут-фабрикда ҳам янги мутахассисларни аввал синаб кўришади, маъкул келса, кейин ишга олишади: СШЖИда қонун ҳамма учун биттадир, ҳа!

— Туври, туври! — деб доҳийнинг гапларини тасдиқлайди азойимхон.

— Ҳамма нарсани кадрлар ҳал қилади, — дейди доҳий салмоқли оҳангда. — Хўш, сен шунга розимисан? — деб сўрайди ажинадан.

— Мен рози... Мен кўндим... — дейди ажина. Деразадан зим-зиё тунга боқиб, оғзидан паға-паға тутун буруқситаётган доҳий орқасига ўтирилиб ажинага қарайди, қошларини чимиради.

— Сен рози?! Сен кўндинг?! — деб сўрайди ажабланиб. — Нечун?

— Ҳа, нечун?.. Жавоб бер! — деб гап сўқади азойимхон.

— Сен... жуфтлаб ўтир! Ўзи айтсин, — дейди доҳий азойимхонга ёвқараш қилиб.

— Туғри, ўзи айтади.

— Чунки мен Сизга ишондим, — дейди ажина ерга қараб.

— Ишондинг?!—Ишондим... Кўнглингиз фаришталар кўнглидек,— дейди ажина култ ютиниб.

— Ҳай, менга қара, ўйлаб гапиряпсанми?

— Бегим! — дейди ажина энтикиб.

— Сеп, кет мундан! — дейди доҳий азойимхонга,— Муни менга айтадиган жиддий гапи борга ўхшайди.

Азойимхон шарпадек ғойиб бўлади. Хонада «келин-куёв» ёлғиз қоладилар.

— Бегим, мени унутмайсизми? — деб сўрайди ажина доҳийга мушукдек суйкалиб.

— Суйкалма, — дейди доҳий. — Хўш, айтчи, бутун дунё йўқсуллариининг чечаси бўлишни истайсанми?

— Мен сизга паҳловон ўғил ато этаман, исмини Йўлбарс қўясиз.

— Туркийлар итларига Йўлбарс деб исм қўядилар— мен ўз пушти камаримдан бино бўлган бачага итваччанинг исмни қўймайман.

—Ихтиёр ўзингизда, бегим.

—Исмими Шўта деб қўямнз, гуржича ном, — дейди доҳий мамнун қиёфада.

—Лекин ўзингизнинг исмингизга қофиядош бўлса...

—Менимг исмим қофияга тушмайдп; ўзи биттаю битта.

—Бегим! Бир қошиқ қонимдан кечингиз!

—Ҳой, энди ўйлаб гапиргин; бўлмаса, тилингни суғуриб оламан!

—Бегим!

—Мунда кел! — Доҳий юмшоқ қора креслога ястаниб ётади. — Қани, этигимни тортиб, ечиб қўй-чи!

Ажина доҳий пойига тиз чўккан кўйи бирин-кетин этикларини ечади ва пайтавасини этик оғзига тиқиб қўяди-да:

—Энди нима қилай? — деб сўрайди.

—Илиқ сув билан оёқларимни ювиб қўйгин. Тоғорада илиқ сув пайдо бўлади. Ажина доҳийнинг юнгдор оёқларини ювиб, қордай оппоқ сочик билан артиб қўяди.

— Бизникида бундай оппоқ сочик меҳмон келса ишлатиларди, холос.

— Мен эсам... хоҳласам, кетимни арттираман-да, кейин кимошди савдосига қўяман: энг камида милён сўм беришиб сотиб олишади.

—Бегим, кўнглингиз фаришталар кўнглидек оқ экан!

—Мундай дема, хотиним хушомад қилса, жиним қўзийди.

— Энди нима қилай, бегим?

— Оёқларимни уқала!

Хосхонада юзига парда тутилган икки аёл пайдо бўлди ва доҳийнинг оёқларини обдан уқалашди-да, ғойиб бўлишди. Ажина уларнинг бежирим қадди-қоматига суқланиб қараб турди, орқаларидан ҳайрат нигоҳи билан кузатиб қолдп.

— Бегим, мендан бошқа хотинларингиз ҳам кўп экан-ку, — деди ўпкаланиб.

— Хотинларим эмас, оқсочларим: доҳиннинг бош қашлашга вақти етмайди-ю, оёғини ўзи уқалармиди!

—Энди нима қилай, бегим?

— Рисоладаги эр-хотинлар бемаҳалда нима қилишади?

— Ҳе, ўлинг! — деди ажина илк бора чиройи очилиб.

Доҳийнинг кўзлари чақнади.

—Лекин бир оз сабр қилишимиз лозим. Чунки муҳим давлат ишлари қолиб кетяпти...

Қани, менга ҳув анави қора телефонни келтир-чи! — Ажина қора телефонни кўтариб келади. Доҳий телефонни креслонинг ён суянчиғига қўядию трубкини кўтаради. — Алё? — дейди. — Сен бекор турма: ўнг этикдаги пайтавамни чап этикка, чап этикдаги пайтавамни ўнг этикка, хуллас, унисини — бунисига, бунисини — унисига солиб... ўйнаб ўтир. Ўзим «бўлди» десам, кейин бошқа иш билан шуғулланасан... Алё? — Лаббай, тақсир!

— Дзер, ҳалиям ўтирибсанми? — деди доҳий тусмолдан.

— Мен Дзер эмасман — у ўзини отиб қўйган-ку!

— Аҳмоқ!

— Эштаман, фюрерим!

— Ягода қаерда?.. Унга айт, бизга мева-чева олиб келсин! — деди доҳий зардали товушда. Сўнг трубка «оғзи»ни қўли билан тўсганча ажинадан сўради: — Сен ҳам бирор нима ейсанми, МОМОХОН (ЕВА)?

— Ҳеч, — деди ажина. — Қўнглим тусамаяпти, айнияпти, холос.

— Кремл таомномасини ҳам ола келсин, — деди доҳий трубкага.

— Фюрерим, Ягода ўрмонга қўзиқорин тергани кетиб эди.

— Аҳмоқ! Кузда қўзиқорин бўлар эканми?!

— Олдириб келайми?

— Қўй уни, падарига лаънат! Типратиконни чақир!

— Фақирни маоф этгайсиз, фюрерим, кимдир устига чоптириб юбориб экан, ҳозир тўнтарилиб ётибди!

— Ҳе-хе-хе! — деб эчки кулиш қилди доҳий. Ажина юмушидан бош кўтариб жилмайди. Доҳийнинг қўлидаги трубкининг оғзи ҳам жилмайди. — Бу қизиталоқларнинг биттаси ҳам жойида ўтирмас эканда!... Поскреб, хўш, Тегирмон юряптимиз?

— Юряпти, тақсир!

— Жадал суръатда юрсин, хўпми! Мана, чечанг ҳам шунақа деяпти. — Доҳий ўхчиб ўтирган ажинага кўз қири билан қараб қўйди. — Лекин ҳозир қўнгли айниб турибди — бошқоронғи, шекилли. Эҳтимол, пайтавамнинг сассиғи қўнглини гумуриб юборгандир... қайдам. Умуман, хотин зотига ишониб бўлмайди... сўсализм ривожланиб боргани сари... синфий кураш ҳам кескинлашаверади. Илгари тўққиз ою тўққиз куну тўққиз соату тўққиз дақиқаю тўққиз сония деганда кўзёрандилар, энди улар эркак кишининг пайтавасини ҳидлаб... ўхчиб ўтиришади; қўйиб берсак, то тонггача туғиб қўйишдан ҳам

кайтишмайди... Хуллас, Поскреб, чечангни Тегирмон томонларда бир шамоллатиб келасан, чоғи. — Доҳий пайтаваларни тиззасида текислаётган ажинагат назар ташлади. — Ана, ўзи ҳам зерикиб ўтирибди. Тезроқ кел! — Доҳий трубкани жойига қўйиб: — Элтиб ташла, — дедию телефонни ажинага узатди.

Ажина телефонни столга элтиб қўйди. Кўп ўтмай остонада ҳарбий киши пайдо бўлди.

— Танишиб қўйинглар, — деди доҳий.

— Поскреб, — деди ҳарбий киши.

— Ажинахон, — деди аёл қимтиниб.

— Бўпти, Ажинахонга Тегирмонимизни кўрсатиб келгин, — деди доҳий.

— Эшитаман! — деди товонларини бир-бирига уриштириб Поскреб.

Ажинахон эътироз билдирмади.

— Қани, кетдик, — деди ҳарбий киши.

Ажина итоаткорлик билан унга эргашиди, бирин-кетин хонадан чиқдилар. Алламаҳалда Тегирмонбошндан ўқ товуши эшитилди-ю доҳий енгил тин олиб, креслога ястанган қўйи уйқуга кетди.

— Ширин тушлар кўринг! — деди ғойибдан келган товуш.

Хулласи калом, юз йилдан кейин XX асрнинг 30-, 40-, 50-йиллари ҳақида фақат эртақ айтадилар, холос. Чунки ўша даврдаги ҳодисалар ғаройиб эртақлардагина рўй бериши мумкин. Шу қадар ғаройибки, асти қўяверасиз! Ишонмаяпсиз-а? «Бўри эмас дейсиз, одам одамга...»

АНГЛАТМА

Леон Андреевич ОҒАБЕКОВнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 983122 рақамли жиноятномаси асосида тузилган

«Л. А. Оғабеков. 1903 йили Ашхобод шаҳрида туғилган. Арман. 1930 йилдан Бутуниттифоқ қўммунистик (болшовойлар) фиркасининг аъзоси. Оилали. ЎзСШЖ ИПХК ДХБ IV бўлимининг собиқ бошлиғи. 1939 йил 21 январ куни ЎзСШЖ ИИХК маҳкамаси томонидан ҳибсга олинган. Жиноятномадаги ашёлар бўйича Л. А. Оғабеков ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ Комиссарлигининг собиқ комиссари Апресян (олий жазога ҳукм қилинган) томонидан фитначиларнинг аксилшўравий ташкилотига ёлланганликда айбланади. Аксилинқилобий ташкилотнинг топшириғига кўра, Оғабеков тергов ишларини сохталаштиради ва асоссиз равишда кишиларни қамокқа олишдан иборат душманлик йўналишидаги тадбирларни амалга оширади. Мана шу масала юзасидан

Тошкент вилояти Ички Ишлар Халқ комиссарлиги Бошқармасининг бошлиғи В. М. БРИЛ қуйидагича кўргазма берган: «Оғабеконинг душманлик иши асосан шундан иборатки, у 1937 йили бир неча марта оммавий тадбир ўтказди: ўша пайтда оммавий ишлар вазифаси IV бўлим зиммасига юклатилган бўлиб, тадбир жараёнида Тошкент вилояти бўйича мингтагача (1000) киши ҳеч қандай далил-исботсиз қамоққа олинарди. Оғабекон Тошкент вилоятининг барча депараларида ана шундай тадбир ўтказарди. Жиноятга мутлақо алоқаси йўқ кишилар ҳам ҳибсга олиनावерарди: бундай вазиятда жиноятномалар англатмалардан иборат бўларди, холос. Англатмада «жосус», «ташкилот аъзоси» деб ёзиларди-ю, аммо буни тасдиқлайдиган ҳеч қандай далил бўлмасди. Натижада сохталаштирилган жиноий ишлар вужудга келарди». Оғабекон кундалик иш жараёнида душман топшириқларини бажарарди, маҳбусларни жисмоний куч ишлатиш йўли билан кўрқитарди: алдаб, товламачилик воситасида улардан сохта, ёлғон кўргазмалар оларди. Тергов пайтидаги ана шундай ҳолатлар исботланади, буни Иброҳим Худойқулов, Тожи Расулов, Н. И. ТРИГУЛОВ ўз кўргазмаларида тасдиқлайдилар.

Т. Расулов 1940 йил 4 март кунги тергов пайтида қуйидагича кўргазма беради: «Мени 1938 йил 11 июл куни қамоққа олишди. Шу куни кечасиёқ Оғабекон менга, Икромов билан Хўжаев уюшмасига ёндош ҳолда ҳаракат қилган миллатчиларининг аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлганинг учун қамоққа олингансан, деди. Сўнгра, Оғабекон менга аслида йўқ ташкилот тўғрисида кўргазма беришимни таклиф этди. Агар у айтгандек кўргазма беришдан бош тортсам борми, менга нисбатан тергов пайти қатъий чоралар кўрилар экан: ўзимни калтаклайдилар, кейин хотинимни ҳам қамайдилар. Охиригача у айтгандек кўргазма беришни истамасам, барибир мени судсиз-сўроқсиз отиб ташлайдилар. ...Мени Филимонов терговга чақирди, саккиз кеча-кундуз мобайнида камерага қайтариб юбормади. Мени кабинетдан ташқарига чиқаришмади, ухлатишмади... ТРИГУЛОВ мудом мени бўралаб сўкарди, ҳар куни канда қилмасдан калтакларди, урар эди. Уша кунларда Оғабекон билан ТРИГУЛОВ менинг номимдан айтиб туришиб, Филимоновга ЕЖОВ номига ариза ёздиришди. Мана шу аризада гўё мен аксилинқилобий ташкилотга аъзо эканимни кўрсатган эдим...» Иброҳим Худойқулов 1940 йил 10 феврал кунги тергов пайтида қуйидагича кўргазма беради: «Тубандаги вазиятларда ҳаммаси бўлиб мени уч марта калтаклашди: ТРИГУЛОВ билан Оғабекон мендан кўргазма беришимни талаб қилишди, лекин мен бирорта ҳам айбимга иқроп бўлмадим; дастлаб, улар мендан энди айбимга иқроп бўлажагим тўғрисида ариза ёзиб

беришимни талаб қилдилар ва шундай қилиб, мени кўргазма беришга кўндирмоқчи бўлдилар. Узоқ, вақт тинимсиз тергов қилинганимдан сўнг, битта ариза ёзиб беришга мажбур бўлдим. Уша аризамни Оғабековга бердим. Бироқ, ариза унга маъқул бўлмади ва уню йиртиб-йиртиб юзимга қаратиб отиб юборди. Шундан сўнг Триғулов мени ўз хонасига бошлаб кирди-да: «Қачонгача ўзингни тентакликка соласан!» деб, мени уч марта урди. Кейин мени 42-рақамли хона ёнидаги хонага бошлаб боришди ва 1938 йилнинг 9 июнидан 10 июнигача ўша жойга қамаб қўйишди. У ерда калтакланаётган кимсаларнинг дод-фарёди, калтак зарбалари баралла эшитилиб турарди. Сўнгра ТРИҒУЛОВ менга яна ўз хонасига бошлаб бордию тагин уйдирмадан иборат кўргазма беришимни талаб қилди. Лекин унинг таклифини узил-кесил рад этдим. Ана шундан кейин ТРИҒУЛОВ мени 42-хонага бошлаб кирди. У ерда Оғабеков, ТРИҒУЛОВ ва мен танимайдиган яна битта ходим биргалашиб мени савалай бошлашди... Мен» ҳолдан тойгунимча калтаклашгандан (учинчи мартадан кейин) сўнг, тасдиқномага нимаики ёзилса, ҳаммасига имзо чекиб беришга рози бўлдим...». ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлимининг собиқ бошлиғи (ишдан бўшатишган) Нурлин Исҳоқович ТРИҒУЛОВ 1940 йилнинг 25 январ ва 20 март кунлари берган кўргазмаларида бундай дейди: «Агар бир қатор маҳбуслардан мен олган кўргазмалар ҳозирги вақтга келиб ёлғон бўлиб чиққан бўлса, бу ҳол ўша пайтдаги (1938 й.) ЎзСШЖ ИИХКнинг собиқ раҳбарлари томонидан (Апресян, Оғабеков) маҳбуслар учун яратилган нобоп шарт-шароит натижасида рўй бергандир, яъни бу узлуксиз тергов маҳсулидир: айбланувчилар доим калтакланарди ва оқибатда улардан ҳозирга келиб ёлғон бўлиб чиққан кўргазмалар олинарди... Норбоев кўргазмасининг тасдиқномасини мен ёзганман, кейин уни Оғабеков тузатган эди. Оғабеков қонунга ҳилоф равишда ҳибсга олинган шахсларнинг озод қилиб юборилишига мутлақо қарши бўларди; ҳатто жиноятни тасдиқлайдиган далил-исбот етарли бўлмаса-да, лекин маҳбусларни ОЗОД ҚИЛИБ юборилишига имкон бермасди...» (А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 92—93-саҳифалар). Суд ғалат натижа билан якунланади. СШЖИ ИИХК 1940 йил 2 июл кунги махсус мажлисининг қарорига мувофиқ Л. А.Оғабеков фитначиларнинг аксилшўравий ташкилотига аъзо бўлгани учун беш йил муддат билан Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига қамалади. Сўнгра. СШЖИ ИИХКнинг 1942 йил 21 ноябр кунги махсус мажлисининг қарорига кўра, Л. А. Оғабековнинг жазони ўташ муддати қамоқда ўтказилган куни миқдорига қадар камайтиради ва тутқунликдан озод қилинади. Сўнгра СШЖИ ИИХКнинг 1944 йил 19

август кунги махсус мажлисининг қарорига биноан, Л. А. Оғабековнинг бўйнидан судлангани ва шу билан боғлиқ барча чекланишлар олиб ташланади. Жиноятчилик жабҳасидаги ушбу жумбоқни мутахассис қунидагича изоҳлади: «Назаримда, Оғабеков 1942 йили тегишли идорага тутқунгоҳдан, «Ўз гуноҳимни қоним билан юваман, ижозат беринг!» деган мазмунда ариза юборадию ўша йилнинг 21 ноябр куни унга «ижозат» берилади. Маълумки, уруш йилларида «ўз гуноҳини қони билан ювмоқчи бўлган осий бандалар учун» махсус жарима батальонлари жорий этилган эди. Равшанки, Оғабеков ҳам ўшандай батальонлардан биттасига юборилади ва 1944 йилда ҳалок бўлади, яъни «ўз гуноҳини қони билан» ювади. Шундан сўнг, унинг бўйнидан судланган деган тавқи лаънат ҳам, «барча чекланишлар» ҳам олиб ташланади: марҳумнинг бола-чақалари, қариндош-уруғлари Шўро муассасаларига бемалол кириб чиқадиган бўлишади». Ажаб, гуноҳни қон билан ювиш мумкинми? Одатда, гуноҳ фақат савоб орқали ювилмасмиди? Шўро ҳукуматининг ўша пайтлардаги баъзи қонун-қоидалари кишилик жамиятидан хийла илгарилаб кетгандек туюлади.

* * *

«Туш кўрар эди: «Чаманда гуллар очилган эмиш... Бу гулшан унинг ўзиники эмиш... У ранго-ранг чечаклардан кўзини ололмас эмиш... Теваракка келган ёвдан хавф бор эмиш... Ёв орасида онаси ҳам, отаси ҳам кўринар эмиш... Қайтиб чаманга кирса, бир сигир гулни босиб-янчиб ўтлаб юрган эмиш... Бу ҳолдан ўзини унутган ва кўлидаги ханжари билан сигирга югурган эмиш. Сигир эмас, сариқ сочли алвасти эмиш... Дармонсизланган ва ханжари кўлидан тушган эмиш... Дунёни қоронғилик босган эмиш...»

«Ўткан кунлар»дан.

* * *

«Фирқамизнипг суюмлис» (В. И. Ленин ибораси) бўлмиш Н. И. Бухарин: «Отиб ўлдиришдан бошлаб, йўқсулларнинг жамики зўравонлиги — капиталистик давр кишисидан кўммунистик инсонни вояга етказиш воситаси ҳисобланади» («Известия» рўзномаси, 1990 й. 4 октябр сони, 3-бет), деб «таълим» берган экан. Афсуски, «йўлбошчилар» кўрсатмаси билан амалга оширилган «қизил хунрезлик» дан қолган ҳалқоб-ҳалқоб қонлар кўзимизга аниқ-равшан кўрингунча... эллик марта қор ёғди, эллик марта излар босилди. Мана, Абдулла Қодирий отилгандан кейин орадан роппа-роса эллик икки йил вақт ўтди: эллик икки йилдирки, Қодирпўйнинг қотилни ким эканини биров билмади. Билишни истаган кишиларга «шахсга сиғиниш»деб аталмиш мавҳум

замонни, мавҳум маконни «кўрсатишди». Ва 1956 йилда Абдулла Қодирий оқлангани тўғрисида бир парча қоғоз бердилар. Кўпчилик: «Ҳа, Қодирийнинг айби бор экан, мана энди ҳукуматимиз, фирқамиз гуноҳидан кечибди, оқлабди», деб ўйлади. Ақл-хуши жойида бўлган жумҳурият оқсоқоллари фирқаю ҳукуматга қайта-қайта таъзим қилдилар. Нега? Нима учун? «Қодирийни оқлаб беришди, раҳмат!» Ахир, Қодирий ҳеч қачон айбдор бўлмаган-ку, дўсти азиз! Айбсиз инсонни қандай қилиб... оқлаш мумкин? Унинг ўзи оққу! «Бари бир адолат қарор топди, майда гапларни қўяйлик энди». Қодирийни ким, нима учун ўлдирди? Бу савол 1956 йили ҳавода муаллақ осилиб қолди. Жумҳурият Ёзувчилари уюшмаси (раиси А. Қаҳҳор эди) ҳам, оқсоқол ёзувчиларимиз (Ойбек, Ғафур Ғулом, Уйғун, Яшин) ҳам ўзларини панага олишди. Катталар эса ўзаро мансаб талашиш билан овора бўлдилар... Дарҳақиқат, ҳозир жумҳурият Прокуратураси ва Давлат Хавфсизлиги Қўмитаси қошида махсус оқловчи Ҳайъатлар ишлаб турибди. Бироқ, улар ҳам худди 1956 йилдаги каби ноҳақ қатл этилган кишиларнинг қариндош-уруғларига «оқлов қоғози» тақсимлаш билан шуғулланыпти, холос. Акс ҳолда, Абдулла Қодирий ва бошқа «беайб айбдорлар»ни ноҳақ қатл этган жаллодлар ҳақида аллақачон лозим бўлган тергов ашёлари тўпланарди... Шу пайтгача Ўзбекистондаги бирорта жамоат ташкилоти ҳам, бирорта ваколатли идора ҳам 30-, 40-, 50-йилларда қатли ом жараёнида фаол иштирок этган қотилларни жиноий жавобгарликка тортиш масаласини Олий Кенгашнинг кун тартибига қўйиш лозимлиги ҳақида расмона баёнот бергани йўқ. Ҳурматли Олий Кенгашимиз эса, бир Халқ депутати таъбири билан айтганда, «ухлаб ўтиради», холос. Қотилларни фақат жазолаш учунгина эмас, балки ўзбек халқига бир нафаси, бир калима жумласи азиз бўлган инсонларнинг охириги кунлари борасида энг қимматли маълумотларни тўплаш, олиб қолиш ва тарихга асосли ҳужжат қолдириш учун ҳам қонуний халқ суди суд қилмоғи лозим! Хусусан, Қодирийнинг қотили ТРИҒУЛОВни жиноий жавобгарликка тортиш учун жумҳурият Давлат Хавфсизлиги Қўмитасида тарихий ҳужжатлар борми? Бор, албатта. Марҳамат, ўша ҳужжатлар билан зукко ҳуқуқшунослар танишиб кўрсинлар. Агар ушбу қайдларимиз ҳам қай бир жиҳати биландир диққатга сазовор бўлса, тергов маҳкамалари ёки Олий Кенгашимизнинг мутасадди идораси номидан Давлат Хавфсизлиги Қўмитасига мурожаат этилса, ҳужжатларнинг асл нусхалари билан танишиб кўриш мумкин бўлади.

АНГЛАТМА

«Дреник Захарович АПРЕСЯН. 1899 йили Арманистоннинг Татлу қишлоғида туғилган.

ЎзСШЖнинг собиқ Ички Ишлар Халқ комиссари. ИИХКнинг Масковдаги марказий идорасида мавжуд бўлган фитначиларнинг аксилшўравий, одамқушлик ташкилотига аъзо бўлгани учун СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан РСФСР ЖМнинг 58—8-, 58—11-моддалари бўйича жавобгарликнинг олий жазосига —отувга ҳукм қилинган. Ҳукм Масков шаҳрида 1939 йилнинг 23 феврал куни ижро этилган».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 95-саҳифа).

* * *

«Леонид Исҳоқович ЛЕОНОВ-НЕМИРОВСКИЙ. 1899 йили тугилган.

ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ комиссарининг собиқ ўринбосари, д/х майори.

СШЖИ Олий Судининг Ҳарбий Ҳайъати уни ЎзСШЖ ЖМнинг 10—63-моддаси ва 132-модданинг «п» банди бўйича айбдор деб топади; 1941 йил 7 июл куни мол-мулкини мусодара этиш шарти билан жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилади.

Суд жараёнида аниқланишича, Леонов ЎзСШЖ ППХКнинг ўринбосари лавозимида ишлаган пайтда аксилинқилобий унсурларга ва уларнинг ташкилотига қарши кураш ниқоби остида шошилиш вазифаларни бажарадиган ходимларга тергов маҳали қонунга ҳилоф усуллардан фойдаланиш тўғрисида кўрсатма берарди; оқибатда ҳибсга олинган кўплаб маҳбуслар қамокда ўлиб қолишарди.

ЎзСШЖ ИИХКнинг собиқ ходими С. В. Қалмиқов гувоҳ сифатида сўроқ қилинган пайтда қуйидагича кўргазма беради: «Бир сафар шошилиш вазифаларни бажарадиган ходимлар йиғилишига тўпланган пайтимиз Леонов мени ўз хонасига чақиртирди-да: «Тергов чоғи маҳбусларни калтаклаяпсанми-йўқми?» деб сўради. Мен унга қониқарсиз жавоб бердим. Шундан сўнг Леонов менга: «Маҳбуслар билан ярим кундан ортиқ ишламаслик лозим, ишни тезлатиш учун эса маҳбусларни яхшилаб калтаклаш керак. Шунда улар айбига тезроқ иқроор бўладилар ва сўроқ тасдиқномаси ҳам муддатидан илгари топширилади», деди. Оммавий ҳибсга олиш даврида, тахминан, 1938 йилнинг январ ойида ёки феврал ойида Леонов менга: «Маҳбусларни ўнталаб эмас, юзталаб санаш лозим», деди (жиноятноманинг иккинчи жилди, 212—215-саҳифалар).

ЎзСШЖ Андижон вилояти бўлимининг собиқ ходими Л. Д. ЧАЛИЙ гувоҳ сифатида сўроқ қилинган пайтда қуйидагича кўргазма беради: «Леонов зудлик билан адреслар столидан чет эллик кишилар рўйхатини билиб бериш ҳақида бўлим бошлиғи Раим Ҳасановга кўрсатма берди. Ҳасанов тегишли маълумотни тайёрлаб, Леоновга топширди

ва кўп ўтмасдан латиш Казисни, литвалик Томасни, немис Инденсни қамоққа олиш тўғрисида бизга буйруқ юборди. Айтилган кишилар қамоққа олинган бўлса-да, лекин кўлимизда маҳбусларни айблайдиган ҳеч қандай далил-исбот йўқ эди. Бу ҳодиса шуни кўрсатадики, одамлар адрес столидаги — хорижий миллатга алоқадор экани тўғрисидаги маълумот асосида ҳам қамалаверарди» (жиноятноманинг иккинчи жилди, 216—217-саҳифалар).

ЎзСШЖ ИИХКнинг собиқ ходими А. В. Федотов гувоҳ сифатида сўроқ қилинган пайтда қуйидагича кўргазма беради: «1938 йилнинг феврал ойида телефон орқали маълум қилинган ЕЖОВ кўрсатмасига кўра, ЎзСШЖ ИИХК ДХБнинг III бўлими чегарадан қочиб ўтган хитойликларни қамоққа олишга тайёрлана бошлади. Тошкентда хитойликлар юз кишидан ошмасди. Шунинг учун махсус кўрсатма бўйича чиқарилган фармонга Ғарбий Хитойдан СШЖИга қочиб ўтган уйғурлар ҳам қўшиб юборилди. III бўлимда уйғурларни фoш этадиган ҳеч қандай далил йўқ эди. Бутун тайёргарлик ишлари — Тошкентда яшаётган уйғурлар рўйхатини ЎзСШЖ ИИХКнинг хорижий фуқаролар қайдномасидан ва Бутун иттифоқ хорижий мамлакатлар билан алоқа институтининг тегишли бўлимидан нусха кўчиришдангина иборат бўлди. Чет элликлар рўйхати III бўлим ходимлари ўртасида тенг тақсимланди: ҳар бир ходим бир неча кишини қамоққа олиш ҳақида изоҳот ва фармон ёзиши керак эди. Бу ишнинг ўзига хос жиҳати шунда эдики, изоҳот тузган барча ходимлар истисносиз бир хил андоза асосида қарор ёзардилар. Чунончи, мана бундай: «Хитой табааси, фуқаро Фалончи хорижий давлат жосуслик маҳкамасининг топшириғига биноан, жосуслик мақсадини кўзлаб Хитойдан СШЖИга келди. Шунинг учун унинг хатти-ҳаракати ЎзСШЖ Жиноят Мажмуасининг 62-моддаси бўйича жиноят ҳисобланади». Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, муҳожирнинг расмий сўроқ тасдиқномаси (анкетаси) тиркаб қўйилган дафтар билан танишиб кўрилардию далилибсотсиз, фақат чегарадан ўтгани учун ундан — уйғурдан чет эл жосуси «ясаларди» ва ҳибсга олиш ҳақида қарор чиқаришиб, кетма-кет қамайверишарди» (жиноятноманинг иккинчи жилди, 218—221-саҳифалар).

ЎзСШЖ ИИХК ДХБ III бўлими бошлиғининг собиқ ўринбосари А. М. КУЗЬМИН гувоҳ сифатида сўроқ қилинган пайтда қуйидагича кўргазма беради: «Леоновнинг иш усули, асосан, аҳолини оммавий равишда қамоққа олиш ҳақида кўрсатма беришдан иборат эди. Муайян шахсни қамашга асос бўладиган қонуний тергов, чакувномаларни обдан текшириб кўриш борасидаги жиддий масалалар Леонов томонидан бирор марта

ҳам муҳокама этилмасди. Боз устига, Леонов бегуноҳ одамларни қамашга ишқибоз эканини ҳар қадамда кўрсатиб турарди. Леонов фаолиятига хос яна бир хусусият шундаки, у маҳбусларнинг тергов тасдиқномаси билан юзаки танишарди-да, гап нима ҳақида кетаётганининг фарқига бормасдан, тасдиқнома тепасига: «Кўргазмада номлари зикр этилган ҳамма одам қамокқа олинсин!» деб устхат ёзиб қўяверарди. Унинг иш тартиби, усули ана шунақа эди. ЎзСШЖ ИПХКда тергов ишларини қайд этиб бориш тартиби қарор топган бўлиб, бу ҳол Леонов томонидан доим рағбатлантириларди. Ушбу тартиб моҳияти шундан иборатки, бир кун мобайнида маҳбуслардан олинган кўргазмалар ҳар бир ходим ҳисобига алоҳида ёзиб бориларди. Бу «тартиб» кўпчилик ходимларни ҳар қандай йўл билан бўлсада маҳбуслардан кўргазма олишга илҳомлантирарди: шундай қилиб, бошлиқ билан орани бузмасликка, унинг мақтовига сазовор бўлишга ҳаракат қилишарди. Акс ҳолда: «Душман билан курашда ғайрат кўрсатмаяпсан!» деган дашном эшитишга тўғри келарди» (жиноятноманинг иккинчи жилди, 222—226-саҳифалар). ЎзСШЖ ИИХК муншийларининг собиқ бошлиғи П. С. МАРТИНЕНКО гувоҳ сифатида сўроқ қилинган пайтда қуйидагича кўргазма беради. «1937 йил охирлари ва 1938 йил бошларида Апресян билан ЛЕОНОВнинг кўрсатмаси бўйича одамларни қамокқа олиш ўйинчоқ («самоцель») бўлиб қолди. Ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган кишилар ҳам қамалаверарди. Ифвогарларнинг чақувлари асосида жосуслик қўпоровчилик, қўзғолончилик ва бошқа оммавий ташкилотлар ҳақида бўлмағур уйдирмалар тўқиб ташланарди. Халқ комиссарлигида бевосита Леонов ўз тасарруфига олган жиной ишлар бўйича айбланувчилар махсус 42-хонада тергов қилинарди. Бошқа жойларда эса, масалан, Қорақалпоғистонда маҳбусларни тергов қилиш учун МАХСУС СТУЛ ихтиро қилинган эди. Мана шундай усуллар воситасида маҳбуслардан ҳар қандан кўргазма олиш мумкин эди, албатта. Шошилинч вазифаларни бажарадиган ходимлар беш-ўн кунлик «конвейерлашган» терговдан сўнг маҳбуслардан «айбимга иқрорман» деган кўргазма олишарди-да, бўлим бошлиқларининг ўринбосарлари, бўлим бошлиқлари, Халқ комиссарининг муовини, Халқ комиссари томонидан тузатилган, таҳрир қилинган тергов тасдиқномасини танёрлардилар. Ҳар бир ходим тасдиқномага ўзича ўзгартиш киритишни хоҳларди ва охири тасдиқнома имзо чекиш учун маҳбустга берилган пайтда у даҳшатли «иқрорнома»га айланарди-қоларди» (жиноятноманинг иккинчи жилди, 237—245-саҳифалар). «Леонов бизга тергов «техникаси» ҳақида батафсил гапириб берди ва тергов «техникаси», терговнинг «ташкилий томонлари»

тўғрисида ИПХК комендантлари ШИШКИНдан тўлиқ маълумот олиш мумкин эканини айтди. Тавсияга кўра, Шишкин билан Затуранский бизга амалда тергов «техникаси»ни, терговнинг «ташкилий томонлари»ни намоёни қилдилар. ШИШКИН Ички Ишлар Халқ комиссарлигининг комендантлари бўлиб, унинг «ихтироси» — махсус жиҳозланган, яъни маҳбусларни тергов қилиш пайтида жисмоний куч ишлатишга мослаштирилган битта хона экан» (жиноятноманинг тўртинчи жилди, 84—131-саҳифалар, СТАСИН ахборотидан нусха). Л. И. ЛЕОНОВ-НЕМИРОВСКИЙнинг 931532 рақамли жиноятномаси СШЖИ НК ҳузуридаги ДХК ҳужжатгоҳида сақланмоқда».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 75—77-саҳифалар).

Ит қутурса, эгасини қопади.

Айбдор экани суд томонидан ҳали аниқланмаган маҳбусларни эса Шўро ҳокимияти қамоқхоналарида уриб ўлдиришарди. Сўнг сотилган дўхтир бир парча изоҳот ёзиб берардию уни жиноятномага тиркаб қўйишарди, вассалом. Ишонмайсизми?

«Бўри эмас дейсан, одам одамга...» Мисол келтирамиз. Чирчиқ шаҳридаги электркимё корхонаси қурилишининг Маъмурий-хўжалик ишлари бўлими бошлигининг муовини Ғанихон Ҳамидхонов 1891 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, СШЖИ фуқароси, Бутуниттифоқ кўммунистлар (болшовоилар) фирқасининг аъзоси, 1937 йилнинг 2 август куни ЎзСШЖ ИИХК маҳкамаси томонидан ҳибсга олинади. Уни қамоққа олиш тўғрисидаги фармонга ЛЕОНОВ имзо чекади. Жумҳурият ДХБ III бўлими бошлигининг ўринбосари, д/х лейтенанти Затуранский эса ўша йилнинг 17 август куни Ҳамидхоновга ЎзСШЖИ ЖМнинг 63-, 67-моддалари бўйича айб тақайди: «Миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотига аъзо эдинг, бадбахт!» деди. Ғ. Ҳамидхонов эса ўжарлик қилади ва айблов қоғозининг бир четига: «Мен айбдор эмасман!» деб ёзиб қўяди. Сўнг, терговчи... аразлаб қолади; маҳбусни умуман тергов қилмайди. Котибга йигирма саккиз (28) саҳифадан иборат тергов тасдиқномасини айтиб туриб ёздирадида, Ҳамидхоновни унга мажбуран имзо чектиради. Ушбу «тергов» пайти Ҳамидхонов: «Ниҳоят, мен бекорга ўжарлик қилаётганимни тушундим. Энди Шўро ҳокимиятига қарши курашмайман — чин дилдан кўргазма бераман: миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлганим тўғрисида ҳам, аксилшўравий ишлар билан машғул бўлганим ҳақида ҳам рўй-рост гапириб бераман», дейди. Дарҳақиқат, ҳаммасини «гапириб» беради. 1937 йилнинг 20 декабр куни Ғ. Ҳамидхонов Англиянинг жосуслик маҳкамаси билан қандай алоқа ўрнатгани масаласида яна тергов қилинади. Аммо, у:

«Мен Англиянинг жосуслик маҳкамаси билан ҳеч қанақа алоқа ўрнатганим йўқ!» дейди қайсарлиги тутиб. 22 декабрда тергов тамом бўлади. ЎзСШЖ ИИХК ДХБ III бўлимининг ходимлари Аванесов, Оқжигитов, Лисисин биргалашиб Ғ. Ҳамидхоновнинг иши юзасидан айбкома тузатдилар. Айбномани 1937 йилнинг 26 декабр куни Леонов тасдиқлайди. ДХБ қамоқхонасига ҳар куни янги маҳбуслар келтириларди. Хусусан, 31 декабр куни ўзбекларнинг машҳур ёзувчиси Абдулла Қодирий ҳам тутиб келтирилади. Қодирий Ҳамидхонов билан битта хонада ётган бўлиши мумкин, албатта. Эҳтимол, Қодирийни ҳамшаҳарининг ёнидаги қўшни хонага қамашгандир?.. Ҳартугул, Қодирий билан Ҳамидхонов битта қамоқда, бир-бирининг дод-фарёди бемалол эшитиладиган хоналарда ётишарди. Терговчи бировини ҳақорат қилса, бошқасининг қулоғи қизирди. Чунки улар битта аксилшўравий «Миллати иттиҳод» ташкилотининг аъзоси ҳисобланарди. «Ҳамтовоқлар», деб пичинг қиларди терговчи. Афсуски, терговчига бу икки миллатчини юзлаштириш насиб этмайди: Қодирий то март ойигача барча азоб-уқубатларга чидайди, тишини-тишига босади, милклари қонаб кетади, лекин чидайди!.. Ҳамидхонов эса 22 ливарга ўтар кечаси тўсатдан ўлиб қолади: уни бўйни йўғон битта терговчи уриб ўлдиради (Леоновнинг жиноятномасида ҳам айнан шундай фожиалар ҳақида кўргазмалар бор). У Қодирийнинг кўз ўнгида жон берган бўлса ҳам ажаб эмас. ЎзСШЖИ ИПХК Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг духтири П. М.ЛЕВИШ эса «тарих учун» мана бундан изоҳот ёзиб қолдирган экан: *«1938 йилнинг 21 январ куни соат йигирма иккида Ғ. Ҳамидхонов қамоқхона камерасида ўлди. Гувоҳларнинг кўргазмаларига ва текишириш натижаларига суянган ҳолда, Ҳамидхонов юрак фалажси касалидан вафот этган деб ҳисоблайман»*. (А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 105—107-саҳифалар).

Фалакнинг гардиши биланми ёки бировнинг қўпол ҳазили туфайлими, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ФАЛАЖ атамасига берилган таъриф Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» китобидан олинган мисол ёрдамида асосланган экан. Мана, у: («Анорбиви) юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси, ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир оғиз васият қилолмай, вафот этди». Ўша мудҳиш кечада Қодирий ўз қаҳрамонининг ўлимдан олдинги ҳолатини кўз олдига келтирганмикан? Ахир, у «асабнинг ишдан чиқиш натижасида тана аъзоларидан бирининг тамоман ҳаракатсиз бўлиб қолиши»ни билмасмиди? Биларди... Қамоқхона духтири эса жўрттага ўзини гўлликка солиб, одам ўлгандан сўнг, аниқлаш мушкул бўлган «бир касаллик тарихи»ни изоҳотга ёзиб қўяди.

Албатта, у «Маҳбус, бошига тушган оғир зарбадан сўнг вафот этган», деб эътироф
этолмасди. Унинг вазифаси бошқа эди. Шунинг учун диққатини БОШга эмас, ЮРАКка
қаратади — ўз бошини асрайди.

Собиқ маҳбус А. И. Солженисиннинг гувоҳлик беришича, қамоқхонада «зэк»ларни
табобат кўригидан ўтказадиган духтир бирорта беморга дуч келиб қолса:

— Оббо азамат-эй, ҳалиям тирикмисан, — дер экан ҳайратланиб. Сўнг чўнтагидан
бир дона бош оғриғи дори чиқариб бераркан-да: — Марҳум, марҳум, айланан сендан —
деб «эркалаб» кўяркану йўлида давом этар экан.

* * *

Дарвоқе, Давлат Хавфсизлик Бошқармасининг «собиқ ходими» С. В. Қалмиқов яқинда
«оммавий китобхонлар»га мўлжалланган тарихий инқилобий мавзуда «Тўппончаларин
топширингиз, кўрбошилар!» номли ёстиқдек роман ёзган эди. Бу роман Тошкент
шаҳрида, «Ўзбекистон» нашриётида тўлдирилган, тузатилган ҳолда 1989 йили қайтатдан
бир юзу эллик мннг нусхада нашр этилди. Қитоб сўзбошисида эҳтиром билан
таъкидланишича, «муаллиф Туркистондаги фуқаролар урушида қатнашган, Фавқулудда
Ҳайъату Бош Сиёсий бошқарма ходими ва жамоат тартибини сақлаш идораларининг
оддин ходимидан то милисиянинг III даражали комиссаригача бўлган шонли йўлни
босиб ўтган» экан. Қизиғи шундаки, сўзбошида муаллиф хавфсизлик қўмитасининг
шарафли ходими сифатида таърифланади-ю, лекин у 1941 йилдаёқ кавуши тўғриланиб,
собиқлар сафидан ўрин олгани ҳақида лом-мим дейилмайди. Яъни, муаллифнинг
таржимаи ҳоли тарафкашлик билан ўта бирёқлама ёритилади. Гўё роман ҳам муаллиф
таржимаи ҳолининг узвий давомига ўхшайди: унда ўзбек халқининг ўтмиши бузиб, қоп-
қора бўёқларда талқин этилади... Ўмид қиламизки, етмиш йиллик одатимизга кўра,
ушбу роман тез кунларда ўзбек тилига таржима қилиниб, ўқувчиларга етказилади ва яна
битта авлод ёлғон ғоя билан заҳарланади... Ёлғон ғоя билан заҳарланишни истаган ёш
дўстлар, зудлик билан Сергей Қалмиқовнинг ўрисча романини топиб ўқингизлар!!!

* * *

Маҳшаргоҳда девор ҳам, тилсиз-забонсиз тошлар ҳам гувоҳликка ўтади. «Деворнинг
қулоғи бор», деган мақолнинг ҳикматн — девор ортида чақимчи-жосус турибди, деган
шунчаки огоҳлантиришни билдирмайди, айти пайтда, одамлар эшитса айб бўладиган
гапларни айтиб қўйиб, кейин аттанг қилма: пули-сиротда биров эшитмаган ўша
гапларингни девор бирма-бир сўйлаб беради, деган маъноси ҳам бор. Мўъжизага

ишониш керак. Одамкуш тегирмонга тушиб, ундан омон чиққан гувоҳ бор. У кишининг исми шарифи Турсун ИБРОҲИМОВ. Эҳтимол, Қодирий азобланган қатлгоҳни ўз кўзи билан кўрган ўша зот ҳозир ҳаётдир; балки у киши биз билмаган ҳақиқатни одамларга сўйлаб берарлар...

Хуллас, ваҳшатли даврни яққол тасаввур этмоқ учун ва Қодирийнинг қотиллари — триғуловлар бегуноҳ зотлар бошига не-не кўргуликлар солганини аниқ-тиниқ ҳис этмоқ учун, кўчирмалар кўпайиб кетаётган бўлса-да, қўлимиздаги ҳужжатларни ошкор этиш зарур деб ўйлаймиз.

* * *

АНГЛАТМА

Турсун ИБРОҲИМОВнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган 105317 рақамли жинояткомаси асосида тузилган

«Турсун ИБРОҲИМОВ. 1908 йили туғилган. Ўзбек Тил ва адабиёт институтининг собиқ илмий ходими. 1938 йил 28 апрел куни ЎзСШЖ Ичкн Ишлар Халқ комиссарининг собиқ ўринбосари, д/х майори ЛЕОНОВнинг фармониға кўра, ЎзСШЖ ЖМнинг 66-моддасининг 1-қисми ва 67-моддаси бўйича жиноят содир этганликда шубҳаланаётган Т. Иброҳимов ҳибсга олинади. 1938 йил 11 май куни Т. Иброҳимовга ЎзСШЖ ЖМнинг 57—1 (?), 63-, 67-моддалари бўйича айб тақилади. Айбловда кўрсатилишича, у Ўзбекистон ёзувчилари ўртасида мавжуд бўлган миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотининг фаол аъзоси, уни ўша ташкилот раҳбарларидан бири бўлмиш Ғози Олим Юнусов ёллаган. Мана шу ташкилот топшириғига кўра, Т. Иброҳимов ғоявий жанггоҳда аксилинқилобий, миллатчилик ишлари билан шуғулланади, талабалар ўртасида буржуй миллатчиларининг аксилшўравий асарларини кенг оммалаштиради. Шунингдек, аксилинқилобий ташкилотга янги аъзолар ёллайди; Иброҳим Назиров билан Сафо Зуфаров ўшалар жумласидандир. ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлимининг шошилинч вазибалар бўйича вакили, д/х кичик лейтенанти ШАРИПОВ бу иш юзасидан Иброҳимовни тергов қилади ва 1938 йил 17 июн куни терговни якунлайди. Жиноятнома ашёларидан кўриниб турибдикн, ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлимининг шошилинч вазибалар бўйича вакили, д/х кичик лейтенанти Шарипов ва ўша бўлимнинг шошилинч вазибалар бўйича вакилининг ёрдамчиси, д/х сержанти СААКОВ томонидан Т. Иброҳимов 1938 Гшлнинг 15 май куни тергов қилинади. Шу кунги тергов тасдиқномаси машинкада ёзилган бўлнб, 18 саҳифадан иборат. Ушбу тергов пайтида

Турсун Иброҳимов дастлабки даъволарни, яъни ўзининг аксилинқилобий ташкилотга алоқадор эканини узил-кесил инкор этади ва бундан дейди: «Ғози Олим Юнусов ёлғон кўргазма беряпти. Миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига мен ҳеч қачон аъзо бўлмаганман. Ғози Юнусов билан Инъом Мирзаевнинг кўргазмалари бўхтондир. Қолаверса, ҳақиқатга асло тўғри келмайди». Сўнгра, ўша куни Т. Иброҳимов билан Ғози Олим Юнусов юзлаштирилади: Т. Иброҳимов ўзи миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо эканини бу ташкилотга Ғози Олим Юнусов томонидан ёлланганини тан олади. Худди шу терговда Т. Иброҳимов миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлган кишиларнинг ўзига маълум қисмини номма-ном кўрсатади. Улар қуйидагилар:

1. Отажон Ҳошимов
2. Ғози Олим Юнусов
3. Абдурауф Фитрат
4. Саидолим Шарафутдинов
5. Фахри Камолов
6. Ҳусан Ғозиев
7. Ҳоди Зарифов
8. Мусо Тошмуҳаммедов (ОЙБЕК)
9. Қаям Рамазонов
10. Собиржон Иброҳимов
11. Ҳомил Ёқубов
12. Буюк Каримов
13. Ориф Амиров
14. Мурод Шамсиев
15. Сафо Зуфаров
16. Иброҳим Назиров

СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати 1938 йилнинг 2 ноябр куни Турсун Иброҳимовни жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилади. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлисида Турсун Иброҳимов дастлабки тергов жараёнида берган барча кўргазмаларини узил-кесил инкор этади ва ўзига тақилаётган айблар бўйича гуноҳкор эканини тан олмайди. СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан 1938 йил 28 ноябр куни телеграф орқали берилган фармонга кўра, Турсун

Иброҳимовга тегишли ҳукм бекор қилинади ва жиноятнома қайта терговга юборилади. ЎзСШЖ ИИХК маҳкамаси томонидан амалга оширилган қўшимча тергов жараёнида Т. Иброҳимовнинг аксилинқилобий фаолиятига оид ҳеч қандай маълумот қўлга киритилмайди ва 1939 йил 19 август куни Турсун Иброҳимов устидан қўзғатилган жиноий иш тўхтатилади».

(А. Қодирийнинг жиноятиомаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 24—25-саҳифалар)

Эскартиш

«Маҳбус Т. Иброҳимов 1938 йилнинг 14 май ва 17 июн кунги тергов пайтида, қуйидаги шахслар миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотининг аъзолари эди, деб кўргазма беради:

1. Қаям Рамазонов. 1910 йил туғилган. Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг собиқ доценти. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг 1938 йил 4—15 октябр кунлари бўлган сайёр мажлисида жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган.
2. Отажон Ҳошимов. 1905 йили туғилган. Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг собиқ директори. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлиси томонидан жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган.
3. Иброҳим Назиров. 1913 йили туғилган. Педагогика институтининг собиқ ўқитувчиси. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр мажлиси томонидан Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига 10 йил муддат билан қамалади.
4. Сафо Зуфаров. 1909 йили туғилган. Илмий-тадқиқот институтининг собиқ илмий ходими.
5. Абдулҳамид Сулаймонов (ЧЎЛПОН). 1897 йили туғилган. Адабиётчи-шоир. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг 1938 йил 4—15 октябр кунлари бўлиб ўтган сайёр мажлисида жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган.
6. Абдурауф Раҳимович Фитрат. 1886 йили туғилган. Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг профессори. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг 1938 йил 4—15 октябр кунлари бўлиб ўтган сайёр мажлисида жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган.
7. Машриқ Юнусов (ЭЛБЕК). Адабиётчи. Ҳибсга олинган...
8. Абдулла Қодирий (ЖУЛҚУНБОИ). Ёзувчи. Ҳибсга олинган. 1938 йил 5 октябр куни жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган.
9. Мусо Тошмуҳаммедов (ОЙБЕК). Ёзувчи.
10. Миёнбузрук Солиҳов. Адабиётчи. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг 1938 йил 4—15 октябр кунлари бўлиб ўтган сайёр мажлисида жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган.
11. Аъзам Аюпов. 1904 йили

туғилган. «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг собиқ масъул котиби. СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг 1938 йил 4—15 октябр кунлари бўлиб ўтган сайёр мажлисида жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган. 12.Фаҳри Камолов. 1907 йили туғилган. Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг илмий ходими. Тошкент шаҳрида яшайди. 13.Ҳоди Зарифов. 1905 йили туғилган. Тошкент шаҳрида яшайди. 14.Собиржон Иброҳимов. Ўзбек Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг собиқ илмий ходими. Ҳибсга олинган. 15.Ҳомил Ёқубов. 1907 йили туғилган. Ўзбек Тил ва адабиёт институтининг собиқ илмий ходими. Тошкент шаҳрида яшайди. 16. Буюк Каримов. 1906 йили туғилган. Ўзбек Тил ва адабиёт институтининг собиқ илмий ходими. Тошкент шаҳрида яшайди. 17. Санжар Сиддиқов. Ёзувчи. СШЖИ Олий судиянинг Ҳарбий Ҳайъати томонидан 1938 йил 15 октябр куни жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган. 18.Мурод Шаксеев. Ўзбек тилн методикаси ўқитувчиси. Тошкент шаҳрида яшайди. 19.Усмон Носиров. Шоир-ёзувчи. СШЖП Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан 1938 йил 2 ноябр куни Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига 10 йиллик муддат билан қамалади. 20. Акмал Икромов. 1898 йили туғилган, Ўзбекистон қўмунистик (болшовойлар) фирқаси Марказий Қўмитасининг собиқ котиби (Масков шаҳрида отилган: изоҳ бизники — Н. Б.). 21.Файзулла Хўжаев. ЎзСШЖ Халқ Комиссарлари Кенгашининг собиқ раиси. Жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган (Масков шаҳрида отилган: изоҳ бизники — Н. Б.). 22.Ғози Олим Юнусов. 1898 йили туғилган. Собиқ профессор — тилшунос. Жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган. 23.Юсуф Султонов. Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг илмий ходими. Ҳибсга олинмаган. Қайта кўриляпти. 24. Қодир Ашуров. Адабиётчи. Ҳибсга олинмаган. 25.Мансур Афзалов. Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг илмий ходими. Ҳибсга олинмаган. Қайта кўриляпти. 26.Ориф Амиров. 1900 йили туғилган. Ўзбек Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг собиқ директори. Тошкент шаҳрида яшайди. 27.Ҳусан Ғозиев. 1906 йили туғилган. Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг илмий ходими. Тошкент шаҳрида яшайди. 1939 йилнинг 19 август куни Турсун Иброҳимов устидан қўзғатилган жиноий иш тўхтатилган».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси. «Тафтиш ашёлари» булими, 28—29-саҳифалар).

* * *

Узун-узун кўчирмалар ўқувчини зериктириши мумкин. Бироқ, қатли ом даврида

халқнинг қайси тоифаси, қатлами жаллодларнинг диққат марказида турганини билиб қўйиш учун ҳам бундай маълумотлар жамоатчиликка ошкор этилиши лозим. Мана, кўрдингизки, асосан, зиёлилар териб-териб, саралаб-саралаб олинган экан; рўйхатларда фақат зиёлиларнинг номлари кўрсатилади — уларнинг жиноятчи экани лоақал битта гувоҳнинг «оғзи» ёки «имзоси» билан тасдиқланса, бас, кейин ҳамма маҳбусларни битта усти ёпиқ юк машинасига босишади-да, шаҳар ташқарисидаги овлоқ жойга олиб борадилар, сўнг ҳаммага биттадан белкурак берадилар ва ўзларига гўр қаздирадилар. «Бу ерга шолғом кўмамиз!» дейишиб маҳбусларни «руҳлантириб» туришади... Кейин барча маҳбусни хандақ четига юзма-юз ўтқазиб қўйишадию аскарларга милтиқни ўқлаш ҳақида буйруқ беришади. Маҳбуслар ўтирган жойларида ғала-ғовур қилишади. «Тинчлик сақлансин!» деб бўкиради қизил командир. Атроф сув қуйгандек жимжит бўлиб қолади. Кўкда юлдузлар жимирайди. Изғирин, бадан жунжикади.

—Отмайсанми, итвачча?! — дейди сабри тугаган бир маҳбус.

— Диққат! Нишонга олинсин!.. Ўт оч!!! Йигирмата милтиқдан бирданига ўқ отилади: еру-осмон титрайди. Маҳбусларни орқасидан отишни истамаган аскар-бўлганмикан? «Халқ душманлари»ни отишдан бош тортган аскар бўлганмикан? Афсуски, ЁЛҒОН ҳукмлар чинакамига ижро этилган эди. Ижрочида айб йўқ, дейдилар. Улар буйруқни бажаришга мажбур, дейдилар. Агар буйруқнинг ўзи жиноят бўлса-чи? Демак, уни ижро этган кимса ҳам жиноятчи бўладида! Ҳозир ҳам «салла келтир!» дейилса, калла келтиришга шай бўлиб турган ижрочилар камми? Шукрим, ўша Ёлғон ҳукмлар исканжасидан омон қолган битта гувоҳ бор экан.

Қуйида отувга ҳукм қилинган Турсун Иброҳимовнинг 1956 йил 24 декабр кунги тергов тасдиқномасидан олинган кўчирма билан танишасиз (шундан сўнг қатли ом қамрови ҳақидаги тасаввуримиз хиёл чуқурлашса ажаб эмас).

«Турсун Иброҳимов. 1908 йили тугилган. Фирқасиз. Филология фанлари номзоди, доцент. Ўрта Осиё Давлат дорулфунуни Тилишунослик кафедрасининг мудири. Тошкент шаҳар, Брюссел кучасидаги 2-уйда яшайди.

Савол. 1938 йилнинг 28 апрел куни нима учун ҳибсга олинган эдингиз?

Жавоб. Нима учун ҳибсга олинганимни мутлақо билмайман.

Савол. Айтинг-чи, дастлабки тергов жараёнида Сизга қанақа айб тақилган эди?

Жавоб. Ҳибсга олинган кунимдаёқ терговчи ШАРИПОВ, сен Тошкент Педагогика институтидаги миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига фаол аъзо экансан, деб

айб тақадди. Гўё ўша ташкилотга Педагогика институтининг профессори Ғ. Юнусов раҳбарлик қилган эмиш. Мен эсам ўша ташкилотга ёллаш учун Сафо Зуфаров билан Иброҳим Назировни тайёрлаган эмишман. Менга тақилган айб ана шундан иборат эди. Тергов пайти ушбу бўҳтонни узил-кесил инкор қилдим. Чунки мен миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига ҳеч қачон аъзо бўлмаганман умуман, шунақа ташкилот борлигини ҳам билмайман. Қолаверса, Тошкент Педагогика институтида ана шундай ташкилот бўлган-бўлмагани менга маълум эмас. Миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига алоқадорлигим тўғрисида терговчи Шариповнинг ўзи тузган сўроқ тасдиқномасига имзо чекишдан бош тортганимдан сўнг, у биринчи кундан эътиборан мени узулуксиз калтаклай бошлади; терговчи Шарипов фақат мени калтаклаш билан чекланмасди, айти замонда, ўз хонасида менга нисбатан «конвейер» деб аталадиган тергов усулини қўллай бошлади. «Конвейер»нинг моҳияти шундан иборат эдики, мен беш-олти кеча-кундуз мобайнида терговчи хонасида тик туришим лозим эди. Ана шундай усул менга нисбатан бир неча марта қўлланган. «Конвейер»да турган вақтимда менга бор-йўғи бир бўлак қанд, бир кружка сув ва бир бурда қора нон беришарди, холос. Баъзан «конвейер» пайтида ҳушимдан кетиб қолардим, полга йиқилиб тушардим. Тергов пайти Шарипов билан Сааков ўзлари ёзган сўроқ тасдиқномасига имзо чекишимни талаб қилишарди ва доим мени «42-хонага юборамиз!» деб қўрқитишарди. Улар, яхшиликча айбингга иқроор бўлгин, агар ўз хоҳишинг билан айбингга иқроор бўлсанг борми, сенга бор-йўғи ўн йил муддатли қамоқ жазоси берилади; мабодо айбингга ўз хоҳишинг билан иқроор бўлмасанг, жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм «қилишади, дердилар. Мен уларнинг таклифини узил-кесил рад этардим. Чунки мен ҳеч қандай, боз устига, аксилинқилобий жиноят қилганим йўқ эди. Ҳам маънавий жиҳатдан, ҳам жисмоний жиҳатдан ҳолдан тойганимдан сўнг, Шарипов билан Сааков томонидан ёзилган тергов ва юзлаштириш тасдиқномаларига имзо чекишга мажбур бўлдим. Бундан ташқари, мен яна шуни таъкидлашим лозимки, терговчи Шариповнинг хонасида «конвейер» пайти маҳбусларни оёқда — тик турган ҳолатда ушлаб туриш учун шифтда спорт ҳалқалари осиглиқ турарди. Хусусан, бир гал «конвейер»га тушган вақтимда оёқда тик туришга мажолим қолмади; шунда терговчи Шарипов бошқа ходимлар ёрдамида қўлларимни ҳалқага киритиб боғлаб қўйди: шундай қилиб, мен ярим осилган ҳолатда оёқда тик туравердим.

Савол. Ҳозир 1938 йил 14 май куни Сиз берган кўргазма тасдиқномасидан олинган

кўчирма ўқиб эшиттирилади... Айтинг-чи, 1938 йил 14 май куни берган кўргазмангизни тасдиқлайсизми?

Жавоб. 1938 йил 14 май кунги тергов тасдиқномасидан олинган кўчирмани шахсан ўзим ўқиб чиқдим. Энди шуни айтмоғим лозимки, 1938 йил 14 май куни берган кўргазмамни тасдиқламайман. Негаки, мен ҳеч қачон бундай кўргазма бермаганман: 1938 йил 14 куни тергов тасдиқномаси менинг номимдан терговчи Шарипов томонидан ёзилган эди; узулуксиз калтакланишлар ва қийноқлар натижасида унга имзо чекишга мажбур бўлганман. Мен Сафо Зуфаров билан Иброҳим Назировни ҳеч қачон ҳеч қандай ташкилотга ёллаш учун тайёрланганим йўқ. Шунингдек, Зуфаров билан Назиров гўё Ғози Олим Юнусов томонидан миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига ёллангани ҳақида ҳам менга ҳеч нарса маълум эмас. Умуман, яна бир марта таъкидлаб айтмоғим лозимки, барча тасдиқномалар, жумладан, 1938 йил 14 май кунги тергов тасдиқномаси ҳам ИИХК ДХБ ходимлари бўлмиш Шарипов билан Сааков томонидан тузиларди ва тузатиларди, сўнгра зўравонлик йўли билан менга имзо чектиришарди, холос.

Т. Иброҳимов (имзо)

ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко (имзо)

1956 й. 24 декабр».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 31—32-саҳифалар).

* * *

Кўпчилик наздида, муаллиф калаванинг учини йўқотиб қўйгандек, ҳужжатларни ҳам, айтмоқчи бўлган гапию исботламоқчи бўлган фикрини ҳам чалкаштириб юборгандек, хулласи, тўқайга кириб адашиб кетгандек туюлади. Дарҳақиқат, 30-йилларда ноҳақ қатл этилган кишиларнинг жиноятномалари кўғирчоқ ичидаги кўғирчоққа ва ичидаги кўғирчоқнинг ҳам ичидаги кўғирчоққа ўхшайди. Беихтиёр, «ХХ фирқа қурултойи фарзандлари»нинг махсус кўрсатмалари асосида бу ишлар атайлаб чалкаштириб юборилмаганмикан, деб ўйлайсан ишни. Чунки... ғарам орасидаги игна ўша пайтда— ХХ фирқа қурултойидан сўнг, карнай-сурнайлар садоси остида, тантанали равишда излана бошланган эди; афсуски, ғарам ағдар-тўнтар қилинади-ю, аммо игнани топишга деярли эътибор берилмайди. Аниқроғи, ғарам орасидан шу қадар кўп игна топилган эканки, натижада изтопарлар қай бир игнани қидиришаётганини ҳам билолмасдан, довдираб қолишган ва «Бор-э!» дейишнб қўл силташгану ишни юмалоқ ёстик ҳолатида ёпди-ёпди

қилиб қўя қолишган экан. Йўқса, Қодирийнинг жиноятномаси тафтиши бўйича ўтказилган текширув дафтарига 38-йилда турли муддат билан озодликдан маҳрум этилган кишиларнинг тергов, гувоҳлик тасдиқномаларидан олинган кўчирмалар палапартиш тарзда тиркаб қўйилмасди! Эҳтимол, тафтишчилар «боши берк кўчага» кириб қолганликлари (боз устига, юқоридагилар «Давай! Давай!» деб туришган бўлса) туфайли шундай қилишгандир? Сўнг, жилла курса, ҳақиқатнинг умумий манзарасини тиклаш мақсадида 38-йил фожиасига гувоҳ бўлган жамики кишиларни тафтиш жараёнига жалб қилган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Хусусан, аввал рақам этилган тасдиқномаларда Сафо ЗУФАРОВ номи ҳам бир неча марта қайд этилди. Ўз-ўзидан равшанки, «Бу киши ким?» деган савол туғилади...

АНГЛАТМА

1956 йил 9 январ кунги сўроқ тасдиқномасидан кўчирма

«Сафо Зуфаров. 1909 йили туғилган. Ўзбек. Олий маълумотли. Фирқа аъзоси эмас. Судланган. 1936 йил 29 март куни РСФСР ЖМнинг 58—12- моддаси бўйича ЎзСШЖ Ички Ишлар ва Чегарачилар Қўшини ҳарбий Трибунали томонидан Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига беш (5) йил муддатга қамалади. Қамок муддатини ўтаб келган. СШЖИ ИИХК махсус мажлисининг қарорига мувофиқ, 1947 йили ЎзСШЖ ЖМнинг 66—1-, 67- моддалари бўйича яна Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига ўн (10) нил муддатга қамалади. СШЖИ Олий Кенгашининг қарори билан 1954 йилнинг сентябр ойида тутқунликдан озод қилинган. Тошкент вилояти Ўртасарой депарасидаги 40- дўконда мудир бўлиб ишлайди. Тошкент шаҳар, Олмазор кўчасидаги 8-уйда яшайди. Савол. Айтинг-чи, 1947 йили нима учун СШЖИ ИИХК махсус мажлисининг қарорига мувофиқ қамалган эдингиз?

Жавоб. Аввалом бор, шуни таъкидламоғим лозимки, 1947 йили мени қонунга хилоф равишда қамашган эди. Чунки мен ҳеч қандай жиноят қилганим йўқ. 1945 йил 21 июн куни, Самарқандда ишлаб юрган кезларим, Самарқанд вилояти Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг ходими — майор ЖАМОЛОВ томонидан ҳибсга олиндим. У бўйнимга куракда турмайдиган айб тақди, гўё мен аксилинқилобий ташкилотга аъзо эмишман! Тергов жараёнида ҳам майор Жамолов менга асоссиз айб қўйди: кўрқитиб, калтаклаб ётиб, ўзи ёзган тасдиқномага имзо чектирмоқчи бўлди. У менга айтдики, Давлат Хавфсизлиги Нозирлигида сенинг аксилинқилобий фаолиятингни тасдиқлайдиган маълумот бор; шунинг учун, марҳамат қилиб, ўз қўлинг билан ўша аксилинқилобий

ташкилотга аъзо эканинг ҳақида кўргазма ёзиб берасан... Ҳар куни оқшомдан то тонггача давом этадиган қийноқлардан сўнг, унга ўз қўлим билан, аксилшўравий тарғибот олиб борганим тўғрисида кўргазма ёзиб бердим. Аслида, мен ҳеч қачон бундай иш билан шуғулланмаганман. Йигирма кун давом этган тўхтовсиз тергов, қийноқлар исканжасида ўзимга бўҳтон қилишга мажбур бўлдим. Унинг таклифини рад этган пайтим майор Жамолов шундай дерди: «Агар сен тасдиқномага шу ерда имзо чекмасанг, биз сени Тошкентда имзо чектирамиз. Акс ҳолда, ит каби очдан ўлдираамиз!» Тергов пайтида гувоҳлар сўроқ қилинмади, мени ҳеч ким билан юзлаштиришмади. Жиноятномада қандай ашёвий далиллар борлиги менга маълум эмас. 1946 йилнинг декабр ойида СШЖИ ПИХКнинг махсус мажлиси мени ўн йил муддат билан Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига қамашга ҳукм этгани эълон қилинди.

Савол. Сиз профессор Ғози Олим Юнусовни биласизми?

Жавоб. Ҳа, дарҳақиқат, Ғози Олим Юнусовни 1932 йилдан бери Самарқанд шаҳридаги Ўзбек Давлат илмий-тадқиқот институтининг ўқитувчиси, профессори сифатида билардим. Ўша пайтларда мен ўша институтда ўқиганман. Турсун Иброҳимов билан Ҳусан Каримов ҳам мен билан бирга ўқишарди.

Савол. Ғози Олим Юнусов томонидан 1934 йили аксилинқилобий ташкилотга қандай вазиятда ёллангансиз?

Жавоб. Ҳеч қачон ҳеч ким, жумладан, Ғози Олим Юнусов ҳам мени аксилинқилобий ташкилотга ёллагани йўқ! Мен бундай ташкилот борлигини билмайман.

Савол. Ҳозир Ғози Олим Юнусов 1938 йилнинг 28-апрел куни берган кўргазмаси ўқиб эшиттирилади...

Жавоб. Яна қайтариб айтаманки, бундай кўргазма ҳақиқатга асло тўғри келмайди! Мен бундай кўргазмани тасдиқламайман. Ғози Олим Юнусов ҳам, Турсун Иброҳимов ҳам мени ҳеч қачон ҳеч қандай аксилинқилобий ташкилотга ёллашгани йўқ! Умуман, бундай ташкилот ҳақида менга ҳеч нарса маълум эмас.

Зуфаров (имзо)

ТуркҲў прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 22—23-саҳифалар).

Ҳар қандай маълумот муҳокама учун мавзу бўлиши мумкин.

Сафо Зуфаров 1936 йили биринчи марта қамалган пайтда (беш йил муддатга) йигирма етти яшар йигит эди, у ўзининг энг «ширин» ўттизинчи баҳорини қамоқхонада кутиб

олади. 1947 йили иккинчи марта қамалган пайтда эса С. Зуфаров учкам қирққа қирган ўрта яшар киши эди: бу гал у қирқинчи «ёзи»ни ҳам қамокда кутиб олади. Агар «В. И. Лениннинг содиқ сафдоши, отамиз, йўлбошчимиз, доҳиймиз И. В. Сталин» (ўша замон рўзномаларию ойномаларида шундай таърифланарди) фалокат босиб юз йил умр кўрганда борми, Сафо оғамиз ўзининг барча «улгуржи» умр саналарини тутқунгоҳда нишонлаши ҳеч гап эмасди! Чунки Шўро ҳукумати томонидан жорий этнлган анъана бўйича «жазо маҳкамаси» тузоғига бир марта илинган киши то умрининг охиригача таъқиб қилинаверарди. У қамокдан қайтардию орқасидан пинҳона хат-кўрсатма жўнатиларди — «Фалончи кетди. Аксилинқилобий фаолияти учун яна-тагин оёғини ерга теккизмасдан қайтариб юборилсин!» Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг маҳаллий маҳкамаси дарҳол енг шимариб ишга киришарди ва арзимас баҳона билан ҳали маҳалла хотинларига «мушкули кушод» қилиб беришга ҳам улгурмаган бечорани яна авахтага тиқишарди. Ишонмайсизми?

«Бўри эмас, дейсан, одам одамга...»

Жумҳурият Давлат Хавфсизлиги Қўмитасининг ҳужжатгоҳида 1922 йилдан бошлаб мунтазам суръатда қайд этиб борилган чакувномалар, Бош Сиёсий Бошқарма ёзишмалари ва «Жосус маълумотлари» билан «Литерное дело» дафтарлари ошкоралик шарофати туфайли чанг босиб ётибди, холос. Агар тегирмонга аввалгидай сув қуйилиб турганда борми, ҳозир ҳам то етмиш ёшгача бўлган мўйсафидларгача «аксилинқилобий рўйхатга» тушиб қолганлари учун зимдан таъқиб этилаверарди, оғзидан чиққан ҳар бир сўзи қоғозга тушириларди. Ҳозир Давлат Хавфсизлиги Қўмитаси «шонли тарихи» бўғзигача ботиб кетган ботқоқликдан чиқа олмай ҳалак. Чиқа олармикан ёки...

* * *

Охири, ҳеч иложи қолмагач, 1956 йилнинг 9 июн куни Қодирийнинг терговчиси Н. И. Триғулов «гувоҳ сифатида» сўроқ қилинади. Ҳа, фақат гувоҳ сифатида!

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да гувоҳ атамасига қуйидагича таъриф берилган экан:

«1. Бирор воқеа-ҳодиса рўй берган пайтда шахсан бўлган, уни ўз кўзи билан кўрган киши, шоҳид...»

2. Суд ёки терговдаги иш юзасидан ўз билганларини айтиб бериш учун судга чақирилган киши.

3. Бирор иш ёки воқеа-ҳодисанинг ҳақиқатан содир бўлганини ёки тўғрилигини

расмий равишда тасдиқлаш учун шу иш тепасига махсус чақирилган киши.

4. Воқеа-ҳодиса, фикр, даъво, ҳол ва шу кабиларнинг тўғрилигини тасдиқловчи нарсa, далил».

Афсуски, «луғат»да «бирор воқеа-ҳодисани шахсан ўз қўли билан амалга оширган кимса» ҳам гувоҳ деб аталса тил қоидаларига мос келиш-келмаслиги ҳақида аниқ кўрсатма йўқ экан. Ҳартугул, бундай кўрсатма қонун посбонлари қўлида бўлса керак. Акс ҳолда, Триғуловни фақат гувоҳ сифатида тергашмасди.

«Нурлин Исҳоқович ТРИҒУЛОВ. 1907 йили Пенза вилояти, Кузиско депарасидаги Делино қишлоғида туғилган. Бошпурти — 4.Х—VIII 743636-сон. Оилали. Ўрта маълумотли. Ишчи-хизматчи оиласидан чиққан. 1932 йилдан бери Шўро Иттифоқи қўммунистик фирқасининг аъзоси. Оғзаки маълумотига қараганда, илгари судланмаган экан. Миллати — татар. Айбланувчига бегона шахс. Ҳозир ЧКАЛОВ номидаги 84-сон заводнинг 38-сеҳи бошлиғининг муовини вазифасида ишлайди. Доимий яшаш жойи, манзилгоҳи; Тошкент шаҳри, Афанасенко кўчаси, 9-уй, 2-хонадон.

ЎзСШЖ ЖМнинг 224-, 225-моддаларига кўра, агар кўргазма беришдан бош тортсам ва ёлгон кўргазма берсам, жиноий жавобгарликка тортилажасим тўғрисида терговчи мени огохлантирди:

ТРИҒУЛОВ (имзо).

Тошкентда ОГПУнинг (Бирлашган Бош Сиёсий Бошқарма) Ўрта Осиё қизил ўрта махсус билим юртини битирганимдан сўнг, ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги — Давлат Хавфсизлиги Нозирлиги маҳкамаларида 1925 йилдан 1939 йилгача ишлаганман. 1935 йилнинг май ойига қадар Бухоро вилояти депараларида шошилинч вазифаларини бажарадиган қуйи лавозимларда хизмат қилдим: дастлаб, шошилинч вазифалар бўйича вакил ёрдамчиси бўлдим, сўнгра депара судининг бошлиғи лавозимига кўтарилдим. 1935 йили Тошкентга, ЎзСШЖ ИИХК ДХБ ихтиёрига ишга ўтказилдим. Бу ерда IV бўлимда шошилинч вазифалар бўйича вакил, бўлинма бошлиғининг ёрдамчиси, маълум вақт мобайнида эса, бўлинма бошлиғи лавозимларида ишладим. Мен ишлаган даврда Л. А. Оғабеков бўлим бошлиғи, Ф. Матвеев билан Копосов унинг ёрдамчилари эди. 1939 йилнинг сентябр. ойида мен «КЗoТ»нинг (Меҳнат ҳақида қонун мажмуаси) 47-моддасининг «в» бандига мувофиқ ишдан ҳайдалдим.

Менга таклиф этилаётган саволлар бўйича чин дилдан қуйидагича кўргазма бераман: 1937—1938 йилларда ЎзСШЖ ИИХК — ДХБ маҳкамасида шошилинч вазифалар

бўйича ҳам, тергов ишлари бўйича ҳам тоқат қилиб бўлмайдиган вазият вужудга келтирилди. Ҳаммаси Файзулла Хўжаев атрофидаги одамларни, кейинроқ эса, иккинчи босқич сифатида Акмал Икромовнинг иши бўйича, сўнгра Абдулла Каримов билан Султон Сегизбоевнинг ишлари бўйича одамларни қама-қамадан бошланди. Кишилар оммавий суръатда ҳибсга олинарди: бу ишни асосан ЎзСШЖ ДХБнинг III, IV бўлимлари амалга оширарди. Ўша йиллари маҳкамада шошнлинч вазифалардан кўра, тергов ишлари устивор эди. Жамики ходимлар — яъни Комиссардан то шошилинч вазифалар бўйича вакилларнинг тажрибасиз, оддий ходимиғача тергов билан шуғулланарди, маҳбусларни сўроқ қиларди.

III бўлим билан IV бўлим ўртасида ўзига хос синфий рақобат мавжуд эди: бир бўлим бошқа бўлимга қараганда жинойтномаларни, маҳбусларни кўпайтиришга, уларни бир-биридан тортиб олишга тиришарди. Очiq-ойдин ана шундай йўл тутиларди ва рағбатлантириларди. IV бўлимда тергов ишларига бўлим бошлиғи Оғабеков шахсан раҳбарлик қиларди; терговни унинг ўзи ёки ёрдамчилари Матвеев, Копосовлар орқали амалга оширарди. «Йирик объект» ҳисобланган маҳбусларни ўша пайтлари Халқ комиссари бўлган Апресяннинг шахсан ўзи ё унинг ўринбосари Леонов тергов қиларди. IV бўлимда терговга алоқадор барча кўрсатмалар Оғабеков томонидан бериларди ва унинг ёрдамчилари бўлмиш Матвеев билан Копосов воситасида қатъиян амалга ошириларди, назорат қилинарди. Биз — оддий ходимлар, жумладан, ўзим ҳам, кўрсатмаларни бажарардим. Оғабековнинг кўрсатмаларига бирор-бир эътироз билдириш, унга қарши фикр айтиш, шахсий мулоҳаза юритиш узил-кесил мумкин эмасди. Оғабеков собиқ Халқ комиссари Апресян олдида жуда катта обрў-эътиборга сазовор эди. Бошқа бир собиқ Халқ комиссари — САФКАГ1 ҳам Оғабеков билан ҳисоблашарди. Шундай қилиб, то қамоққа олинган кунигача Оғабеков бошқармадаги етакчи раҳбарлардан бири бўлиб қолаверди. IV бўлимда маҳаллий ишлар бўйича Матвеев, оврўполиклар иши бўйича Копосов мана шундай етакчи мавқега эга эдилар. Маҳбусларнинг тергови ибтидоий усулда, инқилобий қонунчилик кўпол равишда бузилган ҳолда олиб бориладди; ўз айбига иқрор бўлмаган ёки кўргазма беришдан бош тортган маҳбуслар жисмоний тазйиқ остига олинарди: бир неча кеча-кундуз мобайнида, узоқ муддат тергов қилинардилар, уюшган ҳолда калтакланардилар. Одатда, тергов тасдиқномалари Оғабеков, Матвеев, Копосовлар томонидан ёзиларди, тузатиладди, кейин машинкада қайта кўчириларди; маҳбусларнинг тузатишлари, фикр-мулоҳазалари, эътирозлари

мутлақо ҳисобга олинмасди. Қоида бўйича, машинкада кўчирилган тасдиқнома асл нусха саналарди ва жинойтномага тикиб қўйиларди. Яна бир нарсани алоҳида таъкидламоқчиманки, Оғабеконинг буйруғига кўра, 1937 йилнинг охирларида ёки 1938 йилнинг бошларида IV бўлимда махсус тергов «картотекаси» барпо этилди: тергов тасдиқномасининг зарур бўлмаган нусхалари мана шу жойга ўтказиларди; «картотека» билан шуғулланадиган ходим эса тергов тасдиқномасида номлари қайд этилган жамики кишиларни миллатчилар ташкилотининг аъзоси сифатида рўйхатдан ўтказиб қўярди ва худди шу тариқа, «картотека» асосида янги жинойтномалар учун нусхалар кўтариларди. Кўпинча «картотека» дан олинган кўчирмалар воситасида бегуноҳ кишилар қамоққа олинарди. Аҳён-аҳёнда тергов тасдиқномасининг асл нусхаси ҳам «картотека»га бериларди. Маҳбусларни тергов ҳуқуқидан маҳрум этиш — одатдаги ҳодпсага айланиб қолган эди: ана шундай қонунга ҳилоф усулни барча ходимлар қўллашарди. Жумладан, ўзим ҳам шундай хатога йўл қўйганман. Узоқ муддат давом этадиган, ўша пайтларда айтилганидек, «конвейерлашган» тергов жараёнида мен ҳам иштирок этганман. Файзулла Хўжаев амакисининг (ҳозир фамилиясини эслолмаяпман) тергови, профессор Абдрауф Фитрат тергови, профессор Ғози Олим Юнусов ва бошқаларнинг тергови ана шундай йўсинда олиб борилган эди. Ўз вақтида менга бўйсунган IV бўлимнинг I бўлинмаси ходимлари — Н. Н. Филимонов, Р. Саидбоев, Маврин, А. Шарипов, А. Соловьёв ва бошқалар ҳам маҳбусларни тергов қилиш пайтида ана шундай воситадан фойдаланганлар. Мен ўша пайтлар ҳам бу ҳақда билардим ва барча ходимлар сингари буни ажойиб восита деб ҳисоблардим, қаршилиқ қилмасдим. 1937—1938 йиллари қамоққа олинган маҳбусларни калтаклашда шахсан ўзим тергов қилганим айрим жинойй ишлар бўйича ҳам, I бўлинма ихтиёрига берилган ишлар бўйича ҳам қатнашмаганман. Шунга қарамасдан, мен маҳбуслар калтакланаётганини, мана шундай мақсадлар учун махсус хона ажратилганини, бу хона уша пайтлардаги ЎзСШЖ Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг собиқ коменданти Николай ШИШКИН назорати остида эканини билардим. Бундан ишларни шунинг учун ҳам биладиманки, бир марта ўзим Оғабеконинг буйруғи билан ўша хонага кирганман. 1938 йили Ўзбекистон қўмунистик фирқаси Марказқўмининг собиқ котиби Иброҳим Худойқулов ҳибсга олинди. У ҳибсга олингач, дастлабки пайтларда маҳбус билан комиссар Апресяннинг ўзи шуғулланди, кейин у билан Оғабекон шуғуллана бошлади: антпшларига қараганда, у жосуслиги ҳақида кўргазма беришдан бош тортаётган эди. Шу муносабат билан Оғабекон маҳбус

Худойкуловга руҳий таъсир ўтказишни кўзлаб, уни ўша хонага, Оғабеконинг ўз ибораси билан айтганда, «намойишкорона ишонч ҳосил қилиши учун» бошлаб борди ва мени ҳам ўз ҳузурига чақирди-да, бирга боришга таклиф этди. Ўшандан сўнг, мен маҳбуслар калтакланадиган махсус хона борлигини билиб олдим. Бундан ташқари, ходимлар ўзаро суҳбатлашган пайтларида ўша хона ҳақида кўп гапиришарди: у хона 42-сон номи билан машҳур эди. Иброҳим Худойкулов ўша пайт калтакланмади. Оғабекон Худойкулов билан гаплашди; мен боя айтган гапимдан қайтмайман, деб уни кўрқитди. Чамамда, Оғабеконинг «боя айтган гапи»ни мен ижро этишим керак эди; Худойкуловнинг назарида ҳам мен худди ижрочидек таассурот қолдиришим лозим эди. Оғабекон билан Худойкуловнинг суҳбати узоққа чўзилмади: Худойкулов кўргазма беришга рози бўлди. Боз устига, Апресян тергов қилганда ҳам, Оғабеконинг ўзи тергов қилганда ҳам у кўргазма бермаган эди. Лекин, кўргазмани ўз қўли билан ёзиб берди. 1939 йили Худойкулов устидан қўзғатилган жиноий иш тўхтатилди ва Худойкулов озод қилинди.

Ёзувчи Абдулла ҚОДИРИЙнинг иши юзасидан шуни айтишим лозимки, у Оғабеконинг ташаббуси билан қамокқа олинган эди. Менимча, у тергов «картотекаси»да тўпланган маълумот асосида қамалган бўлса керак. Шошилинич бажариладиган вазифалар тартиби бўйича Абдулла Қодирийни мен, IV бўлим ходими Маврин билан биргаликда қамокқа олганман. Ўша пайтлардаги барча тергов ишлари каби Абдулла Қодирий устидан қўзғатилган иш ҳам ибтидоий усулда, инқилобий қонунчиликка ҳилоф равишда олиб борилди. Ўшандан сўнг, орадан ўн саккиз йил ўтди, ҳозир мен Абдулла Қодирийнинг ишига алоқадор тафсилотларни икир-чикиригача эслай олмайман. Аммо асосий ҳолатларни яхши эслайман. Масалан, Абдулла Қодирий ўзига тақилаётган айбларни сира тан олмасди; тинтув пайтида жиноят белгиларини кўрсатадиган бирорта ҳам ашёвий далил топилмаган эди; шунинг учун қамокдаги бошқа маҳбусларнинг кўргазмаларидан кўтарилган нусхалар унга қарши ишлатиларди — мен буни тасдиқлайман. Ўша пайтдаги мавжуд тартибга кўра, ҳар қандай одамнинг бирорта миллатчилик ташкилотига алоқадорлигини исботлаш учун маҳбус кўргазмаларидан олинган нусхалар етарли бўларди, бу асосий ашё ҳисобланарди. Мана шунақа ашёга асосланиб прокурор қамокқа олиш ҳақида фармон берарди, мана шунақа ашё асосида маҳбусга айб тақиларди ва айбнома тузиларди. Шунақа масхарабозлик билан Абдулла Қодирийнинг иши ҳам охирига етказилади; жиноий иш юзасидан қонуний тергов олиб борилмаган, у

хўжакўрсинга сўроқ қилинган, холос. Абдулла Қодирийнинг иши бўйича олиб борилган тергов жараёнининг чўзилиб кетганига сабаб шуки, у қамоққа олинган биринчи кундан бошлаб бўйнига тақилаётган барча айбларни инкор этаверди ва ҳеч қандай кўргазма бермади. Кўп марта жиноий жараён қоидалари бузилсада, лекин бунга эътибор берилмасди. Аслида, ҳар куни маҳбус тергов қилинарди, лекин фақат кўргазма олингандан кейингина тасдиқнома расмийлаштириларди. Шахсан ўзим шуғулланган барча маҳбусларнинг ишлари сингари Абдулла Қодирийнинг тергови пайтида ҳам мен уни калтаклаганим йўқ. Лекин бошқа ходимлар томонидан Абдулла Қодирий калтакланган-калтакланмагани хусусида аниқ бир нарса дея олмайман. Бироқ, жиноятномадан шундоқ ҳам кўриниб турибди-ки, Абдулла Қодирий узлуксиз равишда, узоқ муддат тергов қилинган, азобланган. Яна айтмоғим лозимки, юқорида кўрсатиб ўтганим бузуқликлардан ташқари, ўша йилларда бўлим бошлиқлари, хусусан, Оғабеков ва унинг ёрдамчилари Матвеев, Копосовлар томонидан тасдиқномани ўз майллари бўйича тузатиш тажрибаси одат тусига кириб қолган эди; шундай ишлар (тузатишлар) пайтида тумтароқ, ништарли жумлалар қўшилардики, натижада тасдиқнома ўз аҳамияти ва мазмунига кўра маҳбусни жиноятчи аҳволига солиб қўярди; маҳбуслар ўзларига бўҳтон қилишарди; устига-устак, узоқ вақт мобайнида ўжарлик қилганликлари, кўргазма бермаганликлари учун терговчидан гўё кечирим ҳам сўрашарди. ЁКИ тасдиқномага; «Чайналдим... охири қайсарлигим бефойда эканини англаб етдим ва кўргазма беришга қарор қилдим», каби чучмал гаплар тиркаб қўйиларди. Хизмат юзасидан чиқарилган буйруққа кўра, айнан мана шундай йўсинда тасдиқнома юритиш қатъиян талаб қилинарди. Бундан ишларда, айниқса, Оғабеков билан Маврин жонбозлик кўрсатишарди. Бундан ташқари, маҳбусларнинг, асосан, юқори мансабдор шахсларнинг кўргазмалари остига Оғабеков, Матвеев, Копосовлар имзо чекиб юборишарди-ю, лекин бирортаси ҳам маҳбусни бошидан-охиригача тергов қилишмасди. Юқоридан қуйига қадар ана шундай тартиб жорий қилинган эди. Масалан, Акмал Икромов терговини, асосан, Оғабеков билан Шарипов олиб боришган эди. Аммо тергов тасдиқномаси остига собиқ комиссар Апресян ҳам имзо чекиб юборган. Маҳбус АИТМАТОВни эса бошидан-охиригача Филимонов билан Саидбоев тергов қилишди, лекин тергов тасдиқномасига мен ҳам имзо чекканман. Аслида, мен уни шахсан тергов қилмаганман. Энди билсам, кўргазмалар салмоғини ошириш ва кўргазмалар тўғри экани ҳақида ёлғон тасаввурни кучайтириш учун ана ўшандек тажрибага йўл очиб қўйилган экан. Жиноятномадан кўриниб

турибдики, Абдулла Қодирий 1937 йил 31 декабр куни ҳибсга олинган экан. Айб тақиш ҳақидаги қарор эса унга 1938 йилнинг март ойида кўрсатилади. Лекин мен нима учун бундай ҳолат рўй берганини билмайман. Албатта, бу ҳол Жиноий Жараён Мажмуаси қоидаларига ҳилофдир. Шу муносабат билан илгари ҳам кўп бора такрорланган гапларни яна қайтаришим мумкин: қоидабузарлик ҳолатлари ўша пайтларда оммавий тус олган бўлиб, унга ҳеч ким эътибор бермасди ва бундай хатоларни тўғрилаб қўйишни биров ҳаёлига ҳам келтирмасди, назорат ҳам қилинмасди. Ишга кўмилиб кетганим туфайли баъзан мен ҳам шундай хатоларга йўл қўярдим. Мана, Абдулла Қодирийга айб тақиш ҳақидаги қарорга сана ёзилмаган экан. Нима учун бундай бўлганини билмайман. Агар кейинчалик қонунда кўрсатилган сана ёзиб қўйиш кўзланганда эди, қарорда март ойи ҳам аниқ қайд этилмаслиги лозим бўларди. Қолаверса, Абдулла Қодирий кўргазмасининг тасдиқномаси 1938 йилнинг март ойида ёзилган-у, аммо яна-тагин кун санаси аниқ кўрсатилмаган. Бунинг сабаби шундаки, Қодирий ўз айбига иқроор бўлмаган ва кўргазма бермаган эди. Абдулла Қодирий жиноятномасининг тергов тасдиқномасида номи учраган, менга ҳамкорлик қилган ТРИМАСОВ деган ходимни эслай олмайман. Афтидан, у вақтинчалик буйруқ асосида I бўлинмага командировкага жўнатилган бўлса керак. Лекин мен ундай ходимни эслай олмайман. Абдулла Қодирийнинг тасдиқномасини шахсан Матвеев (IV бўлим бошлиғининг ёрдамчиси) тузатган. Чамаси, тергов пайтида Тримасов савол-жавобларни ёзиб ўтирган бўлса керак; маҳбус имзоларини ҳам ўша олган бўлса ажаб эмас. Бироқ, Абдулла Қодирийнинг ишига Тримасов нечоғлик алоқадор экани хусусида қатъий бир фикр айтолмайман. Бошқаларга қараганда Абдулла Қодирий рус тилида эркинроқ гапирарди. Лекин кўргазма тасдиқномасида баён этилган тарзда аниқ-равшан, чўрт-чўрт кесиб, саводли, атамаларини ўрнига қўйиб ўз фикрини ифодалай олмасди, албатта. Маҳбуслар Мўмин Усмонов, Қурбон Берекин, Саъдулла Турсунхўжаев, Назрулла Иноятлов, Ғози Олим Юнусовлар билан Абдулла Қодирий юзлаштирилган эди. Юзлаштирувни шахсан ўзим рус тилида, лозим бўлган пайтларда эса, ўзбек тилида (мен ўзбек тилини мукамал биламан) ўтказганман. Юзлаштириш пайтида ҳам Абдулла Қодирий ўзига тақилаётган айбларни инкор этган эди. Юзлаштириш жараёнида Тримасов деган ходим ҳам иштирок этганми-йўқми, билмайман. Тасдиқномаларга нима учун у имзо қуйган-у, лекин асл нусхаларда нега имзоси йўқлиги ҳақида ҳам аниқ бир нарса дейишга ожизман. 1938 йилнинг 15 март куни тергов тамом бўлгани тўғрисидаги қарор Абдулла Қодирийга эълон қилинган,

айбнома эса 1938 йилнинг апрел ойида тузилган. Сирасини айтганда, жиноий иш юзасидан олиб борилган тергов 1938 йилнинг март ойида тамомланган бўлса-да, айрим масалалар бўйича Абдулла Қодирийни то 1938 йил октябр ойига қадар тергов қилишда давом этдилар. Аммо, шахсан ўзим Абдулла Қодирийнинг қўшимча тергови билан шуғулланган емасман. Абдулла Қодирийнинг адабий асарлари бўйича текшириш ўтказиш ҳақида ҳеч кимга буйруқ бермаганман; хулоса ёзиб бериш ҳақида бировга топшириқ ҳам берганим йўқ ва бу борада қарор ҳам чиқармаганман. Жиноятномада (56—61-саҳифаларда) мавжуд бўлган хулосалар кимнинг талаби билан олинганини, мен билмайман.

Тасдиқнома уз қўлим билан ёзилган: ТРИГУЛОВ (имзо).

6-саҳифадаги тузатиш (ўчирилган) тўғридир:

ТРИГУЛОВ (имзо).

Терговчи: ТуркХў прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 108—114-саҳифалар).

* * *

Мана, Тригулов «чин дилдан» берган кўргазма билан танишдингиз. Мен эсам, нима деб «тагсўз» ёзишни билмай қолдим... Охири, тасдиқноманинг ўзбекча матни умумий дафтаримдаги (руссча) аслият билан яна бир марта таққослаб кўрдим: назаримда, асл нусхага хиёнат қилмаганман, шекилли. Ҳартугул, «ўзбек тилини мукаммал биладиган» Тригулов каминадан ўпкаламаса керак, чунки унинг «ижоди»ни бузганим йўқ. Хўш, Тригулов ўн саккиз йилдан кейин нима қилиб қўйганини тўла тасаввур этганми?.. Ўзбекзабон халқни нақадар бебаҳо бойликдан; агар «Ўткан кунлар» биз учун бениҳоя қадрдон эканини инобатга олсак, бизни қадрдонимиздан ва қадрдонимизданда қадрлироқ, азизроқ бўлажак, албатта дунёга келажак кенжатоё «ўткан кунлар»имиздан жудо қилганини; «биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида» бўлган Кумушбибининг бахтиқаро невараларининг, биродаркушларнинг аччиқ қисматлари, инқилоб туфайли тубсиз-жар ёқасига бориб қолган оға-иниларнинг «порлоқ келажаклари», суюкли ёрларию суюкли фарзандлари, ҳақ йўлда қурбон бўлган матонатли дўстларию эл-юртини сотиб, кўкрак тула НИШОН таққан рақиблари; такбир айтаётган гиёҳлару муқаддас тупроқ ва шу тупроқ остида ором олаётган шаҳидлар; шаҳар майдонларида номаълум томонларга қўл чўзиб турган ёвуз тимсоллар — на қибласининг, на Каъбасининг тайини бор қоп-қора

хайкаллар, хуллас, бари-бариси ҳақидаги сўлим ривоятлар абас бўлганини, Қодирийнинг кўзлари очик кетганини — замонни, давронни дуоибад қилиб кетганини, миллатига ёруғ кунлар тилаб, нуру ҳидоят тилаб кетганини билганмисан, идрок этганмисан, бад-бахт Триғулов? Афсус, сен виждонинг олдида жавоб бермагансан, фақат терговчининг саволларига «фирқа белгилаб берган Бош йўналиш» асосида — фирқанинг XX курултойи дастурамалига мос равишда жавоб бергансан, холос. Чунончи; «Ҳамма кулфатларга шахсга сиғиниш даври, шахсан ўртоқ Сталин айбдор!» дейилади XX фирқа курултойида; «Қодирийни қамаш ташаббуси Оғабековдан чиққан, ҳамма балои офатларга ўша айбдор!» дейди Триғулов. Ҳаммасига марҳумлар бало-гардон. Боз устига, улар ўзларини ҳимоя қилишга қодир эмас, фақат тириклардан имдод сўрайдилар, холос. Сталин ўлди, Оғабеков ўлди... Сафдошлари эса биргаликдаги қилмишлари учун жавоб топишлари; яшаш, яхши яшашни истасалар, отдан тушсаларда эгардан тушишни истамасалар, эвини қилиб, қаловини топиб қутилиб кетишлари лозим. Акс ҳолда, ў-ў, худо кўрсатмасин, ёмон бўлади! Сабр косаси тўлган халқ фирқанинг ҳиқилдоғидан олишдан ҳам қайтмайди. Ана, Устамонлар эвини қилиб, сувдан курук чиқди, қандини урсин, азаматлар! Шундай қилиб, Триғулов ҳам Катта араванинг изидан юрди ва худди терговчининг кўнглидагидек, ҳатто кўнглидагидан ҳам зиёда қилиб кўргазма ёзиб берди; гўё биров айтиб туриб ёздиргандек, бирам бийрон ёзибдики, бай-бай-бай! 1956 йили ана шундай жавоб қоникарли ҳисобланарди: ахир, у собиқ бошлиғининг гўрига гишт қалади-ку, Саркотиб мисоли жасорат намунасини кўрсатди. Қани, энди биров унинг мушугини «пишт!» деб кўрсин-чи! Хуллас, 56-йилда жинойтчию қотилларнинг ҳамтовоғига тилини тийгани учун беш танга, агар ўз ҳамтовоғини «танқид ва ўз-ўзини танқид» руҳида фош этиб ташласа, яна беш танга мукофот бериларди. Сиздан нима кетди, карнайчидан бир пуф-да! «Бекор ётгунча бекор ишла», дейдилар. Шунақа-ю, лекин падарлаънат Сталин ҳамманинг кўлнни қонга ботириб кетди...

— Ҳечқиси йўқ, жигар. Бери кел, қаватимга кир-чи,. ҳар ҳолда, ўзимизнинг одамсан, Шўро ҳукуматига хизматинг сингган... Хўш, гапир-чи, ишлар қалай? «Бир-нави». Демак, яхши экан. Ҳали-замон «аъло» бўлиб= кетади, мана кўрасан!.. Ўринбосарман, дегин. Энди ўринбосар бўласан-да, давринг келганда роса сургансан; айтганинг — айтган, деганинг — деган эди, оғзингдан чиққан ҳовурга палов пишарди!.. Булар паловга жуда устамикан-а? Оббо, занғарлар-эй, шунинг учун қирқ йилдан буён «мустақиллик! мустақиллик!» дейишиб, дод-вой қилишар экан-да!.. Кеча бир-икки сарт каминани киши

билмас чойхонага таклиф қилишди, лекин роса отибмиз-да!.. Вой-ей, бошим торс ёриламан деяпти!.. Бўпти, сенга гап ўргатиб ўтиришга ҳожаг бўлмаса керак, кўргазмани ўзинг қаловини келтириб-ёзавер: «правда-мравда»да босилиб ётган мақолаларни ўқигансан, албатта. Ана ўшалардан андаза олгин — ютқазмайсан. Мен кўча-пўчани биир айланиб келаман:: юзта отмасам, бош ўлгур ёрилади, шекилли. Айтмоқчи, «Зарафшон»да қуйиб сотишадими?.. Эшиқбондан топиладими?.. Э-э, зўр экан! Мен ҳали янгиман, пихим ёрилмаган, лекин сен шаҳарнинг ҳамма тешигини биласан.. Хўп, бемалол ёзиб ўтиргин, устингдан қулфлаб кетаман; телефон жирингласа, кўтармагин! Ишқилиб, саволлар тушунарлими? Ҳа, балли! Гапни чувалаштирма, кавлаштираман десанг— остидан сассиғи чиқаверади. Лўнда бўлсин! Масковдан кўрсатма бор: қодирийлар» барибир оқланади, ўн саккиз йил қоралангани ҳам етарли... Э-э, худойим-эй, тезроқ бу ишлар тугай қолсайди, келин-хотинимни олиб Қримга кетардим, оҳ майли, мен кетдим: туя кўрдингми — йўқ!.. Уф-ф, гўё чўғ бўлиб турган темирга сув қуйилгандек бўлдида ўзиям! Бай-бай-бай! Хўш, тугатдингми? Қани, кўрайлик-чи... Маъкул, маъкул... Кўнглим сал равшан торт-ди, курмагур!.. Нима? Меҳмонгами?.. Иш кўп, иш Майли, ўйлаб кўраман, вақт топсам борарман. Шу бугун оқшомда? Хўп, кун ботаверсин-чи. Қайси кўчада турасан?.. Дуруст, марказда экансан. Аммо-лекин, паловга жуда уста бўлишар экан, баранлар!.. Битта ёлғончи уч-тўрт кишини ёки битта қишлоқ аҳолисини алдаши мумкин, лекин иккинчи қишлоқ аҳли албатта уни ушлайдида сазойи қилади. Бутун бошли халқни ким алдаши мумкин? Равшанки, бир халқ ўзига ўхшаган бошқа бир халқни алдай олмайди — ўзи тирикчиликдан қолиб кетади. Боз устига, нариги халқ ўзига ўхшамаса, дини, тили, урф-одати бошқача бўлса, икки дунёда ҳам қўшнисини алдай олмайди: гапига ишонтиролмайди; қовушмайди — бегонасирайди. Ҳамманинг ташвиши ўзига етиб ортади. Агар фурсат топса, «ойнаи жаҳон»да берилаётган томошаларни кўради ва асло «Гуржистондаги севган ўртоғи»га хат-пат ёзиб вақтини зое кетказмайди ёки «Оксананими, Роксананими келин қиламан!» деган ниятда атайлаб Украинага совчиликка бормади: ундан кўра, эллик минг сўм қалини бўлса-да, хоразмлик қизларни афзал кўради! Қатли ом даврининг энг ҳайратомуз жиҳатларидан бири шундаки, бутун бошли халқ қип-қизил ёлғонга чиппа-чин ишонадию ўтираверади! Фақат оми одамлар, жаҳолат ботқоғига ботган кимсаларгина эмас, ҳатто халқнинг ақл-идроки, виждони, ғурури, ҳисобланган устозлар, «адабиёт атомдан кучли» эканига фаҳм-фаросати етиб турган ёзувчилар, шоирлар, танқидчилар ва жамики (деярли) зиё аҳли алданганлар.

Таассуфки, қайта-қайта алданаверганлар. ЁКИ худди кўкнори кайфини сураётган бангилар мисоли сароб қўйнида юзиб юришни, алданиб яшашни афзал кўрганлармикан?

АНГЛАТМА

Тергов тасдиқномаси

«1956 й. 21 декабр, УСТЪ-НЕРА.

Индибирдаги Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳи прокуратурасининг катта терговчиси ФАТРАКОВ ЎзСШЖнинг Қўқон шаҳрида 1913 йили туғилган, миллати бўйича ўзбек бўлган, олий маълумотли, адабиёт муаллими, СШЖИ фуқароси, оилали, 1938 йилда Уз-СШЖ ЖМнинг 14-моддаси орқали 64-, 67-моддаларга асосан ўн йил муддат билан Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳига қамоққа ҳукм этилган ва беш йил муддатга барча ҳуқуқлардан маҳрум этилган Иброҳим Назировни гувоҳ сифатида сўроқ қилади.

Гузоҳ агар ёлгон кўргазма берса, РСФСР ЖМнинг 95-моддаси бўйича жиноий жавобгарликка тортилажаги тўғрисида огоҳлантирилди: (гувоҳ имзоси).

«Индибир АТМТ прокуратурасининг катта терговчиси томонидан таклиф этилган саволларга қуйидагича кўргазма бераман: 1935 йилдан то 1938 йилгача мен Тошкент шаҳрида яшаганман ва ўша ерда Ўқитувчилар тайёрлайдиган институтда адабиёт муаллими бўлиб ишлаганман, шу билан бир вақтда Педагогика институтида ўзбек тилидан дарс берганман. То қамоққа олингунига қадар Тошкентдаги ўша муассасаларда ишлаган эдим. Профессор Ғози Олим Юнусовни 1933 йилдан бери биламан: чунки у мен ўқийдиган Самарқанд Давлат дорулфунунида дарс берарди. Доцент Иброҳимовни эса 1935 йили яқиндан танидим. Самарқандда юрган кезларим — 1933 йилда Иброҳимов деган илмий ходим борлиги тўғрисида эшитганман, холос. Лекин Самарқандда Иброҳимовни танимасдим. Фақат Тошкентга келганимдан сўнг Юнусов ва Иброҳимов билан яқиндан танишдим. Иброҳимов билан битта кафедрада ишлардик. Лекин номлари зикр этилган шахслар билан ҳеч қандай шахсий алоқамиз йўқ эди; кейингиси билан иш юзасидангина муомала қилардим, холос. Мен СамДДда таҳсил кўриб юрган кезларимда, тахминан, биринчи ёки иккинчи курсда ўқиётганимда ёш камоллар сафига ўтганман. Юқорн курсга, тахминан, учинчи ёки тўртинчи курсга ўтганимдан сўнг, ўзим ҳам талабаларга сабоқ бера бошладим. Шунинг учун ўша пайтда Юнусов билан учрашмаганман. Аммо Юнусовни унинг асарлари чоп этилнб турадиган матбуот ва рисоалар орқали танирдим. У Чўлпон, Боту, Элбек каби эски ёзувчиларни — ўз асарларида буржуй миллатчилигини тўлиб-тошиб қуйлайдиган, буржуй тузумини

кўкларга кўтариб мақтайдиган ёзувчиларни бошқаларга ўрнат қилиб кўрсатарди. Мен учинчи курсда ўқиб юрган кезларим дорулфунуннинг кўпнусахали «Ленин байроғи» рўзномасига масъул котиб эдим. Менга ёш камоллар ташкилоти, шунингдек, фирқа ташкилоти ҳам доим йўл-йўриқ кўрсатиб турарди; яъни юқорида номи зикр этилган рўзноманинг ўткир тўғини эски ғоявий қарашларга қарши йўналтиришим лозим эканини таъкидлашарди. Эсимда, ўша рўзномада, ҳозир фамилиясини яхши эслолмаётган доцентнинг мақоласи чоп этилди. Эсимда, у бизга «Диалектик материализм тарихи» фанидан сабоқ берарди. У ўзининг «Тарихий материализмнинг ривожланишида В. И. Лениннинг роли» деган мақоласида, эслашимча, профессор Юнусовнинг бузуқ ишларини фаш этган эди ва ўз асарларида ўтмиш буржуй адабиётини, мумтоз адабиётни мақтайдиган Юнусов каби илмий ходимлар билан қандай кураш олиб бориш масаласини етарлича ёритган эди." Ҳозир ҳам эсимда турибдики, мақолада таъкидланишича, Юнусов ўз хатоларини жуда кам фаш этар экан, ўзини деярли танқид қилмас экан. Лекин, мақолада кўрсатилган Юнусовнинг хатоларни айнан нималардан "иборат эканини ҳозир аниқ эслай олмайман. Мен дорулфунунининг IV курсида ўқиб юрган кезларим Юнусов бизга «Ўзбек тилининг услубшунослиги» фанидан дарс бера бошлади. Юнусов ўзининг биринчи маърузаси пайтида ҳам, кейинчалик ҳам курсимиз талабаридан: «Менинг маърузларимни диққат-эътибор билан тинглангизлар, агарда мен бирор-бир хатога йўл қўйсам, дарҳол тўғрилаб қўйинглар», деб илтимос қиларди. Юнусов маъруза ўқиётган пайтида ўз фикрини исботлаш учун мумтоз адабиётнинг Чўлпон, Боту, Элбек каби вакиллари ижодидан мисол келтира бошласа, талабалар дарҳол унинг хатосини кўрсатиб беришарди ва Уйғун, Ғафур Ғулом сингари хизмат кўрсатган Шўро ёзувчилари ижодидан мисол келтиришни илтимос қилишарди. Шундан сўнг, Юнусов ўз сўрарди-да, ўзбек буржуй мумтоз адабиётининг Чўлпон, Боту, Элбек каби вакиллари ижодини танқид қиларди. Тошкент Педагогика институтида Иброҳимов, Юнусов билан биргаликда ишлаб юрган вақтимда Ўзбекистон адабиётининг илғор намояндалари ҳақида Иброҳимов томонидан айтилган акси инқилобий, миллатчилик руҳидаги гапларни эшитганим йўқ. Аксинча, Иброҳимов кўпинча менга Уйғун, Ғафур Ғулом каби Шўро ёзувчилари асарларидан фойдаланишни маслаҳат берарди. Мен Иброҳимов билан ўзаро суҳбатлашган пайтимда бир нарсани англаб етдимки, у Юнусовни зикрналиги учун ёмон кўрар экан! Бундан ташқари, Юнусов ўсиб келаётган Иброҳимов каби ёш олимларга ўз тажрибаларини ўргатишдан кўрқар экан. Ростини айтсам, Иброҳимов

Юнусовни жуда ёмон кўрарди. У талабалар ўртасида Юнусовга нисбатан катта обрўга эга эди. Иброҳимов уйида қандай иш билан шуғулланганини мен билмайман, албатта. Лекин шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтишни истайманки, Иброҳимовнинг асарларида ҳам, маърузаларида ҳам ҳеч қандай акси инқилобий унсурни учратмаганман. СамДДда ўқиб юрган пайтларим асло Юнусов асарларидан фойдаланмасдим., Тошкент Педагогика институтида ишлаб юрганимда ҳам ҳеч вақт талабаларга Юнусов асарларидан фойдаланишни маслаҳат бермаганман. Адабиёт соҳасида Иброҳимов Юнусовга қараганда хийла илғор бўлса-да, лекин талабаларга ҳатто Иброҳимовнинг асарларидан фойдаланишни ҳам тавсия этмасдим. Агар янглишмасам, Юнусовнинг илмий асарлари жуда оз эди. Юнусов айнан қайси асарларида аксилинқилобий, миллатчилик ғояларини олға сурганини аниқ айтолмайман, чунки мен уларни билмайман. Эсимда бор, бир замонлар Юнусов ишлайдиган илмий-тадқиқот институтида аспирантларга Юнусов тезислари тарқатилган эди. Миш-мишларга қараганда, у ўзининг ўша тезисларида аксилинқилобий, миллатчилик ғояларини илгари сурган экан, бироқ Юнусовнинг юқорида айтилган тезисларини мен ўз кўзим билан кўрганим йўқ, фақат доврўғини эшитганман, холос. Шунинг учун Юнусовнинг тезисларида қандай аксилинқилобий, миллатчилик ғоялари борлигини аниқ айтолмайман. Чунки ўша тезислар илмий тадқиқот институтидан ташқарига чиқарилмаган. Ёзувчилар ўртасидаги аксилинқилобий ташкилотга Юнусов раҳбарлик қилган ёки қилмаганини билмайман. Матбуотда эълон қилинган мақолаларда Ўзбекистонда аксилинқилобий ташкилот борлиги ҳақидаги маълумотни учратганман, аммо ўша ташкилотни ким бошқарганини айтолмайман. Чунки мен у пайтлари жуда ёш эдим ва бунақа гапларга унчалик эътибор бермасдим. Мен дастлабки тергов жараёнида берган кўргазмаларим ҳақиқатга асло тўғри келмайди. Негаки, Ёзувчилар уюшмасидаги аксилинқилобий, миллатчилик ташкилотига ҳеч қачон аъзо бўлган эмасман ва умуман, Ўзбекистонда шундай ташкилот борлигини ҳам билмайман. Тергов қилинган пайтларимда ўша кўргазма тасдиқномаларига терговчилар бўлмиш катта лейтенант Андреев билан сержант Сааковнинг менга нисбатан ўтказган жисмоний тазйиқлари натижасида имзо чекишга мажбур бўлганман. Улар ўзлари ёзган кўргазма тасдиқномасига зўрлик ишлатишиб менга имзо чектиришган. Жўнаб кетишимдан илгари, аниқроғи, мени судга чақиришларидан сал олдин Андреев огоҳлантириб қўйди: «Агар ҳозир судда, ўз айбимга иқрорман, деб айтсанг, суд сени бор-йўғи бир йил муддат билан озодликдан маҳрум этади, холос. Мабодо судда,

мен айбимга иқроқ эмасман, деб айтсанг борми, шу заҳоти мен судга шунақаям бир ажойиб таърифнома ёзиб бераманки, натижада сени отиб ташлашади!» Ўртамизда ана шундай гап-сўз бўлиб ўтган пайтда хонада Андреев икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Андреев билан гапимиз охирига етар-етмас хонага иккита аскар кириб келдию мени судга олиб чиқиб кетишди. Суд раисининг ҳам, маслаҳатчиларнинг ҳам исм-фамилиясини билмасдим, ҳозиргача билмайман. Нега-ки, суд менга ҳукм тасдиқномасидан бир нусха бермади. Эсимда бори шуки, судга киришим биланок раис мендан: «Сиз ўз айбингизга иқрормисиз?» деб сўради. Унга мен шундай жавоб бердим: «Мен фақат профессор Ғози Олим Юнусов билан битта кафедрада ишлаганим учун ўзимни айбдор деб биламан, холос». Шундан сўнг, тергов қандай йўсинда олиб борилгани, мени қандай сўроқ қилишгани ҳақида гапириб беришга ижозат сўрадим. Лекин суд раиси менга ижозат бермади, бу масалани терговчи билан ҳал қиласиз, деб жавоб бердию аскарлар дарҳол мени суд залидан олиб чиқиб кетишди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, мени яна суд залига чақиритди ва менга ҳукмни ўқиб эшиттиришди. Яна тагин ўз фикримни билдириш учун ижозат сўрадим, аммо барибир менга сўз беришмади. Кейин терговчи Андреев билан учрашмоқчи бўлдим. Бироқ, у билан учрашувимга ҳам имкон беришмади. Мен тергов қандай олиб борилганини гапириб беришни истайман: Андреев мени фақат кечқурунлари сўроқ қиларди; агар Андреев чарчаб қолса, ўрнига сержант Сааков келарди, бу терговчини мен аввалдан танирдим: у Тошкент Педагогика институтида мен билан битта ёш камоллар ташкилотида ҳисобда турарди. Сааковдан, менинг айбим нима, деб сўрадим. «Бу ишга бизнинг ҳеч қандай алоқамиз йўқ, сен рўйхатга тушгансан, сени албатта суд қилишади, шунинг учун яхшиликча кўргазма тасдиқномасига имзо чекиб бера қолгин», деб жавоб берди терговчи. Шунга қарамай, бир неча марта, мен қанақа рўйхатга тушган эканман, деб «Ўйладим, аммо барибир саволимга жавоб ололмадим. Қуйидаги кишилар мени яхши танир эдилар: Абдулла Қаҳҳор, Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасида ишлайди; Ғафур Ғулом, у ҳам юқорида кўрсатилган жойда ишлайди; Уйғун — Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг раиси; Салимов, 1938 йили Тошкент Педагогика институтида илмий ходим бўлиб ишларди; Сулаймонов, у ҳам Тошкент Педагогика институтида илмий ходим бўлиб ишларди; Шокир Сулаймонов, Ўзбекистон ёзувчиси. Номлари кўрсатилган кишиларнинг ҳаммаси Тошкент шаҳрида яшайдилар. Сўроқ тасдиқномасига яна нималарни қўшимча қилишни истайман? Сўроқ тасдиқномасига бундан бошқа ҳеч нарсани қўшимча қила олмайман.

Тасдиқномага сўзларим тўғри ёзилган, уни ўзим ўқиб кўрдим.

Назирова (имзо).

Терговчи: Индигир Ахлоқ тузатиш Меҳнат Тутқунгоҳи прокуратурасининг катта терговчиси Фатраков (имзо).

Нусха тўғри кўчирилган: ТуркХў Ҳарбий прокуратураси иш юритиш бўлимининг мудир, кичик ҳуқуқшунос Мушеева (имзо).

1956 йил 8 март».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 10—13-саҳифалар).

1956 йили Иброҳим Назиров ўн саккиз йил гул умрини қамокда ўтказган эди: у йигирма беш ёшида ўн йил муддат билан озодликдан маҳрум этилади ва яна беш йил ҳуқуқсиз фуқаро сифатида вилоятларнинг марказий шаҳарларидан, пойтахтдан йироқда яшаши лозим эди, сўнгра 1953 йили барча ҳуқуқлари тикланган, «ахлоқи тузатилган» кишилар сафидан ўрин олмоғи даркор эди. Бироқ, бахтга қарши, П. Назировнинг қамок муддати тугайдиган пайт яқинлашган кезларда тегирмонбоши — этикдўз жўгининг ўғли Иосиф Сталин ўлмайди. Тегирмон ҳаммоллари зса жон терига ботиб ишлашарди — тегирмонбошига яхши кўринмоқчи бўлишарди: бир замонлар тегирмонбоши томонидан чиқарилган ҳукмларни мантиқан поёнига етказиб қўйишни исташарди «халқ душмани» тамғаси билан қамалган маҳбусларни тутқунгоҳда чиритиб юборишни хоҳлардилар, маҳбуслар тепасига қуролли соқчилар қўйишиб, ботқоқликни ағдар-тўнтар қилдиришарди — гўё тилло қидиришарди; аслида, «тилло васвасаси» амирқолик ёзувчи Жек Лондон чўнтагидан XX аср бошларида тўкилиб қолган эски мавзу эди, буларнинг мақсади бошқа бўлиб, ўз ниятлари нима эканини ўзлари ҳам билишмасди, фақат тегирмонбошининг доҳиёна кўрсатмаларини амалга оширишаётганини, «порлоқ келажак»ка тезроқ жадал суръатлар билан етиб бориш учун зудлик билан барча жабҳаларда «империалист давлатларни қувлаб ўтиш лозим» эканини чала-чулпа билишарди, холос. Йўқ, ҳатто чала-чулпа ҳам билишмасди, фақат ўзларини билагон қилиб кўрсатишарди, улуғ мақсад йўлида «халқ душманлари»ни вабога гирифтор қилсак — бас, марра бизники, дейишиб хомтама бўлишарди. Албатта, бекорга хомтама бўлишмасди — хомтама бўлиш учун етарли асосга эга эдилар: ора-орада, турли-туман инқилобий ва ҳукумат байрамлари арафасида доҳий «мутлақо махфий» фармон чиқарарди ва «коммунистик меҳнат жанггоҳида алоҳида ўрнатилган бир гуруҳ ўртоқларни» Қизил, Кўк, Оқ, Қора нишонлар билан тақдирларди. Сўнгра, марказий

матбуот саҳифаларида Нишондор «коммунизм қурувчилар»нинг ғалаба Рапорти, шахсан доҳий номига йўлланган мактублари чоп этиларди. Маддох ғояфурушлар эса кечани — кеча, кундузни — кундуз демай, Шўро шоирларига «ғоявий пишиқ» шеърлар ёзиб бериш масаласида топшириқ беришарди; буюртма шеър битгунча — бурни қип-қизил пиёниста шоирлар арақ шишасини қучоқлаб, очомлаб... илҳом парилари билан зино қилишгунча эса, ҳар эҳтимолга қарши илгари «ёзуб қўюлғон» даъватномалардан ғалабабоп ўринларини топишарди-да, кўчирмаларни рапорт остига маташтириб чоп этишарди.

Хусусан, мана бундай:

«Ғалабанинг ўзи келмайди, дўстим!

Тер тўкиб, қон кечиб оласан уни..»

Шу баҳонада «ғоявий фронт»да жанглар қизиб кетарди: нега инқилобий, Маркс-Ленин-Сталин мавзуларида Фалончи қалам тебратмаяпти? Нима учун фалон китобда фирқа ташкилотининг раҳбарлик ўрни кўрсатилмади, муаллифнинг ижтимоий чиқиб келиши мустаҳкамми ёки... текшириб кўриш керакмikan-а? ва ҳоказо мазмунда фирқавий — курашчан мақолалар пайдо бўлардию Фалончи тўхтовсиз равишда инқилобий, Маркс — Ленин — Сталин мавзуларини шудгор этилишга киришарди; шу кечаси кайф аралаш «улуғ русс халқига» шеър бағишларди ва Сталин «урилгач», «Сталин билан иккимиз» деган мисрани ўзгартириб, ўрнига... «хотиним билан иккимиз!» деб тузатиш берарди... Лекин ёстикдек китоб муаллифи асарда фирқа ташкилотининг етакчи ўрнини кўрсатгунча, батрак қаҳрамони чўнтагига фирқа паттасини солиб қўйгунча сочларини оқартириб юборарди, сўнгра ижтимоий чиқиб келиши мустаҳкам эканини исботлайдиган расмий ҳужжатлар тўплаб, уларни тегишли идора тасдиғидан ўтказиб, маъқуллашиб олгунча гўё онадан қайта туғиларди: ўз замонида русс «рабочийлари»га, йўқсулларга яқинлашмасдан, инқилобий кураш йўлларини ўрганмасдан, Фарғонанинг овлоқ қишлоқларида темирчилик билан машғул бўлган...Довуд пайғамбарнинг гўрига гишт қаларди ва охири «отам фирқа аъзоси бўлмасада, аммо у даҳрий эди — ҚУРЪОНИ каримни оёқ остига олиб тепкилаганини ўз кўзим билан кўрганман, гувоҳларим ҳам бор!» деб болалик хотирасини қоғозга туширардию эртақларини иссиғида матбуотда чоп этарди, сўнг танқидчи шогирдларини «ҳашар»га чорлаб, яхши асари тўғрисида баҳс-мунозара уюштирарди; ўзи эса сўсалистик реализм методининг асосчиси бўлмиш Максим Гўркийнинг шогирди эканини кўпчиликка билдириб қўярди, ана иннанкейин... эндигина босмахона тандиридан узилган китобининг биринчи саҳифасига ялтоқи дастхат

ёзардида, бедана юриш қилиб Марказқўм Саркотиби ҳузурига кириб борарди ва эгилиб букилиб китобини унга совға қиларди; зора керакли жойда шипшитиб қўйса, деган илинжда инқилобни, Маркс — Ленин — Сталин таълимотини кўкларга кўтарарди, фирқа ташкилотининг раҳбарлик истеъдодига таҳсинлар ўқирди ва «яқин келажақда коммунизм қелажагига» Саркотибни қайта-қайта ишонтириб чиқар эди. Гоявий фронтда ялин ҳужум бошлаб қўйган «бир ГУРУХ ўртоқлар» эса «Беломор канал» қурилиши ҳақида — янги ва янги хилма-хил қаҳрамонликлар ҳақида режа тузишарди, чизма чизишарди, ҳисоб-китоб қилишарди, ниҳоят, ягона тўғри йўлни топишарди: «халқ душманлари»ни ярим кечаси хуфя йўл билан битта-битта Тутқунгоҳ маҳкамасига олдириб келишарди ва: «Хўш, ёзувчи, ишлар қалай? Фирқамиз сиёсатидан розимисан? Октабр байрами куни ўртоқ Сталиннинг Қизил мандонда намоёишчиларга қўлини кўтариб туриб тушган суратидан илхомланидигми? Айтчи, ўз устинга яна қандай оширилган сўсалистик мажбурият оласан?.. «Билмасам», дейсанми? Э-э, йўқ, муғомбирлик қилма, сен бизга очигини айт: оқ қайин остига элтиб, пешонангдан отиб ташлайликми ёки...» Албатта, «халқ душмани» тилдан қолади, култ-култ ютинади, дир-дир титрайди... «Шундай қилиб, ўрмон четида бўри кўзичоқни еб қўйибди!» деб аския қиладилар «бир гуруҳ ўртоқлар». Сўнг, илова қилишади: «Терговчи Андреевнинг охириги гапи эсингдами?.. Ҳа, балли эсингдан чиқмасин — ўша гап ҳисоб! Бор, тошингни тер!» Ўн беш йилдан кейин этикдўзнинг ўғли ўлади, жасадни зўр тантаналар билан (Ўрда ўликхонасида бир ҳафта сасиб ётганини авом билмайди, албатта) В. И. Лениннинг ёнгинасига, ойнаванд қабр остига қўядилар; сафдошлари: «Сталин ўлди, лекин унинг иши ҳамиша ҳаёт!» дейишиб, қабр устида қасам ичадилар. Зимдан ўлиққа қарши фитна ҳозирландилар ва фирқанинг ХХ қурултойида «шахсга сиғиниш» даври қораланади. «Узоғи билан йигирма беш йилдан кейин, Ленин айтган пайтда — 1980 йилда коммунизм қурилади!» деб жумлаи жаҳон лаққа ишонтирилади... «Ана ундан кейин онанг иккимиз коммунизм боғида сайр қиламиз!»

—Хуллас,мана шунақа гаплар, фуқаро маҳбус! Савол борми?.. Йўқ, албатта. Ва бўлиши ҳам мумкин эмас! Олға, фақат олға!

—Ташаккур, фуқаро терговчи!

—Хўш, оламда нима гап, фуқаро Назиров?

—Оламда ҳеч гап йўқ, фуқаро терговчи. Лекин бит босиб кетди...

—Майли, оламни бит босаверсин, аммо халқ душманлари босмасин. Нима дедингиз?

—Маъкул, фуқаро терговчи!

—Айтингчи, Сиз Ғози Олим Юнусов билан Иброҳим Турсунов деган кимсаларни танийсизми?

—Танийман, фуқаро терговчи...

—Дарвоқе, ўз устингизга яна оширилган мажбурият олдингизми-йўқми?

—Олдим, етти йиллик режани уч ярим йилда бажаришга ваъда берганман: бирйўла ўнта болтанинг ишини бажаряпман!

—Балли, азамат!.. Қани. бўлмасам, гапиринг-чи!

—Нимани гапирай, фуқаро терговчи?

—Тутқунгоҳда қанча ётдингиз?

—Э-э, сўраманг, фуқаро терговчи, сўрагулиги йўқ!

— Хўп, билганингизни гапиринг, лекин ёлғон гапирманг: Юнусов қанақа одам эди, Иброҳимов-чи?..

Ўн саккиз йил тутқунликда яшаган маҳбус... йигирма беш яшарлигида қамалган маҳбус... Ўн саккиз яшар қизга эртақлар сўйлаб бериши лозим бўлган маҳбус... Азоб-уқубатлар исканжасида, дўст-ёронлар дийдоридан йироқда, Ўзбекистондан, ҳаётдан олисда, тонгдан шомгача «оширилган мажбурият ҳисобига меҳнат қилган», қарағайлар, оқ қайинлар остида эзилиб кетган, чол бўлиб қолган маҳбус нима ҳам дерди?.. У ёшлик пайтида беғубор қалби қандай оғу билан заҳарланган бўлса, энди ўша оғуни пуркайди: «синфий нуқтаи назар», «танқид ва ўз-ўзини танқид», «буржуй миллатчиларини фош этиш» руҳида сўзлай бошлайди, унинг сўzlари ҳаёт билан ҳамнафас терговчининг кулгисини қистатади, холос. Маҳбус эса... «халқ душманлари»нинг айblари нималардан иборат эканини «аниқ эслай олмаса-да, лекин улар Боту, Чўлпон, Элбек каби мумтоз адабиёт вакиллари асарларидан мисоллар келтирганини, синфий ҳушёр талабалар профессор-муаллимнинг ғоявий хатоларини бот-бот тўғрилаб туришганини» ҳали унутмаган эди. Хуллас, телба-тескари замон ҳақида гувоҳлик беради: «халқ душмани»нинг эмас, «халқлар отаси»нинг ва унинг малайларининг мудҳиш айblарини фош этиб қўяди — улар алдаганлар, булар алданганлар! Иброҳим Назиров Давлат Сиёсати томонидан алданганларнинг бири сифатида кўргазма беради. Ишонмасангиз, И. Назиров тасдиқномасини яна бир бора ўқиб кўришингиз мумкин, азиз биродар! Надоматлар бўлғайким, алданганлар рўйхати Тутқунгоҳ маҳбусларни чалажон ҳолатда хандақларга кўмиб ташланган шаҳидлар билан чекланмайди. Бир умр ўз виждонларига

хиёнат қилмасдан яшаган зотлар ҳам алданганлар, ЁЛҒОН СИЁСАТга қул бўлиб яшаганлар: ҳартугул, улар иложсизликдан диққинафас ҳаёт кечирганлар, йиқилганларни балчиққа қормаганлар; ўзлари ёвузликка қарши бош кўтармаган бўлсаларда, қўлларидан келса, Ҳақиқатни ҳимоя қилганлар — Ҳақ учун курашган, Ҳақ йўлда қурбон бўлган инсонлар руҳини пок сақлашга уринганлар, суринганлар.

Ўзбек халқининг ота-ини фарзанди Мақсуд оға ШАЙХЗОДАнинг гувоҳлик кўргазмаси шу жиҳатдан таҳсинга лойиқдир.

ГУВОҲНИНГ ТЕРГОВ ТАСДИҚНОМАСИ

1956 йил 12 апрел Туркистон Ҳарбий Ўлкаси прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко ЎзСШЖ Жиноий Жараён Мажмуасининг 16-, 25—27-моддаларига амал қилган ҳолда қуйида номи зикр этилган шахсни гувоҳ сифатида сўроқ қилди:

Мақсуд Мақсудович ШАЙХЗОДА. 1908 йили Озарбойжоннинг Оқтош шаҳрида туғилган. Оилали. Тошкент Педагогика институтининг ўқитувчиси. Ёзувчи. Олий маълумотли. Филология фанлари номзоди. Айбланувчига бегона. Илгари судланмаган. Фирқа аъзоси эмас. Доимий яшаш жойи — Тошкент шаҳри, 9-январ кўчаси, 16-уй, 48-хонадон.

«Агар кўргазма беришдан бош тортсам ёки ёлғон кўргазма берсам, ЎзСШЖ ЖМнинг 224—225-моддаларига асосан жиноий жавобгарликка тортилишим ҳақида терговчи мени огоҳлантирди:

гувоҳ имзоси (М. Шайхзода)».

Абдулла Қодирий билан шахсан танишганимга қадар — 1932 йилгача ҳам унинг номи менга яхши таниш эди. 20-йилларнинг охириларида ва 30-йилларнинг бошларида муаллимнинг икки романи — «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён» жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. У ўз вақтида навқирон Шўро зиёлилари ўртасида — талабалар, ўқитувчилар, шифокорлар, физикачилар ва Ўзбекистон санъат усталари ўртасида ниҳоятда машҳур эди. Боз устига, тахминан, 1927 йили Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романи Холид САИД томонидан озар тилига таржима қилиниб, Боку шаҳрида чоп этиладию ёзувчи Озарбойжонда ҳам машҳур бўлиб кетади. Абдулла Қодирий бекорга шуҳрат қозонмаган эди. Ҳамма гап шундаки, ўтмишда ўзбек адабиётида роман жанри йўқ эди: Абдулла Қодирий ўзи фойдаланиши мумкин бўлган қардош халқлар адабиётларининг, хусусан, озарбойжон, татар, ўрис адабиётларининг

тажрибаларидан фойдаланиб, биринчи ўзбек романини — Еврўпа адабиёти мезонлари билан ўлчанадиган романни яратди. Абдулла Қодирий ана шу романлари билан фавқуллоҳда истеъдод соҳиби, йирик асарлар устаси эканини исботлади. Бу романлар инқилобгача бўлган Туркистон халқини, тарихий шароитни жуда яхши биладиган билимдон киши томонидан завқ-шавқ билан гўзал ёзилган. Романлар ана шу жиҳатлари билан жуда катта бадиий ва тарбиявий аҳамиятга моликдир. Романларнинг ғоявий аҳамияти ҳақида гапирадиган бўлсак, чин дилдан қуйидагиларни таъкидлаш лозим: юқорида номлари қайд этилган икки романда XIX асрнинг 50—60-йилларидаги воқеалар тасвирланади, яъни мавзу хийла донғи чиққан Қўқон хонлигининг подшоҳ — Худоёрхон ҳукмронлик қилган даврдан белгиланган. Ушанда хонлик ғалаёнлар, ихтилофлар, ўзаро майда-чуйда низолар даврини, иқтисодий ва сиёсий таназзул даврини бошидан кечирарди (айтмоқчи, ўша замонлари Тошкент ҳам хонлик тасарруфида эди). Мана шу давлатни тутуриқсиз, калтабин, иқтидорсиз, ўзбошимча хон Худоёр бошқарарди. Иккала романда ҳам воқеалар Фарғона (Қўқон, Марғилон) билан Тошкентда кечади. Абдулла Қодирий ўша замонларда хон зулмига, амалдорларнинг бебошлигига, сарой аҳлининг бузуқлигига, «хонлик салласи остидаги чаёнлар»нинг маккорлигига, мунофиқлигига, текинхўрлигига қарши курашаётган меҳнаткашлар билан зиёлиларнинг олижаноб қиёфаларини ишонарли, ёрқин акс эттиради. Шубҳасизки, 20-йилларнинг ўрталарида, адабиётимизда сўсалистик реализм методи эндигина ўзига йўл очаётган пайтларда Абдулла Қодирий ўзи қаламга олган даврнинг барча масалаларини беҳато ҳал этиш учун ҳали марксча-ленинча таълимотни етарли даражада ўзлаштириб олиши мумкин эмасди. Ҳа, ўша йилларда ҳеч қандай хатога йўл қўймаган ёзувчилар жуда ҳам озчиликни ташкил этишарди. Муҳими шундаки, Абдулла Қодирий хон замонидаги феодал ахлоқни танқид остига олади: ёввойи одамхўрлар ҳукмронлик қилган оғир замонда қурбон бўлган олий-жаноб, суюмли, ҳалол инсонлар тимсолини самимий муҳаббат билан тасвирлайди. Абдулла Қодирий романларининг сиёсий-тарбиявий аҳамияти ана шундадир. 1929 йили мен, Шарқ куллийетининг барча талабалари каби «Меҳробдан чаён» романининг қўлёзма нусхасини, роман китоб ҳолида чоп этилмасдан илгари ўқиганман ва уни бошқаларга берганман — қўлёзма саҳифалари қўлдан-қўлга ўтиб юарди. Уни мутолаа қилаётган ўқувчилар Шўро талабалари, ёш камоллар эдилар. Китоб ёшларда ўтмишни соғиниш кайфияти (барча ташкилотларда мавжуд бўлгани каби Йўқсул ёзувчилар уюшмасидаги сўл кучлар айнан ана шундай даъвони илгари

сургандилар) уйғотмади, балки уларда хон зулмига нисбатан нафрат ва мирзо Анвар билан Раъно образларига нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотди. Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» романи ҳақида шуни айтиш лозимки, бу ўзбек қишлоқларини сўсалистик асосда қайта қуриш масаласига бағишланган илк йирик, жиддий асардир. Муаллиф меҳнаткаш деҳқон тимсоли орқали ўзбек деҳқонлари тақдирида рўй-бераётган илғор ўзгаришларни акс эттиришга ҳаракат қилади ва маълум маънода ўз олдига қўйган мақсадга эришади. Абдулла Қодирийнинг романлари ҳозир қўл остимда йўқлиги сабабли мен ўша асарларга аниқроқ таъриф беришга қийналяпман; деярли йигирма йил аввалги таассуротларимга суянаяпман, баъзан мушкул аҳволга тушиб қоляпман. Бундан ташқари, мен аниқ биламанки, 20-йилларнинг ўрталарида (эҳтимол, сал кейинроқдир) Абдулла Қодирий биринчи бўлиб Гоголнинг «Уйланиш» комедиясини ўзбек тилига таржима қилган эди ва ўша асар драматик театру сахнасида (Абдулла Қодирий таржимаси асосида) зўр муваффақият билан ўйналади. Ҳозирга қадар Ҳамза номидаги театрининг кекса артистлари (масалан, ЎзСШЖ Халқ артисти Сайфи Қориев) Абдулла Қодирий таржима қилган ўша пьесадаги теша тегмаган жумлаларни такрорлаб юришни яхши кўришади. Аввал Урисия Йўқсул ёзувчилари уюшмаси деб аталадиган ёзувчилар уюшмаси (Бутун иттифоқ коммунистик (болшовойлар) фирқаси Марказқўмининг 1932 й. 23.IV кунги қарорига мувофиқ) қайта қурилгач ва СШЖИда ягона ёзувчилар ташкилоти вужудга келтирилгач, мен Абдулла Қодирий билан шахсан танишдим. Абдулла Қодирий Ёзувчилар уюшмасига тез-тез келиб турарди, адабий жарида Таҳрир ҳайъатининг аъзоси эди; Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқармасининг ҳам аъзоси эди. Сўнгра, у СШЖИ ёзувчиларининг курултойига делегат бўлади. Мен ҳеч қачон, ҳеч қаерда, ҳатто айбловчилар оғзидан ҳам, Абдулла Қодирий аксилшўравий мазмунда латифа айтибди, деган гапни эшитганим йўқ. Тўғри, мен Абдулла Қодирий билан қалин оғайни эмасдим. У пайтларда бошловчи ёзувчилар уюшмага қисиниб-қимтиниб, зўрга боришарди; Қодирий эса шон-шуҳратта бурканган беназир ёзувчи эди; у бениҳоя камтар, камсуқум бўлса-да, мен— «бўзбола» ўзимни асло у билан тенглаштира олмасдим. Қолаверса, Шарқ удумига кўра, ёши улуғ кишилар алоҳида ҳурмат қилинадилар: мен ҳам, менга тенгдош ёзувчилар авлоди ҳам устоз билан одоб доирасида муомала қилардик. Шунга қарамасдан, ҳаммамиз у ҳақда ҳалол устоз, меҳнатсевар, билимдон, истеъдодли ёзувчи, деган яқдил фикрда ЭДИК. Битта воқеа ҳали-ҳали эсимда. 1933 йили Тошкентда атоқли фаранги қўммунист ёзувчиси Пол Вайян-Кутюре ташриф буюрди. Ёзувчилар уюшмасида

уни қабул қилиш маросими бўлди; маросимда Абдулла Қодирий ҳам иштирок этди. Хайрлашув пайтида Вайян-Кутюре машхур ўзбек ёзувчиларидан дастхат сўради. Абдулла Қодирий Вайян Кутюре берган дафтарга араб алифбосида, ўзбек тилида дастхат ёзди-да, кейин ёзганларини ҳамма эшитадиган товушда ўқиб берди— у ёзган дастхат, тахминан, қуйидаги мазмунда эди: «Мен озодликка чиққан Ўзбекистоннинг кекса ёзувчисиман. Озодликка эришувимизда бизга ўрис болшовойлари ёрдам бердилар. Энди Сиз, мухтарам зот, фаранги қўммунистлари орқали Фарангистон зулми остида эзилиб ётган Шимолий Африқа халқларига алангали салом йўллайман: ишқилиб, улар ҳам мустақилликка эришсинлар! Умидим шулки, бул борада уларга фаранги болшовойлари ёрдам беражаклар!» Менинг фикримча, Абдулла Қодирий бизнинг вазиятимизда турганини англаш учун мана шу далилнинг ўзи етарлидир. Абдулла Қодирийнинг юксак бадий қимматга эга бўлган романлари мусодара қилиниши натижасида ўзбек Шўро адабиёти тарихи камбағаллашиб қолди ва тарбиявий ишларга — халқимизнинг муносиб ўринбосари бўлмиш ёш авлодни гўзалликка ошнолик, билимдонлик руҳида тарбиялашдек олижаноб ишларимизга мисли кўрилмаган даражада зарар етказилди.

Тасдиқномага менинг сўзларим тўғри ёзилган, уни ўзим ўқиб кўрдим

М. Шайхзода (имзо)

Терговчи: ТуркХў ҳарбий прокурорининг ёрдамчиси, адлия подполковниги Гришченко (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 60—66-саҳифалар).

Дарвоқе, жумҳурият Давлат Хавфсизлиги Қўмитасининг ҳужжатгоҳида Мақсуд Шайхзоданинг саккиз жилдлик жиноятномаси сақланмокда: V киши 50-йилларнинг бошларида, Тегирмонбоши ўлим тўшагида ётган кезлари «халқ душмани» сифатида жиноий жавобгарликка тортилди ва ўн йил муддатга озодликдан маҳрум этилади: то тегирмонбошининг қазоси етгунча Тутқунгоҳда ётади. Сўнг, Мақсуд оғанини жиноятномаси қайта кўриладию ёзувчи озодликка чиқади. Ёлғон фош этиладими?.. Афсус, Ёлғон ҳалигача САККИЗ ЖИЛД бўлиб ётибди, сукут сақляпти (якин орада тилга кирса ажаб эмас). Хуллас, 1956 йилнинг 12 апрел куни гувоҳлик берган Шайхзода одамқушлар ҳақида орқаворотдан эшитибгина қолмасдан, балки уларнинг асл башараларини ўз кўзи билан кўрган — совунига кир ювиб келган эди (Мақсуд оғаннинг устига тоғора-тоғора мағзава ағдарган кимсалар ҳозир... кексалик гаштини суриб юришибди, баъзилари отдан тушсалар-да, лекин эгардан тушмаганлар). Шундай қилиб,

жаҳаннамни кўриб келган инсон жаҳаннам қаърида ном-нишонсиз кетган устози ҳақида мардона туриб гувоҳлик беради: «билмайман», «эсимда йўқ», «яхши танимасдим», «китобларини ўқпмаганман» каби баҳоналар билан ўзини четга тортмайди. Абдулла Қодирий асарларининг халқимиз қўлидан тортиб олиниши тўғрисида: «...ёш авлодни гўзалликка ошнолик, билимдонлик руҳида тарбиялашдек олижаноб ишларимизга мисли кўрилмаган даражада зарар етказилди», дейди. Бу — камина Абдулла Қодирийнинг жиноятномасида учратганим, терговчига очик-ойдин айтилган ягона даъводир, нисбий ҳақиқатдир.

Ёзувчи таржимаи ҳолига сиртдан назар солинса, Мақсуд Шайхзода ЁЛҒОН сиёсатга қарши бош кўтармагандек ТУЮЛАДИ, аммо ёзувчининг вазифаси — асар ёзиш эканини, у зинҳор-базинҳор сиёсат ноғорасига уйнамаслиги лозим эканини эътиборга оладиган бўлсак, ёзувчига муайян масалада баҳо беришни истасак, энг аввало, унинг асарларига баҳо беришимиз шарт эканини инобатга олсак, Шайхзода Жалолиддин Мангуберди ва Мирзо Улуғбек қиёфасида қонхўр ҳокимга, боскинчилар зулмига қарши курашганига амин бўламиз. Аслини олганда, Шайхзода домланинг Шўро идораларига маъқул келмаган «бебошлиги» ҳам Жалолиддиннинг «ёзувчилик моҳиятини, ижтимоий чиқиб келишини марксча-ленинча нуқтаи назардан туриб синфий ёритмаганида» эди. Ажаб ҳикмат: домланинг айтганини қилгин-у, лекин қилганини қилмагин, деган мақол тесқари ҳолатда ҳам тўғри бўлиши мумкин экан-да! Мумкин экан. Чунки замоннинг ўзи тесқари эди — оёғини осмонда қилиб, боши билан юрарди, ахир!

* * *

Ёлғончи сиёсатнинг, Мунофиқ Ғоянинг ишваларига учиб, алданиб қолган ўзбек зиёлиларининг «типик шароитдаги типик» вакили Маҳмуд Ҳодиев — БОТУДир. У истеъдодли шоир ва миллатпарвар фуқаро эди. Бироқ, умрининг охиригача «алоҳида олинган мамлакатда ғалабага эришган инқилоб»нинг асл моҳиятини англай олмади — тумтароқли, жимжимадор алвон шиорлар ақл-ҳушини ўғирлади; инқилоб туфайли «бузилғон ўлка»нинг ҳолига йиғлаган Чўлпон каби маслакдошларига «синфий вазиятда» туриб зарбалар берди ва «тузалғон ўлкага» бағишлаб қасидалар битди, қасидагўйлик анъанасини Ғайратий каби ёш шоирларга мерос қилиб қолдирди. Тўғри, 20-йиллар долғали, болғали эди, унча-мунча сиёсатдон ҳам, шоир-ёзувчи ҳам осонликча калаванинг учини топа олмасди. Аммо ИНҚИЛОБ шамоли қаёққа қараб эса бошлаганини билиш учун уста сиёсатдон, мингта чиғириқдан ўтган қаламкаш бўлиш шарт эмас, бунинг учун

халқ додига қулоқ солиш, юрт аҳволига кўз қирини ташлаш кифоядир. Кифоя эди... Бироқ, «жаҳон инқилоби арафасида» осмони фалакка тинимсиз отилаётган мушаклар товуши қулоқларни битириб, ёғдуси кўзларни қамаштириб қўйган эди... Афсуски, иккинчи тўлқин пайтидаёқ Боту ҳам Тегирмонга тушиб кетади.

АНГЛАТМА

*Ҳужжатгоҳда сақланаётган Маҳмуд ҲОДИЕВнинг (Боту) 962941 рақамли
жиноятномаси асосида тузилган*

«Айбланувчи Акмал Икромовнинг жиноий иши юзасидан ўтказилган тергов жараёнида, Бош Сиёсий Бошқарма ҳайъати томонидан 1933 йили (у 1930 йилнинг 23 июл куни ҳибсга олинган) озодликдан маҳрум этилган, Ҳодиевнинг (Боту) Ўзбекистондаги миллатчиларнинг «Миллий истиқлол» аксилинқилобий ташкилотининг раҳбарларидан бири экани исботланади. Янги очилган ҳолат муносабати билан Ҳодиев 1937 йилнинг август ойида СОЛОВЕСКдаги Туткунгоҳдан Тошкентга келтирилади, сўнгра СШЖИ ИЙХК ихтиёрига — Масковга жўнатилади ва яна-тагин жиноий жавобгарликка тортилади. Ҳодиев 1933 йили жиноятининг асосий қисмини тергов пайти яширган эди. Ҳодиев (Боту) тубандаги ҳолатларда айбдор деб топилади: у 1928 йилдан бери Ўзбекистонда мавжуд бўлган ўзбек миллатчиларининг аксилшўравий, кўпоровчилик ва одамқушлик билан шуғулланадиган ташкилотининг раҳбарларидан бири; шу ташкилот ўз олдига Ўзбекистонни СШЖН таркибидан зўрлик йўли билан ажратиб олишни ва Англиянинг вассали бўлган буржуй давлати барпо этишни мақсад қилиб қўйган эди. Ҳодиев (Боту) Шўро ҳокимиятига қарши оёққа турган кўзғолончилар тўдасига бошчилик қилди ва ташкилот аъзолари томонидан саноат, қишлоқ хўжалиги соҳасида ўтказилган зараркунандачилик тадбирларига йўл-йўриқ кўрсатиб турди. 1930 йили Ҳодиев ўша ташкилотнинг бошқа бир раҳбари — Икромовнинг топшириғига биноан, фаол жамоатчи Обид Саидовга қарши суиқасд уюштирди: ўзининг ҳамтовоғи бўлмиш Носир Саидовнинг қўлига зимдан заҳар топиб берди ва ўша заҳар билан Обид Саидов ўлдирилди. Ҳодиев (Боту) дастлабки тергов пайтида ҳам, судда ҳам ўз айбига иқроф бўлади. 1904 йили туғилган, ўзбек, 1923 йилдан 1930 йилгача Ўзбекистон кўммунистик (болшовойлар) фирқаси Марказқўмига аъзо бўлган, Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарининг собиқ ўринбосари, шоир Маҳмуд Ҳодиев (Боту) 1938 йилнинг 9 май куни СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан РСФСР ЖМнинг 58—7-, 58—8-, 58—2-моддалари бўйича жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм

қилинади.

1938 йилнинг 9 май куни ҳукм Масков шаҳрида ижро этилган».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 41-саҳифа).

Албатта, ишлар чаппасига кетишини Боту билмасди: у А. Солженисин таърифлаган «Архипелаг ГУЛАГ» пойтахтида — сиёсий маҳбусларнинг Соловеск оролида олти йил тутқунлик азобини тортгач, 1937 йили Масковга, «нажот қалъаси»га — «шахсан халқлар отасига бориб тегсин!» деб хат ёзиб юборади: «Мен Ўзбекистондаги миллатчилик ташкилотининг раҳбари ким эканини биламан; агар Тутқунгоҳдан чиқарилиб, камина Тошкентга олиб борилса, жамики «халқ душманлари»ни фош этиб ташлардим, фақат олдиндан қўлимга уларнинг рўйхати берилса — бас, шундай қилиб, қуммунистик виждоним олдида ўзимни оқлашни истайман!.. «Ўша пайтда «халқлар отаси»га Бухарин, Риков, Томский, Енукидзе ва бошқа оқпадар мухолифларининг миллий жумҳуриятлардаги, жумладан, Ўзбекистондаги «думлари»ни тузоққа илпнтириш учун зиғирдек баҳона — хўрак етишмай турган эди: мана, тап-тайёр баҳона ўз оёғи билан кириб келди.

— Алё, Типратикон! Келмунда!.. Бегом!

Албатта, Сталиннинг қувончи ичпга сиғмасди: қувончини ким биландир баҳам кўришни истарди; аллақандай гуржи лапарини димоғида хиргойи қиларди. Боту эса, ўзимда йўқ айбларимни айтиб, чин дилдан» тавба-тазарру қилсам, доҳий бир қошиқ қонимдан кечади, ахир эгилган бошни қилич кесмайди-ку, деб чучварани хом санарди; кафтига қараб ўтириб... ўзича фол очарди. Афсуски, итоатгўй қуллар ҳар доим ҳам Инқилобга керак бўлавермасди, баъзан, ўқтин-ўқтин Инқилоб қонсираб турарди, қурбонлик сўрарди... Хўш, нега зиё эгалари — зиёлилар, ёзувчилар — «киши руҳининг муҳандислари» алдандилар? Наҳотки, улар олчоқ ғояларга, ғояфурушларга ишонган бўлсалар?.. Етмиш йиллик аччиқ тажриба шуни кўрсатдики, агар Давлатни Ғоя бошқарса, ғоявийлик — Бош мезон бўлса, Ҳақиқат билан Ёлғоннинг фарқи қолмайди. Яъни, одамларни Ҳақиқатдан бездириш ҳам, одамларни Ёлғонга ишонтириш ҳам унчалик қийин бўлмайди. Чунки Давлат тепасида кип-қизил ҒОЯ ўтирибди, ахир! Ғоя ўз ҳолича хавфли эмас, аммо у давлатнинг ажралмас қисмига айланиб олса, эт билан тирноқнинг орасига кириб олса — бас, оламда ундан даҳшатли куч бўлмайди: у нафақат жаҳолатга ботган одамлар устидан ҳукмронлик қилади, айна замонда Ер юзасининг ва остининг олтидан бир қисмини... трубкасини чекиб ўтириб, бемалол бошқара олади;

хоҳласа — ўлдиради, хоҳласа — қолдиради. Ёлғон ғоя билан милён-милён халқни заҳарлаб ташлаган давлат учун «оқ»ни қора, «қора»ни оқ қилиб кўрсатиш, қонунни минг мақомга солиб йўрғалатиш ҳеч гап эмас. Мисол учун узоққа бормаймиз; яна Абдулла Қодирийнинг жиноятномасини қайта варақлаб кўрамиз-да, олтмиш учинчи саҳифасига диққатимизни қадаймиз — бу Файзулла Хўжаевнинг Қурбон Берегин номига ёзган кўрсатма хати; Хўжаев ўз қўли билан ёзган, ўзбек тилида, араб имлосида ёзган. Минг афсуски, Шўро мактабларида таълим олган жамики олий маълумотли зиёлилар каби... биз ҳам саводсиз бўлиб чиққанмиз; араб имлосига тишимиз ўтмайди. Лекин, қатли ом йилларида Давлат Хавфсизлиги Бошқармасида ишлаган ходимлар орасида араб имлосини бемалол ўқийдиган мутахассислар бор экан, у киши билан танишмиз, фақат бу гал «таржимон» қиёфасида саҳнага чиқади, холос. Хуллас, Тригулов ўрис тилига ўгирган хатнинг ўзбекча «таржимаси» мана бундай (дарвоқе, хатчанинг ўрисча матни жиноятноманинг 62-саҳифасидан ўрин олган):

«Таржима

1. Берегинга

Сизга Абдулла Қодирий билан унинг эски ва янги асарларини қайта нашр этиш масаласида маслаҳатлашиб кўриш ва шартнома тузиш топширилади. «Ўткан кунлар»ни чет элга жўнатиш учун араб имлосида қайта чоп этиш зарур. 1933 йил 17 май
Таржимон: ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IV бўлими бошлигининг ёрдамчиси, д/х лейтенанти Тригулов (имзо)».

Абдулла Қодирийнинг жиноятномасидаги «ашёвий далил» шу, холос. Бу шапалоқдай қоғоз қандай қилиб терговчининг қўлига тушиб қолганини билмаймиз: Қурбон Берегин ҳибсга олингач, унинг ишхонасими, уйими тинтув қилинган пайтда топилган бўлиши мумкин. Хат-кўрсатмада нима ҳақда гап кетаётгани тушунарли, албатта. «Ўткан кунлар»ни араб имлосида қайта нашр этиш зарур экан, вассалом. Ўша пайтларда Файзулла Хўжаев жумҳурият Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси ва Марказқўм аъзоси эди: у бошлиқ сифатида Марказқўмнинг Маданий-маърифий ишлари бўлимининг мудирига топшириқ беряпти. Бошлиқлар доимо қўл остидаги ходимларга иш буюрадилар — буни ҳамма билади. Лекин, бу ҳолатга синфий ҳушёрлик нуқтаи назаридан ёндашиб кўрсак... ў-ў, даҳшат-ку! Ҳа-я, терговчи оддийгина иш қоғозини бекордан-бекор жиноятномага тиркаб қўймаган экан-да! Бу жўн қоғоз эмас, балки Абдулла Қодирийнинг чет эл жосуси билан, Қошғардан савдогар қиёфасида Тошкентга

келган капиталист давлат жосуси билан хуфёна учрашганини (гувоҳ Ғафур Гулом ҳам шу ҳақда кўргазма беради), учрашувни шахсан Файзулла Хўжаев ташкил этганини ва Қурбон Берегин ўртада воситачилик қилганини яққол кўрсатадиган ашёвий далил ҳисобланади. Вот так, уртақлар!.. Ўн беш дақиқа давом этган суд жараёнида раис Қодирийнинг саксон саҳифали жиноятномасини шунчаки варақлаб чиқишга ҳам улгурмайди. Маслаҳат пайтида эса... тасодифан олтмиш учинчи саҳифадаги араб имлосида ёзилган хатни кўриб қолади: бегона кўзга бегона имло қизиқ кўринади, албатта. Таржимани ўқиб чиқади ва бирдан ранги бўзариб кетади, пичирлаб худодан мадад сўрайди:

—Худойим-эй! — дейди. — Анави... халқ душмани Файзулла Ходжаевнинг ҳамтовоғи экан-ку! — Ён чўнтагидан рўмолчасини оладия пешонасидаги совуқ терни артиб қўяди.

— Қани ўзи? — деб сўрайди аскарбошидан.

— Ким?—Қодирий қани деяпман, хўкиз!

—Йўқ экан... тополмадим, — дейди аскарбоши гуноҳқорона оҳангда.

—Зудлик билан олиб келинг!

—Кеча кечаси... билмасдан отиб қўйибмиз.

—Хайрият, — дейди раис енгил тин олар экан.

— Умуман, бўладиган ишнинг тезроқ бўлгани яхши. Боплабсан, азамат! Олий суд номидан сенга ташаккур эълон қиламан!

—Шўро Иттифоқига хизмат қиламан, ўртоқ ҳакам!

Шундай қилиб, Абдулла Қодирийнинг жиноятномасида, суд 1938 йилнинг 5 октябр куни бўлди ва айбланувчи жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинди, ҳукм эса 1938 йилнинг 4 октябр куни ижро этилди, деган расмий-эътироф пайдо бўлади. Нега бундай бўлди? Ахир, бундай ҳолат қонунга хилоф-ку!

Қанақа қонун, қанақа қонун?! Галварс! Давлат чиқарган қонунни хоҳласа — бу томонга, хоҳламаса у томонга ағдаради, билдингми? Ана шунақа гаплар, жўра.

Гап қонунга келиб тақалган эканми, демак, яна уч-тўрт оғиз шу ҳақда тўхталмасак бўлмайди. 1926 йилдан эътиборан қонун кучига кирган ЎзСШЖ Жиноий Кодекс Мажмуасининг 4-моддасининг 6-бандида шундай дейилади:

«Қуйидаги ҳолатларда жиноий иш қўзғатиш, қўзғатилган жиноий ишларни давом эттириш қатъиян ман этилади, яъни жараённинг ҳар қандай босқичида иш тўхтатилиши лозим:

...6) муайян шахсларга нисбатан Шўро Иттифоқи Марказий Ижроия Қўмитаси ёки Бутунўзбек Марказий Ижроия Қўмитаси ўз ваколатидан фойдаланиб, авф этганлик тўғрисида қарор чиқарган бўлса ё гуноҳдан кечиш ҳақида фармон чиқарилган бўлса, шахсларни қамокда тутиб туриш ман этилади, қўзғатилган жиноий иш ҳаракатдан тўхтатилади».

Ушбу қонуннинг амалий ижроси эса тубандагича:

«Жаридадан кўчирма.

Ўзбекистон Сўсалистик Шўро Жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитаси Кенгаши
Президиумининг мажлиси

1926 йил 17 июн

Самарқанд шаҳри

Қатнашдилар: *сўров билан Президиум аъзолари*

Президиум аъзолари: *ўртоқлар Охунбобоев, Биксон, Ғозиев, Волик, Икромов, Иванов, Қосимхўжаев, Раҳимий, Строганов, Челогузов.*

Муассасадан: *ўрт. Қосимов*

Раислик қилувчи: *Қосимхўжаев*

Котиб: *Раҳимий*

Э ш и т и л д и:

1. ЎзСШЖ Олий судининг шу йил 17 июн кунги 1893-сонли илтимосномаси ва унга илова қилинган Олий суднинг ҳукми ҳамда икки (2) йил муддат билан озодликдан маҳрум этилган Абдулла Қодирийни суд томонидан белгиланган жазодан қутқариш, озод этиб юбориш тўғрисида Олий суднинг шу йил 15—16 июн кунларн чиқарган қарорлари муҳокамага қўйилди.

Қ а р о р қ и л и н д и:

1. ЎзСШЖ Олий судининг илтимосномаси қондирилсин ва Абдулла Қодирийнинг икки (2) йил муддат билан озодликдан маҳрум этиш тўғрисидаги суд ҳукми бекор қилинсин — маҳбус озод қилинсин.

Р а и с: *Қосимхўжаев (имзо)*

К о т и б: *Раҳимий (имзо)*».

(«ЎзСШЖ ЖМнинг 73-, 116-моддалари (аксилинқилобий ҳаракат) бўйича айбланган «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси ва «Муштум» жаридасининг масъул котиби Абдулла Қодирийнинг жиноятномаси: ЎзСШЖ Давлат ҳужжатгоҳи, 26-сон жиноятнома, 108-

саҳифа.)

1926 йилнинг 17 июн куни кечки пайт Абдулла Қодирий Самарқанд шаҳридаги қамоқхонадан озод қилинади. Чунки қонун чиқарувчи Олий даргоҳнинг ҳар қандай қарори ижрочилар томонидан сўзсиз бажарилиши шарт ҳисобланади.

Қонунга хилоф ҳаракат эса кейинроқ — 1938 йилда содир бўлади: «йиғинди гаплар» хангомаси қатли ом даврида қайта кўтарилади ва Қодирийга яна «аксилинқилобий» айб тақилади. Ваҳолонки, «Йиғинди гаплар» учун ёзувчи маоф этилган эди. Мана, ўша

«ЙИҒИНДИ ГАПЛАР

Ўқиғувчилар билан дардлашмаганимга қарийб бир ярим ой бўлди.

— Қайси бурчакда ухлаб қолдинг? — деб сўрама, жиян.

Бу ўлкада нима кўп экан? Ухлайдурғон бурчак ва унда ўмпайиб-ўмпайиб ухлағувчи менга ўхшаш овсарлар! Мен сенга айтсам, ўзбекнинг ишчиси, деҳқони, маорифи, маданияти, иқтисоди, шалтойи-балтойи, хулласи, барчаси ҳам ухлайди. Аммо ўчоқбошининг ҳоли — топғони олақарғалар бўлса, хўбам билган номаъқул-чилпиши қиялти! Қиловурсин, эгасига товоқ-қошиқ керак бўлса, охир бир кун фотрон-фотрон қилиб олар-ов! Оғайни, ишқилиб, ўлмасдан баҳорға чиқиб олсоқ бўпти... «Ўлса нетар, бўса кетар», деган экан отабобо.

Мен шу дунёдоғи одамизотнинг куйди-пишдисини тияртакда (?) қшгааб, ўлдирсам дейман:

— Ленинлаштириш!! Ўзбеклаштириш!! Фалончининг виждонига куйдирги чиқғонми?? Улуб бўлдикку!! — (Тўнғус кўпсоқ, йўқ дедимми!) — Ярам янгиланди! Кўр, чипқонимни кимнинг олдида ёрай?! — (Бувингнинг олдида ёр!) — Маҳалламдан бунчаси ишсиз, фалончаси оч!! — (Оч бўлса, кафанини ҳозирла!)

Кўчага чиқсак кўрунган кишидан эшитадурғон сўзинг — шу. Қулоғингга пахта тикмасанг, бошқа иложи йўқ!

— Вой, ўша куйди-пишди, йиғиб-териб еган чиқарсин!

Ҳали-ку, бу оғзаки ғаш-ғаша. Аммо кечаги кун газетда Охунбобоевдек битта саркорингдан ҳам феълим айнаёзди. Ҳаммадан ҳам буники қизиқ. Маъданглик маориф ходимчилари қурултойида маъруза ўқуб, нима дейди денг:

— Жумҳуриятимизда ҳар 200 мурмасаъ чоқирим ерга ёхуд 4909 одамға битта мактаб бор ёки ўқиш ёшида бўлган болаларнинг ҳар (эмас, хўтик!) бир 989 тасига бир мактаб тўғри келади!

Ана бу мяси ачимаганнинг гапига қаранг энди! Худойиға шукр, қорнинг тўқ — қайғунга йўқ, бас — тинчкина фаройисхонлик (?) қилмасдан, оқсоқоллигинини қиловурсанг бўлмайдими, уста Йўлдош!

Тузук, чақирим-пақиримингга маним ҳам қаршилиғим йўқ. Раҳматлик бир бой, саккиз чақирим — бир тош бўлади, бир тошни яхши отинг бўлса, бир соатда босасан, деб айтар эди. Икки бўз чақириминг... ҳисобнинг калласиминаммикан, йигирма тўрт тош бўлса, ҳалигидек саман бўлмаса, бир кўниб эртасига туш чоғида аранг етиб борасан. Уловинг эшак бўлса, кунбиятнини (?) саҳарга қилиб, рўзангни баҳузур йийовур!

Гап қаерда эди ҳали... Ҳа, айткандек, ҳар беш одамга битта мактаб ёхуд 989 тагина уйида энасини зериктурғон гўдакка биттадан эрмак тўғрисида эди.

Шу замондаги баъзи одамларга ажабҳайрон қоламан. Бир минг болаға битта мактаб бўлса нима-ю, ўн мингга ўнта тўғри келса, сен билан менга нима ҳасрат! Башарти, муддао мирзобошиларни кўпайтириб, идораларни ленинлаштириш бўлса, азбаройи Ленин ва Маркс узаткан оёғинини йиғма!

Кўчага чиқсанг, ҳар қадамда битта мирзобоши — ҳасратидан чанг бурқийди: иш йўқ, куч йўқ, ўн тўққизта лелинлашган идорадан ҳафта ўтмай чиртанг-пиртанг қоғозни олибди. Ростини антсам, «кул ўлмас, ризқи кам бўлмас» мақолини унча-мунча одам тўқиб ташламағон. Дарҳақиқат, ҳар мингга битта мактаб бўлса ҳам бечоралар йиғлаб-сиқтаб, яғрига кул сепиб кунини кўряпти. Бунинг устига, кунсайин таппа-таппа келиб турғон бешик-билак, упа-элак ва қадр-ҳурматлик меҳмонларга ҳам сирини бергапи маълум эмас. Энди бир мингга битта мактаб тушган ҳар беш минг хўтиклари ҳам бир кунини кўриб кетар, деб ўйлаймиз; битта-яримтанинг ўчоғига косов бўлар ёки отбоқарми, ахлот қоқарми, ишқилиб, бир бало бўлар-ку! Бас, менга қолса, мундоқ майда гапларнинг қайғусини чекиш ҳеч арзимайдир.

Энсамни қотирғон гапларнинг яна биттаси — анави кун бўлиб кечкан маъданглик маориф ходимчиларининг қурултойидир. Лекин ашаддий қаҳқаҳамин мужиб бўлғоган ҳам шуниси. Ўртоқ Акмалча Чўлпонбойнинг:

«Зиёлимас, сен зиёли

Ҳезлардан, упа-элак олувдаси қизлардан —

Охунбобо ўғли каби эр керак,

Боёнлардан олинғувси ер керак!»

деган шеъри билан зиёлиларнинг афтига туфургани ҳолда яна нима учундир иймони

сусайиб, «Ҳезлар тавба-тазарру қилса, қарғанинг қучоғи уларга очик!» деб қўядир. Дарҳақиқат, ҳезлардан биттаси тавба қилиб, истиғфор айтса, Акмал чиндан бу тавбага ишонадимми-йўқми, ҳозирча унинг ичига кириб чиқгон махлуқ йўқ. Бироқ, бунга ишонар эканми, Акмалингга айтадурғон икки оғиз гапим бор.

Сенга мисол бериш учун Шайх Саъдийнинг ҳикмати ва ё Калиланинг Димнасига мурожаат этиб ўтирмайман. Мисолини худди нафси мутакалимадан эшит: мен ҳар кунн худога тўққиз маротаба осий бўлиб, ўн саккиз маротаба тавба ва истиғфор айтаман. Исёним бепоён бўлғонидек, истиғфорим ҳадсиз ва лекин, исёнсиз қолгон соатимга жуда оз учрарсан! Бас, онглағилким, эй, Акмал! Тавбага бўйин буккан банда — бандаларнинг энг ярамасидир; қуллуқ бунёд қилгон расво-расволарнинг яна ашаддий расвосидир. Ўз бутунлиғини сақлай олмоғон — бошқаларга ён бўла олади деган гапни ҳеч бир китобда учратолмадим. Айтмакчиман-ки, тавбаси бошшини есин, сен бўлсанг — ишингдан қолма, отингни !» де! Ҳақиқат олдида бўйин эгиш — тавбадир, ўзгаси — ғавғодир! Шу оралардағиму шум ҳангамаларнинг яна биттаси — «миллий қўшиннинг фирқа конференцияси» деб арз қилсам, эҳтимолки, ҳеч кимнинг кўнглига оғир келмас. Нафсиламр билан деса иш, ётай деса — оғриғи йўқ йигитларимизни, башарти, мувофиқ кўрилса ва казармаларингиз бўш бўлиб, кўнгилларига гап келмаса, қўлларига милтиқ топилғонда ҳам битта-битта кетмон даста бериб, кўруқчиликка қабул қилиш чакки бўлмас, деб хаёл қилурмиз. Яна, райи ўзларингникидир. Ер ислоҳоти муносабати билан Ўзбекистонда бошқа ислоҳотлар ҳам ясалар эмиш, деб эшитдим. Дарҳақиқат, мамлакатда ислоҳотга муҳтож масалалар кўпдир. Масалан, катталарга ақл ва басират ислоҳоти, муҳаррирларга тил ва маъно, шоирларга илҳом ва услуб (маъно бўлмаса ҳам майли), ёшларга ахлоқ ва кийим, хотунларга жабр-зулм, домлаларга дин ва салла, «Муштум» ёзишғувчиларига фақат шахсларнинг ёқосига ёпишаверишлик ва бошқа мавзулар тўғрисида ўйлаб ҳам қарамаслик ва ҳоказо ислоҳотларга ниҳоят даражада эҳтиёж кўпдир.

ОВСАР».

(«Муштум» жаридасининг 1926 йилги 27-сонидан нусха кўтарган мирзобоши — фарғоналик Ҳамдам Сулаймон.)

Хуллас, ижтимоий тафаккурдан хийла юксалиб кетган ана шу «йиғинди гаплар» учун Абдулла Қодирий 1926 йили жиноий жавобгарликка тортилади ва жумҳурият Олий суди томонидан икки йил муҳлат билан озодликдан маҳрум этилади. Сўнгра, орадан бир-икки

кун ўтади-ю, Олий суд ўз ҳукмини бекор қилади ва вой-войлаб Марказий Ижроия Қўмитага мурожаат этади: ҳукми бекор қилиб бериш сўралади. Илтимос қондирилади ва тегишли идораларга зудлик билан МИҚ қарорини ижро этиш ҳақида топшириқ берилади.

1938 йили Абдулла Қодирий иккинчи марта қамоққа олинади ва Давлат Хавфсизлиги Бошқармасининг терговчиси Триғулов 1926 йилги Қодирийнинг «ҳаракатдан тўхтатилган» жиноятномасидан, тап-тайёр айбномадан нусха кўтаради ҳамда «Аксилинқилобий фаолияти учун Абдулла Қодирий илгари ҳам судланган эди, матбуотда фирқа ва ҳукумат раҳбарларига қарши бир неча марта чиқиш қилган» деб қайднома ёзади. Тергов жараёнида ҳам «1926 йили нима учун қамалгансиз?» деб қайта-қайта сўрайди, лекин «Нима учун авф этилгансиз?» деб сўрамайди. Ваҳолонки, қонун бўйича «Бутун ўзбек Марказий Ижроия Қўмитаси ўз ваколатидан фойдаланиб, авф (аминистия) тўғрисида қарор чиқарган бўлса, муайян шахсни қамоқда тутиб туриш ҳам, унинг устидан жиноий иш қўзғаш ҳам қатъиян ман этилади». Шунга қарамай, 1938 йили Қодирийга «илгари судланган» деган ёрлиқ ёпиштирилади. Терговчи қонунга хилоф ҳаракат қилади.

Конститутсия эмас, Ғоя ҳукмрон бўлган давлатда ҳар қандай қонунни оддий бир д/х лейтенанти ҳам оёғости қилаверади.

* * *

Шу пайтгача Абдулла Қодирий 1938 йилнинг 4 октябр куни Тошкент шаҳрида отилгани тўғрисидаги англатма «мутлақо махфий» сандикда сақланарди; Абдулла Қодирийнинг жиноятномаси юзасидан тайёрланган ва Адлия Бош прокурорининг ўриибосари И. Максимов 1956 йилнинг 6 август куни тасдиқланган хулоса эса махфий ҳужжатлар қаторидан жой олган эди. Ниҳоят, ўша ҳужжатларнинг елкасига ҳам офтоб тегди: Сиз азиз ўқувчи, махфий хулоса билан танишиб кўришингиз мумкин (ишончимиз комилки, бунинг нимаси махфий экан, деб пешонангизни тириштиришингиз турган гап). *«СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъатига Абдулла ҚОДИРИЙНИНГ иши буйича (РСФСР ЖЖМнинг 378-моддасига биноан)*

ХУЛОСА

1956 й. 30 июл

Масков шаҳри

1897 йили (?) Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, СШЖИ фуқароси,фирқасиз, ёзувчи

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) 1937 йилнинг 31 декабр куни қамоққа олинади ва СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан ЎзСШЖ ЖМнинг 58-, 64-, 67-моддалари асосида мол-мулкини мусодара этиш шарти билан жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинади.

Суд томонидан Абдулла Қодирий қуйидаги ҳолатларда айбдор деб топилади: у 1919 йили миллатчиларнинг аксилшўравий ҳаракатига қўшилади, кейинчалик ЎзСШЖда ташкил этилган буржуй миллатчиларининг аксилшўравий, қўзғолончилик, одамқушлик ташкилотига аъзо бўлади ва бу ташкилотнинг Бутуниттифоқ қўммунистик (болшовойлар) фирқаси, Шўро ҳукумати раҳбарларини жисмонан бартараф этиш тўғрисидаги дастурини тўла-тўқис қўллаб-қувватлайди. Қатор йиллар давомида Абдулла Қодирий «Муштум» жаридаси саҳифаларида ва ўзи ёзган бир талай асарларда миллатчиларнинг аксилинқилобий ғояларини олға суради, Шўро ҳокимиятига бўҳтон қилади (жиноятноманинг 87-саҳифаси).

Жиноятнома ашёларидан кўриниб турибдики, Қодирий терговда ҳам, судда ҳам фақат 1932 йилгача миллатчи бўлганини тан олади, айбига қисман иқдор бўлади, холос. Аксилшўравий ташкилотга аъзо бўлганини узил-кесил инкор этади. Қодирийнинг айбдорлигини исботлайдиган далил сифатида бошқа иш бўйича қамоққа олинган маҳбусларнинг тергов тасдиқномаларидан кўчирилган нусхалар жиноятномага тиркаб қўйилган. Хусусан, Ғ. Ҳамидхонов, А. Сулаймонов, Қ. Рамазонов, Р. Исломов, Ғ. Юнусов, А. Худойвоҳидов, С. Тиллахонов, Қ. Берегин, А. Аюпов, М. Усмонов, Қ. Сорокин ва гувоҳ Ғафур Ғуломнинг кўргазмалари (ёки нусхалари) жиноятномадан ўрин олган (жиноятноманинг 20—61-саҳифалари).

РСФСР Жиноий Жараён Мажмуасининг 373—377-моддаларида кўзда тутилган тартибда ўтказилган тафтиш жараёнида Абдулла Қодирийнинг устидан чиқарилган ҳукм асоссиз деб топилди ва тубандаги сабабларга кўра жиноий иш ҳаракатдан тўхтатилиши лозим:

Рамазонов билан Худойвоҳидов судда аксилинқилобий фаолият билан машғул бўлганликларини асло бўйниларига олмайдилар ва тергов пайти берган кўргазмаларини инкор этадилар (жиноятноманинг 33-, 98-саҳифалари).

Исломов, Берегин, Усмоновлар фаолиятида жиноят таркиби бўлмагани учун 1956 йили улар устидан қўзғатилган жиноий иш ҳаракатдан тўхтатилди (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 127-саҳифа).

Ғ. О. Юнусовнинг жиноятномаси айбланувчи фаолияти таркибида жиноят унсурлари йўқлиги учун ҳаракатдан тўхтатилиши сўралиб, СШЖЙ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъатига жўнатиляпти (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 117-саҳифа).

А. Аюпов эса Қодирийнинг аксилшўравий қилмишлари ҳақида умуман ҳеч қандай кўргазма бермаган эди (жиноятноманинг 28-саҳифаси).

Абдулла Қодирий ўз асарларида миллатчиларнинг аксилинқилобий ғояларини олға суларди, Шўро ҳокимиятига бўҳтон қиларди, деган айб эса Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси ташкилий қўмитасининг ходимлари бўлмиш Қурбонов билан Охундий томонидан ёзиб берилган хулосага асосланарди, холос (жиноятноманинг 56—61-саҳифалари). Тафтиш натижасида аниқландики, юқоридаги хулосалар ҳақиқатга асло тўғри келмайди. Қўшимча тергов пайтида мана шу масала юзасидан сўроқ қилинган Қурбонов билан Охундий ўша хулосаларини узил-кесил рад этдилар ва Абдулла Қодирий «халқ душмани» деб эълон қилинган, ИИХК ходимларининг талаби бўйича ўша хулосалар остига имзо чекишга мажбур қилинганликлари ҳақида кўргазма бердилар (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 69—71-, 85—86-саҳифалари).

ЎзСШЖ ИИХК Давлат Хавфсизлик Бошқармаси IV бўлими бошлигининг собиқ ўринбосари Триғулов сўроқ қилинган пайтда берган кўргазмасидан кўриниб турибдики, Абдулла Қодирий қонунга хилоф равишда, ибтидоий усулда тергов қилинган эди (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 108—114-саҳифалар). Бундан ташқари, тафтиш жараёнида яна шу ҳолат аниқландики, Абдулла Қодирий, Ғ.О. Юнусов, А. Худойвоҳидов, Н. Иноятовларни қамоққа олиш ва тергов ишлари тадбирларида ЎзСШЖ Ички Ишлар Халқ комиссарининг собиқ ўринбосари ЛЕОНОВ қатнашган бўлиб, у сўсалистик қонунчиликка хилоф қилмишлари учун 1940 йилнинг 7 июл куни СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган эди (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 75—77-саҳифалар).

Ушбу иш тафтиши жараёнида Абдулла Қодирийни танийдиган Ўзбекистоннинг йирик ёзувчилари — Ойбек, М. Шевердин, М. Муҳаммедов, С. Абдулла, Ғ. Ғуломов, А. Қаҳҳоров, М. Шайхзода сўроқ қилинди ва улар айбланувчини сўсалистнк реализм вазиятида турган истеъдодли ёзувчилардан бири сифатида таърифлашди; айти чўғда Абдулла Қодирийнинг аксилшўравий хатти-ҳаракати тўғрисида ҳеч нарса билмасликларини эътироф этдилар (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 56-

60—66-, 78—79-, 80—81-, 84-, 87-, 91-саҳифалар).

Текшириш ўтказган мутахассиснинг, ЎзСШЖ Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти Шўро адабиёти секторининг мудири, филология фанлари доктори Султоновнинг хулосасига кўра, Абдулла Қодирийнинг асарлари юксак бадиийлиги билан ажралиб туради; ғоявий мазмуни жиҳатидан асло аксилшўравий эмас, ҳозир ҳам қайта нашр этилиши мумкин (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 115—124-саҳифалар).

Тиллахонов, Сулаймонов, Ҳамидхоновлар судда ҳам, тергов пайти ҳам Абдулла Қодирий аксилшўравий ташкилотнинг аъзоси экани хусусида кўргазма берган эдилар. Бироқ, юқорида баён этилган тафтиш ашёлари билан уларнинг кўргазмалари рад этилади (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 20—22-, 42-, 105-саҳифалар).

Шундай қилиб, ушбу ишни тафтиш қилиш жараёнида судга аввал маълум бўлмаган ҳолатлар аниқланди; булар Абдулла Қодирий асоссиз жазоланганини кўрсатиб турибди. Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларга ва РСФСР Жинойат Жараён Мажмуасининг 378-моддасига асосланиб: СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг 1938 йил 5-октябр куни Абдулла Қодирийга (Жулқунбой) нисбатан чиқарган ҳукми бекор қилиниши, РСФСР ЖЖМнинг 4-моддасининг 5-бандига мувофиқ унинг устидан қўзғатилган жинойат иш ҳаракатдан тўхтатилиши лозим, деб ҳисоблайман. Бир жилдлик жиноятнома (127 саҳифа) илова қилиняпти: рўйхатга олинган рақами — 0259220.

Бош ҳарбий прокуратура ходими, адлия майори МОНОГАРОВ (имзо)

«Розиман»: Бош ҳарбий прокурор ёрдамчиси, адлия полковниги ИВАНОВ (имзо).

Англлатма: ҳукм қилинган шахснинг ўғли Масъуд Абдуллаев Тошкент шаҳар, Сталин депараси, Самарқанд дарвозаси кўчаси, Термиз торкўчасидаги 19-уйда яшайди».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 89—91-саҳифалар)

Ана шу хулосага мувофиқ СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати 1956 йилнинг 9 октябр куни 4 н— 018240/56-сонли ажрим чиқаради. Жумладан, унда: «Янгитдан очилган ҳолатга биноан СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан 1938 йилнинг 5 октябр куни Абдулла Қодирийга (Жулқунбой) нисбатан чиқарилган ҳукм бекор қилинсин, унинг устидан қўзғатилган иш эса жиноят таркиби бўлмагани туфайли ҳаракатдан тўхтатилсин», дейилади. Албатта, бу ажрим ҳам «махфий» катакчадан муқим жой олади.

Хўш, «янгитдан очилиб қолган ҳолат» нима ўзи? Бу ҳам «шахсга сиғиниш» атамаси

каби мавҳум бир тушунчами ёки аниқ бир нарсани ифодалайдими? Бир қарашда, «янгитдан очилган ҳолат» хийла салмоққа эгадек туюлади. Хусусан, биз юзма-юз турган жинойт жараёнида «ҳолат» — Абдулла Қодирийнинг асарлари ҳақида мутахассислар билдирган фикр-мулоҳазаларни ифодалаяпти, шулардан учтасини ўқувчи ҳукмига ҳавола этмоқчимиз (бошқалари билан ўз ўрнида танишдингиз).

1. «ТуркХў ҳарбий прокурорлигига

Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг аъзоси, «Муштум» журнали

редколлегиасининг аъзоси, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби, шоир ва драматург Собир АБДУЛЛА

Ёзувчи ва китобхон, айниқса, онгли совет граждани ва коммунист сифатида Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ҳақида ўз фикримни тубандагича баён қилиш — менинг бурчим. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи босилиб чиқиб, тарқалгандан кейин, бир китобхон сифатида севиб ўқиш билан А. Қодирийни ғойибона, ўзбек совет адабиётида биринчи бўлиб роман ёзган ёзувчи деб таниб, билдим. «Ўткан кунлар»нинг биринчи ва иккинчи томлари кенг ёйилди. Унинг орқасидан 1928 йилда «Меҳробдан чаён» романи босилиб чиқди, бу романни ҳам жуда қизиқиб ўқидим. Бу йилларда мен ёш, адабиётга биринчи қадам қўя бошлаган ҳаваскор эдим. Мана шу йилларда «Муштум» журналида «Жулқунбой» имзоси билан кўпгина нарсалар чиқиб турса ҳам мен бу «Жулқунбой» Абдулла Қодирий эканини кейинча тушунган эдим. Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» повести 1935 йилларда чиққан бўлса ҳам мен уни ўқимаган эканман (мен уни ўқишга улгурганга қадар автор қамалиб, бу асарин ўқиш ман қилинган эди).

«Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ҳақида менинг мулоҳазаларим ва таассуротларим тубандагича: ҳар икки романнинг тилга бой, содда ва бадиий жиҳатдан юксак бўлиши билан, авторнинг моҳирлиги билан, катта сўз санъаткорлигидан дарак берар эди. Бироқ, асарда синфий кураш тўла ёритилмаган ҳолда, хонлар даврида эзилган меҳнаткаш табақанинг роли кам, кураши етарли бўртмаган эди. «Меҳробдан чаён» романида Худоёрхон салтанати ва ўша давр, замон кишилари яхши ёритилмагани ҳақида кексалар тўғри баҳо берган эдилар. Бу роман чиққанда мен Қўқон шаҳрида эдим, роман ҳам Қўқон тарихига боғлиқдир. Бу асарнинг фикри, йўли ва тутган мавқеи тарихий жиҳатдан анча қийматга эга бўлса ҳам асарнинг ижобий қаҳрамонларида бугунги асарлардан талаб қилинадиган чуқур ғоявийлик кам сезилар эди. Балким, авторнинг бунга сиёсий савияси етмагандир, сўз ва ўша давр безакларига-берилиб

кетгандир? «Муштум»да «Жулқунбой» имзоси билан Охунбобоевни ёзибди, деган сўзлар тарқалган эди, буни ўқиган ҳам эдим. Орадан ўттиз йиллар ўтганлиги, журналнинг ўша сони мавжуд эмаслиги ёки журнал редакциясида сақланмаганлиги орқасидан ёдаки эслай олмадим. Абдулла Қодирийнинг бу романлари ва «Обид кетмон» повести ҳақида, Абдулла Қодирий қамалмасдан олдин ва кейин, Ёзувчилар союзн атрофида — ёзувчилар ўртасида «зарарли асарлар» деб, мунозара юритилгани эсимдадир. Шахсан Абдулла Қодирийни 1935 йилда кўрдим: қора танли, кичик, оддий, камгап бир одам экан. Мен 1936 йилда Тошкентга кўчиб келиб, «Муштум» журналида оддин адабий ходим бўлиб ишлай бошладим. Шу йилларда Абдулла Қодирийни жуда кам учратдим. Ҳатто Ёзувчилар союзига ҳам кам келар эди.

Мен: «Абдулла Қодирий кўринмайдими?» деб сўраганимда, биладиган ўртоқлар менга: «Абдулла Қодирий узоқ ерда — боғида яшайди, кўчага кам чиқади, кўришни истаганлар бориб турадилар», деб жавоб берар эдилар. 1937 йилда бошқа бир нечта ёзувчилар қаторида Абдулла Қодирий ҳам қамалганини эшитганимда «шундай талант эгаси бўла туриб, идеядан бизга ёт бўлиши, халқ душмани бўлиши, зарарли киши бўлиши» менинг қаҳримни келтирди. Яъни, шундан талантга эга бўлган киши, ўз талантини нега совет халқи учун хизмат қилдиргиси келмади экан, деган ғазаб мени ўраган бўлди. Бироқ, Абдулла Қодирийнинг аксилинқилобий ишлари менга номаълум ва қоронғи эди. Умуман айтганда, Абдулла Қодирий билан кам кўришган, кам гаплашган бўлишимдан қатъи назар, унинг икки романини, моҳирлик билан, кишини ўзига тортувчи қалам билан ёзилганлиги» бир китобхон сифатида ўз даврида анча таассурот қолдирган ва ўзи атоқли сўз мастери бўлиб танилган эди.

Ҳурмат ва самимият билан: Собир АБДУЛЛА (имзо)

25 апрел 1956 йил Тошкент».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 80—81-саҳифалар).

Собир Абдулланинг хулосаси ўзбек тилида ёзилган... Шунинг учун уни «таржима» қилмадик: жумлавий, услубий ғализликлар «аслига тўғри». Яна нима дейиш мумкин?.. Бизнингча, ҳамма гапни С. Абдулланинг ўзи айтиб кетган, шекилли — изоҳга ҳожат бўлмаса керак.

* * *

2. «ТуркХў ҳарбий прокурориниинг ёрдамчиси, адлия подполковниги
ўрт. Г р и ш ч е н к о г а

Мен Абдулла Қодирийни «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» романлари ва рўзномаю ойномаларда чоп этилган кўплаб кичик асарлари орқали жуда катта сўз устаси сифатида билардим. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи уч қисмдан иборат бўлиб, унда ўтмиш ҳаёти ҳикоя қилинади (романдаги воқеалар, тахминан, XVIII асрнинг охирлари ва XIX асрнинг бошларида рўй беради). Ўша замонларда хотин-қизларга нисбатан феодал муносабатлар ҳукмронлик қиларди, бой ота эса ўғил-қизларининг тақдирини уларнинг хоҳиш-иродасини ҳисобга олмасдан ҳал қилиб юбораверарди. Бунинг оқибатида бой-феодаллар ўртасида кўпхотинлилик авж оларди. Муаллиф ўз романида, бир томондан, кўпхотинлиликнинг салбий қирраларини фош этса, иккинчи томондан, покизалик ва муҳаббатга садоқатни акс эттиради. Асарнинг асосий қаҳрамонлари зулмга, муҳаббат бобидаги олчоқликка қарши курашсалар-да, лекин ўзлари йирик зодагон тижоратчилар табақасининг, аниқроғи, феодал тузумнинг вакиллари эди. «Меҳробдан чаён» романида эса сарой амалдорлари ўртасидаги зиддиятлар фош этилади, домлаю имомларнинг ҳийла-найранглари калака қилинади. Эсимда бор, роман қаҳрамонлари — Анвар билан Раъно севги йўлидаги барча тўсиқларни енгиб ўтадилар, ўз бахтлари учун курашадилар. «Обид кетмон» романи ҳақида айтиш мумкинки, бу замонавий роман бўлиб, унда жамоа ҳўжаликлари қурилиши даври қаламга олинган. Бир қатор камчиликларидан қатъи назар, ўз қиёфасини ўзгартираётган қишлоқ турмушига бағишланган дастлабки йирик асар ҳисобланади. Мана шу асарларнинг ҳаммасида, хато ва камчиликларига қарамасдан, менинг назаримда, Абдулла Қодирий ўша пайтда ўз тили ва маҳорати билан бошқалардан ажралиб турадиган истеъдодли сўз санъаткори эканини кўрсатган эди.

ХУЛОСА

Ёзувчи Абдулла Қодирий ўз асарлари билан (уларда ўтган асрлардаги воқеа-ҳодисалар тасвирлансада) бизнинг адабиётимизда наср жанрининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Мумтоз МУҲАММЕДОВ (имзо)

1956 й. 4 май Тошкент шаҳри

Мумтоз Муҳаммедов. 1908 йили туғилган. 1943 йилдан бери Шўро Иттифоқи қўммунистик фирқасининг аъзоси. Ўзбекистон Шўро Ёзувчилари уюшмаси бошқармасининг котиби. «Шўро Ўзбекистони маданияти» рўзномасининг масъул муҳаррири. Ёзувчи. Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг аъзоси.

Тошкент шаҳар, 17, Бошқир кўчасидаги 22-уйда яшайди».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 78—79-саҳифалар.)

Кўриниб турибдики, «янгитдан очилиб қолган ҳолат»да ҳам Абдулла Қодирийнинг асарлари тагин бир марта «сўсалистик реализм методи»нинг тешик тоғорасига солиб қаралади: қаҳрамонлар... ўтирса — ўпоқ, турса — сўпоқ, дейилади. Синфий камчилик, хато қидирилади. Ҳай, кўнгилни кенг қилайлик: «Унса нетар, бўса кетар, деган экан ота-бобо». Гапнинг индаллоси энди чиқади.

* * *

«ХУЛОСА

1956 й. 16 июн Тошкент шаҳри

Менким, ЎзСШЖ Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институтининг Шўро адабиёти секторининг мудир, филология фанлари доктори Иззат Отахонович СУЛТОНОВ ТуркХў ҳарбий прокуратурасининг топшириғига мувофиқ Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари ва «Обид кетмон» қиссаси билан танишдим. Асарларни текшириб кўрадиган мутахассис (эксперт) сифатида менинг олдимга қуйидаги вазифалар қўйилган эди:

1. Ёзувчи Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» асарларининг ғоявий мазмуни ҳақида нима дейиш мумкин?
2. Номлари зикр этилган асарларда («Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон») миллатчилик, аксилшўравий ғоялар илгари суриладими? Агар бу саволга қониқарли жавоб берилса, муаллиф ўз мақсадини қай йўсинда амалга оширгани кўрсатилсин!
3. Абдулла Қодирийнинг номлари зикр этилган асарлари ўзбек адабиёти тарихида муайян қимматга эгами? Абдулла Қодирий асарларининг матни билан танишиб, тубандаги хулосага келдим.

«Ўткан кунлар» уч қисмдан иборат тарихий мавзудаги роман (мен бу романининг қуйидаги нашри билан танишдим: «Абдулла Қодирий, «Ўткан кунлар», ўзбеклар турмушидан тарихий роман. Иккинчи нашри, Ўздавнашр. Тошкент — Боку, 1933. Латин алифбосида босилган, ўзбекча»).

Қисқача мазмуни. Роман тошкентлик савдогар Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлмиш ёш тижоратчи Отабекнинг 1870 йили (мусулмон санаси бўйича 1264 йил) Марғилонга келганини тасвирлашдан бошланади. Ўз вақтида Марғилон музофотида донишмандлиги билан машҳур бўлган кекса савдогарнинг фарзанди ҳам ақл-фаросати, ширин муомаласи

орқали шаҳар аҳолиси ўртасида ном қозонади. Иккинчи фаслда Отабекнинг Марғилон шаҳридаги донгдор кишилар билан учрашуви тасвирланади. Отабек Ўрисиёга қилган сафари таассуротларини ҳикоя қилиб суҳбатдошларини қойил қолдиради: ўрислар мамлакатни қандай тартиблар асосида бошқараётгани тўғрисида тўлқинланиб сўзланди ва ўз ватанида, яъни Туркистонда ҳам худди ўрислар юртидаги каби тартиблар жорий этишни орзу қилади. Бироқ Отабекнинг фикрича, ислоҳотга ўзаро низолар, мамлакат ҳокимларининг калтабинлиги, золимлиги гўшқинлик қилади. Отабекнинг ақл-идроки, орзу-умидлари баъзи кишиларнинг таҳсинига сазовор бўлса, бошқаларда норозилик, шубҳа уйғотади. Шаҳарнинг кўзга кўринган савдогарларидан бўлмиш Қутидор Отабекни ўз қизига — Кумушга куёв қилишни орзу қилади. Роман биринчи қисмининг III—X фасллари Отабекнинг Кумушга бўлган муҳаббати тарихига бағишланган: муҳаббат савдоси қаҳрамоннинг суюқлисига уйланиши ва бахтли ҳаёт кечира бошлаши билан якунланади. Кейин ўзаро низолар ҳақида ҳикоя қилинади; Қўқон хони Худоёр ва унинг бекалари бир томону тошкентликлар бошқа томондан хон истибдодига қарши кўзғолади. Қўқон хони зулмига эътироз билдирганлар сафида Отабекнинг отаси — Юсуфбек ҳожи алоҳида ўрин тутади. Тошкентдаги Юсуфбекнинг илғор қарашлари ва ўғли томонидан айтилган ислоҳот ҳақидаги фикр-мулоҳазалар қақимчиларга Отабек устидан маълумот етказишлари учун баҳона бўлади; охиरोқибатда Отабекни ҳибсга оладилар. Бу фитнада Кумушга муҳаббат масаласида Отабек билан рақобат қилган киши алоҳида рол ўйнайди. Шундай қилиб, Отабекнинг бахтли турмушини зулмат қоплайди. Отабек ва унинг баъзи дўстлари хон малайларининг бўҳтони туфайли ўлим жазосига ҳукм этиладилар. Лекин Юсуфбек ҳожи томонидан кўрилган оқилона чора-тадбирлар шарофати билан ўғли ва унинг дўстлари дор остидан қайтариладилар. Романнинг биринчи қисми ана шундай якунланади. Иккинчи ва учинчи қисмлар Фарғона билан Тошкентда давом этаётган ўзаро урушлару Отабекнинг шахсий ҳаётида рўй бераётган кулфатлар тасвирига бағишланган. Ҳамма гап шундаки, ўғил ўз билганича (муҳаббат туфайли бўлса-да) уйланиши, ота-онасидан розилик олмагани, боз устига, ичкўёв бўлиб Тошкентдан йироқда яшаётгани Отабекнинг онасига — Ўзбек ойимга ёқмайди. Отабекнинг хоҳиш-иродасига зид ўлароқ, Ўзбек ойим ўғлини иккинчи марта, бу гал тошкентлик машҳур хонадондан чиққан қизга уйлантиришга мувофиқ бўлади. Отабек иккинчи хотинга кўнгилсиз бўлади: бу ҳол охири фожиага олиб боради; иккинчи хотин — Зайнаб тўлғоқ тутаётган кундошига — Кумушга пинҳоний

тарзда захар бериб кўяди. Қумуш ҳалок бўлади. Зайнаб эса Отабекнинг уйидан ҳайдалади. Отабекнинг ўзи дом-дараксиз йўқолади. Роман сўнгида хабар берилишича, Юсуфбек ҳожининг номига келган хатда айтилишича, Отабек мамлакатни ўрис босқинидан ҳимоя қилиш пайтида Олмаота яқинида шаҳид бўлади. Роман Отабекнинг ўғли ва унинг набиралари ҳақидаги мўъжаз маълумот билан тамом бўлади.

Романнинг иккинчи ва учинчи қисмларида қаҳрамон ҳаёти, худди биринчи қисмдаги каби тарихий воқеаларга узвий боғланган ҳолда, асосан, Тошкент билан Қўқон ўртасидаги ўзаро урушлар силсиласида акс эттирилади. Аввало, бу воқеалар Юсуфбек ҳожининг фаолиятини кўрсатиш учун хизмат қилади: у ўзаро низоларга чек қўйиш тарафдори бўлади; умумий душманга — Туркистон устига юриш бошлаган ўрис босқинчиларига қарши кураш йўлида кучларни бирлаштириш мақсадида кўп ҳаракат қилади. Лекин, Юсуфбекни беклар қўллаб-қувватламайди. Натижада, Юсуфбек сиёсий ҳаётдан қўл силтаб кетадию зоҳидона турмуш кечири бошлайди.

«Ўткан кунлар»га умумий баҳо.

Роман мазмунининг қисқача баёнидан кўриниб турибдики, бу асар халқ ҳаётини захарлайдиган феодал тузумни фош этишга, Одатни (яъни, анъанавий урф-одатларни), ўғил-қизлар ота-оналари ихтиёри билан турмуш қуришга мажбур этиладиган расм-русумларни танқид қилишга бағишланган. Муаллиф фикрича, Отабек билан Қумуш муҳаббатининг фожиали тарихи Одатнинг яроқсиз эканини кўрсатиб бериши лозим. Роман феодал тузумга қарши йўналтирилган ҳақида муаллиф асар сўзбошисида очиқ-ойдин шундай дейди: «Мозийга қайтиб иш кўриш — хайрлик, дейдилар. Шунга кўра мавзуни мозийдан, яқин ўткан кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим». Романда муаллиф ўз олдида қўйган мақсадни — ўзбек халқи тарихидаги энг қора саҳифаларни ташкил этадиган хон замонларининг фош этишдек олижаноб мақсадни муваффақиятли равишда, зўр бадиий маҳорат билан адо этади. Бундан ташқари, ёзувчи бошқа бир вазифани ҳам кўнгилдагидек бажо келтиради: у кўп асрлардан бери авлодлар фожиасига сабаб бўлаётган одатнинг ҳақиқий башарасини очиқ ташлайди. Шу билан бир қаторда романдаги қалтис масалалар ҳақида (ёзувчи қамокқа олинишига сабаб бўлган); турли тоифадаги танқидчилар томонидан, романда миллатчилик ва ўрисларга қарши кайфият тарғиб қилинадиган ўринлар бор, деб айрича талқин этилган ҳолатлар тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Асосан, бу Юсуфбек томонидан ўрис босқинчилари, — умумий душманга қарши кураш йўлида

кучларни бирлаштириш хусусидаги фикр-мулоҳазалардир. Романда фақат ўрис подшолиги ҳақида гап кетади ва ўрис меҳнаткашлар тўғрисида бир оғпз ҳам ёмон гап айтилмайди. Боз устунга, ўрис халқининг ижобий хусусиятлари романда (масалан, ўрнсларнинг мамлакатни бошқариш тартиблари тўғрисида Отабек айтган гапларни эслайлик: шубҳасизки, ўша тартиблар феодал Туркистондаги мавжуд тартибларга нисбатан хийла илғор эди) юқори баҳоланади. Шундай қилиб, Юсуфбекнинг фикр-мулоҳазалари ўрис халқига тегишли бўлмай, фақат ўрис подшолигига алоқадор ўринли гаплардир. Отабекнинг гап-сўзларида ўрис халқига бўлган, унинг маданиятига нисбатан бўлган кучли эҳтиром сезилиб туради. Энди Отабекнинг ўрис подшоси қўшинига қарши урушда ҳалок бўлгани масаласига келсак, бу ҳол ўша давр кишиларига хос фазилат саналарди. Ўша даврнинг илғор кишилари ўрис подшолиги томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олинишини аввало мустамлакачилик деб баҳолардилар — улар Туркистоннинг Урусияга қўшиб олинишининг фойдали томони ҳам бор эканини тушунмасдилар. Ҳатто бизнинг Шўро фани ҳам Туркистоннинг қўшиб олинишининг ижобий томонлари бор экани ҳақида кейинги ўн-ўн беш йил ичида муқим бир тўхтамга келдилар, холос. Яқин-яқингача ҳам Шўро тарихчилари Туркистоннинг Урусияга қўшиб олинишининг салбий, зарарли — мустамлакачилик моҳияти тўғрисида гапиришар эдилар. 20-йилларнинг бошларида яратилган роман муаллифига 50-йиллардаги тарих фани нуқтаи назаридан эътироз билдириш — мутлақо адолатсизликдир. «Ўткан кунлар» романини фақат юқорида кўрсатилган сабабларга кўра, «миллатчилик руҳидаги асар» деб эълон қилиш бемаънилик бўлиб, муаллифга бўҳтондан ўзга нарса эмас. Бундай тухматлар гуноҳсиз кишиларнинг юзига қора суртишга зўр берилган даврдан қолган сарқит ҳисобланади. «Меҳробдан чаён» ҳам тарихий роман (мен бу романнинг қуйидаги нашри билан танишдим:

«Абдулла Қодирий (Жулқунбой), «Меҳробдан чаён», Худоёрхон ва муншйлар ҳаётидан тарихий роман. 3-нашри, Тошкент — 1935». Лотин алифбосида, ўзбекча).

Роман мазмуни (худди «Ўткан кунлар» романининг мазмуни баён қилингани каби батафсил иншо қилинади; биз ўқувчини зериктирмаслик мақсадида И. Султонов хулосасидан нусха кўчириш билан чекланамиз: изоҳ бизники — Н. Б.). «Меҳробдан чаён» романининг қисқача баёнидан ҳам кўриниб турибдики, муаллиф ўз олдига қўйган мақсадга тўла-тўқис эришган — хонлик тузуми адолатсиз, инсоний қиёфасини йўқотган тузум сифатида фож этилади. Диққатга сазовор жиҳати шундаки, роман

қахрамонлари зулмдан қочишиб ўрислар тасарруфидаги, инсонийроқ тартиблар жорий этилган юртдан паноҳ топишади, бахтли бўлишади. «Обид кетмон» — замонавий, Шўро тузуми мавзусида ёзилган қиссадир (мен асарнинг қуйидаги ўрисча наشري билан танишдим: «А. Кадири, «Абид кетмень», повесть из колхозной жизни. Авторизованный перевод с узбекского Л. Соцердотовой. Госиздат УзССР, Ташкент — 1935»).

Бу қисса бадий жиҳатдан Абдулла Қодирийнинг илгариги романларига нисбатан хийла бўшроқ. Шунинг учун унинг мазмуни ҳақида алоҳида тухталиб ўтиришга ҳожат йўқ.

Лекни бир нарсани айтиб ўтиш лозимки, қисса ўртаҳол ўзбек деҳқонининг жамоа ҳўжалигига кириб келишини кўрсатиб беришга бағишланган. Муаллиф «Четан» жамоа ҳўжалигининг пайдо бўлиши тарихини ва бу жараёнга ўртаҳол деҳқон Обид кетмон қўшган улушни бадий акс эттиради. Воқеалар кескин синфий кураш силсиласида рўй беради. Мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган Обид кетмон фақат жамоа ҳўжалигига аъзо бўлибгина қолмасдан, кейинчалик жамоа ҳўжалигининг раҳбари — раиси бўлади. Қиссанинг умумий таърифи. «Обид кетмон» қиссаси ўзбек адабиётида жамоа ҳўжалиги курилиши ва ўртаҳол деҳқоннинг шундай ҳўжаликка кириб келиши ҳақида яратилган биринчи асар сифатида қимматлидир. Айни замонда, қисса ёзувчи ижодида олға босилган қадам ҳисобланади: Абдулла Қодирий фақат тарихий мавзулар билан чекланиб қолмай, замонавий долзарб мавзуга қўл урганини кўрсатадиган ёрқин мисол тарзида ҳам диққатга лойиқдир. Бироқ, қиссада кўзга ташланиб турадиган қатор камчиликлар бор. Шулар жумласидан қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин: а) жамоа ҳўжаликлари курилишида фирқанинг етакчилик ўрни ва камбағал деҳқонлар ҳаракати лозим даражада кўрсатиб берилмаган; б) бу ишда ўртаҳол деҳқонларнинг ўрни бирмунча бўрттириб юборилган; в) ёзувчи замонавий мавзуни бадий жиҳатдан маромига етказиб сайқаллай олмайди.

Абдулла Қодирий ижодига умумий таъриф. Ўйгирманчи йилларнинг охирлари, ўттизинчи йилларнинг бошларида ўзбек Шўро адабиёти энди шаклланаётган тарихий давр нуқтаи назаридан чиқиб келиб, Абдулла Қодирий асарларининг мазмуни билан танишганимдан сўнг прокуратура томонидан олдимга қўйилган масалаларга тубандагича жавоб бераман.

1. Юқорида номлари зикр этилган Абдулла Қодирийнинг асарларида миллатчилик, аксилшўравий ғоялар олға сурилган ўринлар йўқ. «Ўткан кунлар» романида

Туркистоннинг Ўрисиёга қўшиб олиниши масаласида баъзи бир ноаниқ талқинлар кўзга

ташланса-да, лекин бу ҳол муаллифнинг ғаразли нияти самараси эмас, балки романда тасвирланаётган даврга берилган чалкаш илмий баҳо маҳсулидир. Қолаверса, Абдулла Қодирий ғоявий жиҳатдан мутлақо тўғри бўлган «Меҳробдан чаён» романида ўша воқеани ҳам Шўро фани нуқтаи назаридан туриб ёритади. Романларнинг бирортасига ҳам миллатчилик қарашлари илгари суриляпти, деб айб тақиш мумкин эмас.

Абдулла Қодирий ўзининг навбатдаги «Обид кетмон» асарида ғоявий жиҳатдан улғаяди: у Шўро замонаси ҳақида бадиий асар яратади. Бу асарда ҳам миллатчилик, аксилшўравий қарашлар асло илгари сурилган эмас. Қиссада учрайдиган камчилик ҳар қандай Шўро ёзувчисининг ҳар қандай асарида учраши мумкин.

2. Абдулла Қодирийнинг юқорида кўрсатилган асарлари ўз вақтида ўзбек адабиётининг салмоқли ютуғи ҳисобланарди. Чунки Абдулла Қодирий ўзбек адабиётида биринчи бўлиб роман жанрига асос солган эди. Унинг асарлари юксак бадиийлиги, тилининг ширадорлиги билан ажралиб туради. XIX асрдаги хон тузумини, феодал тузумни тағ-томири билан фош этадиган, хонликнинг бартараф этилиши — XIX асрнинг пикинчи ярмида Туркистоннинг Ўрисиёга қўшиб олиниши қанчалик илғор аҳамиятга эга эканини ўқувчига тушунтиришга хизмат қиладиган асар ўзбек Шўро адабиётида шу пайтгача яратилгани йўқ.

3. Агар Абдулла Қодирийнинг ўша асарлари (лозим топилган сўзбоши ва шарҳ билан) ҳозирги кунларда нашр этилса, жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга бўларди.

И. СУЛТОН (имзо),

филология фанлари доктори».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Тафтиш ашёлари» бўлими, 115—124-саҳифалар.)

Қисқаси, «янгитдан очилган ҳолат»нинг энг салмоқли қирраси ана шундан иборат.

Гарчи Иззат Султон кейинги «хон замонлари»да, хусусан, Р. Ҳ. Абдуллаева замонида ҳам «синфий вазиятни» қўлдан бермаган бўлсада (у Ёзувчилар қурултойида «Юлдузли тунлар»ни қандан шижоат билан «фош этганини» жумҳурият қалам аҳли ҳали унутмаган бўлса керак албатта), лекин 1956 йили Абдулла Қодирийни ғоявий қурол билан ҳимоя қилган экан. Ажабки, мафкуранинг тутуриқсизлиги туфайли Абдулла Қодирий 1938 йили ўлдирилади, сўнг... яна ўша тутуриқсиз мафкура билан марҳум ёзувчининг боши силанади. Мунофиқликнинг бундан ортиқ «доза»си бўлмаса керак!.. Майлп. жин урсин, гап бунда эмас. Ҳамма гап шундаки, хўш, буларнинг нимаси «янги очилган ҳолат» экан? Ахир Абдулла Қодирий 1938 йилдан кейин ўз асарларига бир жумла ҳам ўзгартиш

киритмаган булса — асарлари ўша-ўша бўлса-ю, лекин кутилмаганда асарлар «янгитдан кашф этилса», гулдурос қарсақлар остида ёзувчи оқланса!!! Шошмангиз, ўртоқлар, Қодирий асарларини синфий жиҳатдан кунпаякун этган азаматларни ҳам бир кўриб қўяйлик, ахир! Улар 1938 йили сувдан қуруқ чиқиб кетишган эди, яна тагин... соҳилининг нариги томонига ўтиб олишиб, «ҳаммомпиш» ўйнаб ўтиришаверадими?! «Унинг устидан қўзғатилган иш таркибида жиноят унсурлари бўлмагани туфайли ҳаракатдан тўхтатилсин», дейилади Ҳарбий Ҳайъат анжуманида. Қизиқ, ўн саккиз йил муқаддам чиқарилган ва тўхтовсиз ижро этилган ҳукмни... қандай қилиб ҳаракатдан тўхтатиш мумкин, ахир?!

— Жаноблар, нима бало, марҳумларни калака қиляпсизми?

АНГЛАТМА

...«Жиноятнома ашёлари ва янгитдан олиб борилган тергов ҳулосалари билан танишиб чиқиб ва Бош Ҳарбий прокурор келтирган далилларни асосли деб топган ҳолда СШЖР1 Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати

АЖРИМ ҚИЛДИ

СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан 1938 йилнинг 6 октябр куни Абдулла Қодирийга (Жулқунбой) нисбатан чиқарилган ҳукм янги очилган ҳолатлар муносабати билан бекор қилинсин ва бу ишда жиноят таркиби бўлмагани туфайли ҳаракатдан тўхтатилсин.

Раислик қилувчи: (имзо)

Аъзолари: (имзо)

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, 92—93-саҳифалар.)

Қодирий отилади. Орадан ўн саккиз йил ўтади ва Қодирийни отувга ҳукм қилган ўша идора — СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати... ўз хатосини тузатади — гўё АДОЛАТни тиклайди.

Эй инсон, топталган адолатни, отилган А Д О Л А Т н и тиклаб бўладими?!

Жилла курса, Абдулла Қодирийнинг 1938 йили мусодара қилинган мол-мулкининг товони тўлангандир-ку, ахир, деб киши ўзига таскин бермоқчи бўлади ва ўша даврларда Қодирийдан нималар (жонидан ташқари) тортиб олинганини билишга қизиқади.

1938 йил 8 январ куни қатлгоҳ камендатураси томонидан Абдулла Қодирийга берилган 183-сонли расмий қоғоз нусхасида қайд этилишича, маҳбус уйдан 79756 рақамли битта бир қувурли ов милтиғи (патронсиз) олинган эди. 3438-сонли англазмада

кўрсатилишича, 1937 йил 31 декабр куни ЎзСШЖ ИИХК ДХБ қошидаги қамоқхона кўриқчиларининг бошлиғи Винокуров томонидан шахсий тинтув қилинган Абдулла Қодирий чўнтагидан эллик (50) сўм пул билан «чарм иштонбоғ» ечиб олинади. Хужжатгоҳда сақланаётган А. Қодирий жиноятномасининг 80-саҳифасида ушбу англатма бор:

«1937 йил 31 декабр куни берилган 27/26-сон фармонга кўра хонадони тинтув қилинган Абдулла Қодирийдан олинган қуйидаги нарсалар Маъмурий-хўжалик бўлимига топширилгани тўғрисида ҳам, улар қаерда экани ҳақида ҳам хужжат йўқ экан:

1. Абдулла Қодирий номига берилган 018448-сонли бошпурт;
2. Ёзишмалар ва алоҳида жомадондаги адабиётлар.

ЎзСШЖ ИИХК ДХБ II бўлимининг бошлиғи, д/х катта лейтенанти Горемов (имзо)».

Бундан ташқари, Абдулла Қодирийнинг «шахсий мол-мулки» 1945 йили ёзувчининг тўнғич ўғли Ҳабибулла Қодирий қамоққа олинган пайтда яна бир марта мусодара қилинади. Бу ҳақда Ҳ. Абдуллаев (Қодирий) жумҳурият Давлат Хавфсизлиги Қўмитасига ёзган аризасида шундай дейди:

«1945 йил 28 май куни қонунга хилоф равишда ҳибсга олиндим ва асоссиз тарзда ЎзСШЖ ЖМнинг 66-, 67-моддалари буйича устимдан жиноий иш қўзғатилди. Аввал, 1938 йили менинг отам Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ҳам асоссиз равишда жиноий жавобгарликка тортилган эди. Ҳозир отам ҳам, ўзим ҳам тўла-тўқис оқландик. Мени қамоққа олишгаётган пайтда уйимиздаги отамнинг кутубхонаси тартиб олинган эди; унда асосан етмишдан ортиқ мумтоз Шарқ адабиётининг намуналари бор эди. Менинг ўзим ҳам Шарқ адабиёти билан таниш бўлганим учун уйимиздан қандай китоблар олиб чиқиб кетилганини аниқ биламан, улар қуйидагилар.

1. Отамнинг нашр этилган ва нашр этилмаган асарларининг қўлёзмалари.
2. «Муштум» жаридасининг 1923—24-йиллардаги тўлиқ тахлами, бир китоб.
3. «Меҳробдан чаён» романининг тожик тилида чоп этилган тўрт нусхаси.
4. Ўрис тилида чоп этилган «Обид кетмон» қиссаси, икки нусха.
5. «Қўмондоннинг жуғрофий харитаси», баҳоси 100 сўм, битта китоб.
6. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асари қўлёзмаси (соҳиби қалам), бир китоб.
7. Ш. Саъдийнинг «Гулистон» асарининг туркийга тағлама таржимаси, бир китоб.
8. Ш. Саъдийнинг «Бўстон» асари, бир китоб.
9. Ш. Саъдийнинг «Тобистон» асари, бир китоб.

10. Ш. Саъдийнинг «Шабистон» асари, бир китоб.
11. Хондамирнинг «Равзатул сафо» (тўлиқ) асари, бир китоб.
12. Жалолиддин Румийнинг «Маснавийлар» тўплами, икки китоб.
13. Муқимий, Фурқат ва бошқа шоирларнинг «Баёз»и, тўрт китоб.
- 14.«Калила ва Димна», бир китоб.
- 15.«Рубобияти Умар Хайём», бир китоб.
- 16.«Шарқ табобати англатгичи», тўрт китоб.
- 17.«Ғиёсул луғат» — араб, форс, туркий тиллар луғати, олти китоб.
- 18.«Қомус», бир жилдлик; Туркия нашри (500 сўмга сотиб олинган), бир китоб.
19. «Ленин», ўрис тилида 1924 йили Ленин вафоти муносабати билан чоп этилган китоб, бир дона.
- 20.«Ибн Сино», фалсафий қўлёзма, бир китоб.
- 21.Фаридиддин Атторнинг «Чор китоб»и, бир дона.
- 22.Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ-ут-тайр» асарининг қўлёзмаси, бир китоб.
- 23.Юсуфхожа Сарёмийнинг шеърлар тўплами, бир китоб.
- 24.«Қуръон»и карим, турли хаттотлар томонидан кўчирилган, саккиз нусха.
25. Деҳлавийнинг «Чор дарвеш» асари, бир китоб.
26. «Хожа Ҳофиз», шеърӣ тўплам, туркий шарҳи билан чоп этилган, икки китоб.
27. «Ибн Холдун», қўлёзма (тарих), икки китоб.
28. «Қомус ул-луғат», туркий таржимаси, тўрт китоб.
- 29.«Саҳиҳий Бухорий» (тўлиқ), икки китоб.
- 30.Алишер Навоӣ, «Хамса» қўлёзмаси, бир китоб.
31. Алишер Навоӣ, «Чор девон» қўлёзмаси, бир китоб.
32. Низомӣ, «Хамса» қўлёзмаси, бир китоб.
- 34.Бедил, «Куллиёт» қўлёзмаси, бир китоб.
35. «Минг бир кеча», нашр нусхаси, икки китоб.
- 36.Абдурахмон Жомӣ, «Ҳафт авранг» қўлёзмаси, бир китоб.
- 37.Абдурахмон Жомӣ, «Нафосатул унс» (тарих) қўлёзмаси, бир китоб.
- 38.Абдурахмон Жомӣ, «Куллиёт» қўлёзмаси, бир китоб.

Бошқа китобларнинг номлари ҳозир эсимда йўқ... Ушбу арзнома асосида отамнинг кутубхонасини қайтариб беришингизни ёки агар китоблар сақланиб қолмаган бўлса, уларнинг баҳосини тўлашингизни сўрайман.

Ҳ. Абдуллаев (имзо)

1957 йил 10 июн».

ТАСДИҚНОМА

«1945 йилнинг 28 май куни Тошкент шаҳар, Термиз кўчасидаги 9-уйда яшайдиган Ҳабибулла Абдуллаев хонадонида Ҳайдар Умаров гувоҳлигида тинтув ўтказдим. Тинтув пайти қуйидаги буюмлар топилди ва мусодара қилинди: бошпурт, ҳарбий дафтарча, касаба уюшмаси паттаси, Абдуллаевнинг талабалик дафтарчаси, 39 дона фотосурат, 219 варақдан иборат ҳар хил ёзишмалар.

Араб имлосида ёзилган, муқоваланган 70 дона китоб.

Араб имлосида ёзилган-у, лекин муқоваланмаган 12 дона китоб.

Абдулла Қодирий қаламига мансуб «Ўткан кунлар» — олти дона, «Меҳробдан чаён» — олти дона, «Тулки билан тентак» ҳақидаги китоб — икки дона, «Шубҳа» — икки дона, «Берди татар» — олти дона.

Абдулла Қодирийнинг икки минг олтмиш (2060) варақ қўлёзмаси ва иккита дафтарчаси.

Фитратнинг «Қиёмат» китоби, бир дона.

Миллатчи ёзувчиларнинг асарларидан иборат тўплам, бир дона.

Ф. Ҳўжаевнинг сурати босилган номсиз жарида, бир дона.

Иброҳимов қаламига мансуб «Турон. Темирланг» номли китоб, бир дона.

«Муштум» жаридасининг тахлами ва Абдулла Қодирийнинг мақолалари чоп этилган араб имлосидаги «Улуғ Туркистон» рўзномаси — 164 дона.

Абдулла Қодирийнинг бешта дафтари.

Абдулла Қодирийнинг шахсий ёзишмалари — 154-варақ.

Халқ душманларининг мақолалари чоп этилган «Муқаддас қабр қошида» китоби, бир дона.

«Шўро давлати» жаридасининг 1935 йили нашр этилган 4-, 7-, 8-сонлари.

Жуғрофия харитаси, бир дона.

(имзолар)

Нусха аслига туғри: ЎзСШЖ НК хузуридаги ДХҚнинг ходими Голубев (имзо)».

(А. Қодирийнинг жиноятномаси, «Товон тўлашга оид» бўлими, 52-, 53-, 54-саҳифалар.)

1938 йилнинг 5 октябр куни СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Хайъати томонидан чиқарилган (аслида ҳеч қачон чиқарилмаган) «махфий» ҳукм фақат Абдулла Қодирийни

отиб ўлдиришни назарда тутмаган эди, айти пайтда «унга тегишли мол-мулк мусодара этилсин!» деб «фатво» берган эди. Равшанки, қатл ҳукми тухтовсиз ижро этилади, сўнгра марҳумнинг мол-мулки таланади, ҳатто ёзувчининг иштонбоғи (жиноятноманинг сттинчи саҳифасидаги 4269-сонли англатмада қайд этилишича) ҳам тортиб олинади ва «кимошди» савдосига қўйилади, сотиб еб юборилади.

—Бу кунингдан ўлганинг яхши-ку, Давлатбой! Бу кунингдан кўчага чиқиб без терганинг яхши-ку САРКОТИБ!

«Емоқнинг қусмоғи ҳам бор, ёшулли!» дейдилар. Ниҳоят, товон тўланадиган вақт келади. Аввало, Абдулла Қодирийнинг қариндош-уруғлари тегишли жонга — Давлат Хавфсизлик Қўмитасининг махсус хонасига чақирилади-да, уларга: «Оталаринг бегуноҳ экан. Мана, оқланди», дейилади ва қўлларига бир парча оқлов қоғози топширилади.

—Отамизнинг хунини ким тўлайди? Жиддий ходим қошларини чимиради.

—Кутинглар, — дейди, — ўзимиз чақирамиз, — дейди.

АНГЛАТМА

«М а х ф и й

ЎзСШЖ НК ҳузуридаги ДХҚ Маъмурий-хўжалик бўлимининг бошлиғига

Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) жиноятномаси тозасидан СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати 1956 йил 9 октябр куни чиқарган ажримни ижро этиш учун юборяпман. Қодирийнинг яқин қариндошлари аниқлансин-да, уларга ажримнинг мазмуни тўлиқ айтилмасдан, фақат жиноятнома қайта кўриб чиқилгандан кейинги натижа билдириб қўйилса кифоя. Қариндошлари кўлига оқлов қоғози берилсин. Ажрим билан қайси куни таништирилгани тўғрисида Ҳарбий Ҳайъат билан Ҳарбий прокурорга хабар берилсин. Қодирийнинг мусодара қилинган мол-мулки қариндошларига қайтарилгани ҳақида ҳам Ҳарбий Ҳайъатга хабар беришингизни сўрайман.

СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати

1956 й. 6 октябр, 4 н — 018240/56- сон,

Москов шаҳри, Воровский кўчаси, 13-уй».

Қарор чиққан кун билан нусхаси ижро этиш учун юборилган кун пойма-пой эканидан ташқари, мазмунан мунофиқ эканини эътироф этмасдан илож йўқ, албатта. Кўриниб турибдики, беихтиёр кишида 1938 йилги қатли ом ҳам, 1956 йилги оқлов тадбирлари ҳам ягона режа асосида, илгаритдан ҳозирлаб қўйилган йигирма йиллик муқобил режа асосида амалга оширилгандек нохуш тасаввур пайдо бўлади. Демак, адолат ҳақидаги

ҳамма гаплар ёлғон экан, чўпчак экан, ваҳшатли қатли ом даври «шахсга сиғиниш» атамаси билан бекорга хаспўшланмаган, мавҳумлаштирилмаган экан! Аслида, моҳият ўзгармай қолаверган экан.

АНГЛАТМА

«М а х ф и й

Тошкент шаҳар Халқ депутатлари кенгашининг раиси ўрт. Турсуновга

Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) қариндош-уруғлари томонидан ёзилган шикоят — оталарининг мусодара қилинган мол-мулки қайтарилиши сўраб ёзилган арзнома кўрилаётгани муносабати билан Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) мол-мулки ҳақиқатан ҳам мусодара қилинганми-йўқми эканини текшириб кўришингизни сўрайман...

Абдулла Қодирийнинг қариндош-уруғларига тегишли жавобни айтишим учун менга текшириш натижаларини маълум қилинг.

1956 й. 26 декабр.

ЎзСШЖ НК ҳузуридаги ДХҚ раисининг ўринбосари, подполковник Коновалов (имзо)».

* * *

«ЎзСШЖ НК ҳузуридаги ДХҚ раисининг ўринбосари, подполковник Коноваловга

1957 й. 12 апрел

1938 йил 5 октябр куни СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан мол-мулкини мусодара этиш шарти билан жиноий жавобгарликнинг олий жазосига — отувга ҳукм қилинган Абдулла Қодирийнинг (Жулқунбой) мол-мулки ҳақида маълумот.

СШЖИ Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати 1956 йилнинг 9 октябр куни Абдулла Қодирийнинг мол-мулкини мусодара қилиш ҳақидаги ҳукмни бекор қилиш тўғрисида ажрим чиқарди. Фуқаро Абдулла Қодирийдан қуйидаги нарсалар мусодара этиб олинган эди:

79756 рақамли 20 калибрли бир қувурли бир дона ов милтиғи: баҳоси — 149 сўм 00 тийин. Эскиргани учун асл баҳосидан йигирма фоиз чегириб ташланса, даъвогарларга 119 сўм 20 тийин тўланиши лозим.

ЎзСШЖ НК ҳузуридаги ДХҚ Маъмурий хўжалик бўлимининг бошлиғи, подполковник Петруха (имзо).

ЎзСШЖ ҳузуридаги ДХҚ молия бўлимининг бош-лиғи, яайор Поникленко (имзо)».

Кўшалок англатмадан маълум бўляптики, қисман мусодара қилинган Абдулла

Қодирийнинг ҳовлисию ўша пайтларда тортиб олинган ов милтиғининг «янги» баҳоси ёзувчининг қариндош-уруғларига қайтарилади, холос.

Қўлёзмалар-чи, китоблар-чи?

Тўғри, жиноятноманинг «Товон тўловига оид» бўлимида Қодирийнинг қўлёзмалари, китоблари ҳақида бирталай расмий сўров нусхалари бор. Мана шу масала юзасидан олинган расмий жавоблар ҳам бирталай. Яъни, ўтин оз-у, лекин гап кўп.

АНГЛАТМА

«МАХФИЙ

ТуркХў ҳарбий прокурорининг катта ёрдамчиси, адлия подполковниги ўрт. Бичковга, Тошкент шаҳри

1956 й. 24.VIII кунги 4—6/1338-сон сўровига жавоб. Маълум қиламизки, ёзувчи Абдулла Қодирийнинг Сиз санаб кўрсатган қўлёзмалари, «Муштум» жаридасининг тахлами ва бошқа адабиётлар ЎзСШЖ Давлат Хавфсизлиги нозирлигининг Тергов бўлими томонидан 1947 йил 26 март куни чиқарилган қарор асосида 1947 йилнинг 5 апрел куни ёқиб юборилган, йўқотилган. Қуйида адабиётларни йўқотиш тўғрисидаги қарор ва ёқиб юборилгани ҳақидаги қайдномани илова қиляпмиз.

ЎзСШЖ НК ҳузуридаги ДХҚ Маъмурий-хўжалик бўлимининг бошлиги, подполковник Петруха (имзо).

I бўлим бошлиги, майор Жириков (имзо)»

«МАХФИЙ

ЎзСШЖ Прокурорининг ўринбосари, адлия катта маслаҳатчиси ўрт. Копейкога. Тошкент шаҳри

1956 й. 30.X кунги 15/15—ОК-сон сўровига жавоб.

Маълум қиламизки, ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) билан унинг ўғли Ҳабибулла Абдуллаев хонадонидан мусодара қилиб олинган китоблар ва бошқа адабиётлар ёқиб юборилган, йўқотилган.

Сиз кўтарган ушбу масала билан шу йилнинг август ойида ТуркХў ҳарбий прокурори атрофлича текшириш ўтказган эди.

ЎзСШЖ НК ҳузуридаги ДХҚ Маъмурий-хўжалик бўлимининг бошлиги, подполковник Петруха (имзо)

I бўлим бошлиги, майор Жириков (имзо)

ДХҚ ҳужжатгоҳида Қодирийнинг китоблари, қўлёзмалари ёқиб юборилгани

тўғрисида расмий қоғоз бор. Бу қоғоз ёзувчининг ўғли Ҳабибулла Абдуллаев 1945 йил 28 май куни қамоққа олинган пайтда мусодара қилинган китоблар, қўлёзмалар ёқиб юборилганини йўқотилганини англатади. холос. Хўш, Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳибсга олинган пайтда — 1937 йилнинг 31 декабр кунн мусодара қилинган «Ёзишмалар ва алоҳида жомадондаги адабиётлар» қаёқда қолди? Маъмурий-хўжалик бўлимида ҳатто Қодирийнинг ўша мулки қайд этилган бирорта эслатма ҳам йўқ экан-ку! Демак, 1956 йили «товон тўловига оид» ишлар билан шуғулланган ходимлар барча жумбоқни ҳал этганлар, деб бўлмайди: улар шошқалоқлик қилганлар ёки калаванинг учини йўқотиб қўйганлар. Балки, ўша йилларда ДХҚда фақат махсус ходимларгина кира оладиган «махфий» хоналар бўлгандир, хуфя ҳужжатлар бўлгандир...

Қолаверса, минг марта расмий бўлмайдами, лекин биз бари бир қоғозга ишонмаймиз: бпр неча марта қоғозга ишониб... оғзимиз куйган, энди ҳар қандай расмий қоғозни *пуфлаб ичамиз* ёки ўзимиздан йироқ жойга суриб қўямиз ва бошқа далил-исбот келтиринг, деймиз. Айтайлик, ёқиб юборилган ўша қўлёзмалару китобларнинг кули — ашёвий далили борми? Кулини кўрайлик. Кулини экспертизага бериб, обдан текширтириб кўрайлик, кейин ишонамиз ёки янги шубҳа пайдо бўлади.

Бундан ташқари, товон деганда фақат ов милтиғининг эскиргани учун чегириб қолинган «янги» баҳосигина тушунилмайди: товон — «келтирилган зарарни қоплаш учун тўланадиган ёки олинадиган ҲАҚ»дир. Аниқроғи, «ҳақ олинур, берилмайдур» (Беҳбудий). Одатда, даъвогар сушт келса, қози муттаҳамлик қилади. Биз шу пайтгача Абдулла Қодирийнинг қадрини, баҳосини билмаган бўлсак, сушлик қилган бўлсак, энди кўзимиз мошдек очилди — Қодирий ўзбекларнинг миллий ифтихори эди; миллий ифтихори ўлдирилган миллат — миллат бўлмайди, балки иллат бўлади, пода бўлади,, оломон бўлади! Миллат бўлишни истагач оломон энг аввал ўзининг миллий ифтихорини тикламоғи лозим. Акс ҳолда, тўдалашиб юраверамиз... Токи ҲОЯ ҳукмрон бўлган давлат мавжуд экан, миллатнинг ифтихори ҳам, миллий бойлиги ҳам талон-тарож қилинаверади.

Билмоқ керакки, Абдулла Қодирийни бизга ҳеч ким ҳеч қачон қайтариб бермайди. Шунинг учун Қодирийни ўзбекларнинг ўз ҲАҚИ каби олмоқ лозимдир! Фақат Қодирийнигина эмас, барча азиз зотларимизни қайтариб оладиган фурсат етди. Дарвоқе, ўша куни — 1938 йилнинг тўртинчи октябр куни Ғози Олим Юнусов, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Отажон Ҳошим каби асл инсонлар ҳам

отиладилар ва худди Қодирийдек суддан бир кун аввал қатл этиладилар. Нима бу, қотиб янглишганидан саналарни алмаштириб ёзиб юборгани туфайли рўй берган жузъий хатоми? Бизнингча, қотиб янглишмаган, балки ўзбекларнинг миллий ифтихори атайлаб топталган, ер билан яксон қилинган, ҳатто бир кун сабр қилишни ҳам лозим кўришмаган. Бундай дейишмизга сабаб шуки, ҳақиқатан ҳам, бирталай айбланувчилар, хусусан, Ислом Рустамов, Қосим Сорокин, Қурбон Берегин, Қаюм Рамазоновлар айнан тўртинчи октябр куни суд қилинадилар, олий жазога — отувга ҳукм қилинадилар ва ҳукм ўша куниёқ ижро этилади (жиноятнома англатмасида шундай дейилган). Демак, бир кун бурун суд қилиниб, олий жазога маҳкум этилган маҳбуслар сафига ҳали суд залига қадам босмаган айбланувчилар ҳам қўшилиб, ҳаммасини битта юк машинасига босиб олиб кетган бўлсалар ажаб эмас.

«Яна амр қилдимки, ғаним томонида бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса, ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан бирортаси жанг вақтида қўлга тушса ёки ғаним томонидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр қилган бўлса, уни азиз тутсинлар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билсинлар... Бир навкар ғаним наздида ҳурмат-эътиборга эга бўлиб қадрланса-ю, бироқ жанги жадал вақтида ўз бегига хиёнат қилиб, унинг душманига дўстлик қилса, туз ҳақини унутса... ундай навкарга ишониб бўлмайди» («Темур тузуклари» дан).

Балки, ўша замонда отув ҳукмини қачон ижро этишнинг унчалик аҳамияти бўлмагандир?.. Дейлик, давлатга «то ўлгунча ишлайдиган», яъни айнан отувга Ҳукм қилинган текин ишчи кучи керак бўлиб қолгандир? Ҳарбий Ҳайъат аъзоларининг кўлида «мутлақо махфий» фармонми, кўрсатмами бўлиши мумкин эдими? Албатта, мумкин эди... Биз ҳозир ҳам аҳён-аҳён: «Отувга ҳукм қилинган кишилар отилмайдилар, улар ўлгунларича заҳарли конларда ишлатиладилар ёки тилло чиқадиган жойларга юбориладилар», деган миш-мишларни эшитиб юрамиз. Қолаверса, 1950 йилларнинг охирларигача Абдулла Қодирийнинг ўғил-қизлари ҳузурига нотаниш кимсалар келишаркан-да, уларга оталаридан қизгин саломлар топширишар экан, Қодирий ҳазрат соғ-саломатлар, насиб этса, келадилар, дейишар экан. Ҳатто йигирма-йигирма беш йилдан сўнг Тутқунгоҳдан омон-эсон қайтган баъзи кишилар: «Мен Жулкунбой деган ёзувчини кўрдим; тишлари тўкилиб кетган, чол бўлиб қолган», деганини ўз қулоғи билан эшитган йигит ҳозир ҳам бор. Демак, Сталин ҳам амир Олимхон тажрибасидан ижодий фойдаланган бўлса ажаб эмас. Шунинг учун ўзбек халқи номидан битта ваколатли вакил

сайланса-да, у Давлат Хавфсизлиги Қўмитасидаги «энг-энг махфий» ҳужжатлар билан, бу ҳақда то ўлгунча бировга миқ этиб оғиз очмаслик шарти ёки ўша ҳужжатлар билан танишиб кўргач, бирйўла ДХҚга ходим сифатида ишга қабул қилиниш шарти билан танишиб кўрмоғи лозим ва олдига қўйилган масалаларнинг «икир-чикирлари» ҳақида тўхталиб ўтирмасдан, «ҳа» ё «йўқ» деб жавоб бермоғи ўринли бўларди.

Хуллас, қодирийлар қачон қатл этилгани шу пайтга қадар аниқланмади, калаванинг учи топилмади. Биз умид қиляпмиз: ахир, улар отилмаган бўлиши ҳам мумкин-ку! Умидимиз шулким, ёлғон ғоя устига қурилган давлат, зора, охирги марта ўзини-ўзи алдаган бўлса! Илло, умид ҳам энг кейин ўлади.

Майли, охири умидимиз узилди, ўлди дейлик.

Хўш, Қодирий қаерда отилган? БУ масала хусусида ҳар хил фаразлар, тахминлар бор, холос. Қуйида шулардан биттаси билан таништириб ўтмоқчимиз. Биладиган кишиларнинг айтишича, 1938 йилнинг тўртинчи ва бешинчи октябр кунлари Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси камендантурасига тегишли нақлиётгоҳдан битта юк машинаси ажратилган экан: ўша юк машинасининг йўл варақаси ДХҚсининг ҳужжатгоҳида сақланиб қолибди. Унда қайд қилинишича, ҳайдовчига «ЧЕРНЯЕВКАГАЧА ВА УНДАН НАРИГА» боришга ижозат берилган экан, яъни улов борадиган манзил аниқ кўрсатилмаган, фақат йўналиш кўрсатилган, холос. Йўл варақасида ўша кунлари юк машинасига ажратилган ёнилғи миқдори ҳам рақам этилган бўлиб, ҳисоб-китобларга қараганда, бу ёнилғи билан ўша марказдаги юк машинаси ДХБ ҳовлисида то Черняевкагача ва ундан кейин ўттиз чақирим (км) айланадаги бир нуқтага бориб, сўнг дастлабки жойига — Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси ҳовлисига етиб кела оларкан. Демак, 1938 йилнинг тўртинчи ва бешинчи октябр кунлари олий жазога ҳукм этилган маҳбуслар юк машинасида Черняевкагача олиб борилганлар, сўнгра ўттиз чақирим айланадаги бирорта овлоқ жойга элтилганларда отиб ташланганлар. Лекин қатлгоҳ аниқ эмас, мавҳум. Ўша жойни аниқлаш учун Черняевканинг ўттиз чақирим айланаси бир қатор элакдан ўтказилиши, энг камида бир саржин чуқурликда кавлаб чиқилиши лозим бўлади. Бу ниҳоятда мушкул вазифа. Лекин, оқилона йўсинда амалга оширилса бўладиган вазифа: дастлаб, ўша жойлар синчиклаб кўздан кечирилиши, мутахассислар назаридан ўтказилиши даркор. Кейин ишга киришилса, қийинчилик камроқ бўлади. Савобли ишнинг оғир-енгили бўлмайди. Бизни таажжублантирган нарса шуки, наҳот, бир-парча йўл варақаси сақланиб қолган ҳужжатгоҳда қодирийларнинг қўлёзмалари

бўлмаса? Жой етмаганми ёки етмиш йилдан буён тоғдек бўлиб кетган чакувномалар орасидан ажратиб олиш қийин бўляптими? Балки, ДХҚга бу борада амалий ёрдам керакдир? Агар ДХҚ ходимларининг ўзлари халқдан ёрдам сўрагани қимтиниб туришган бўлсалар, жамоатчиликми, Олий Кенгашми бундай ёрдам қўлини чўзиш керак: ахир, ташаббус эркакдан бўлади, булбулнинг ҳам эркаги сайрайди.

* * *

Азиз ўқувчи, мана, Сиз Абдулла Қодирийнинг ҚАТЛНОМАСИ билан танишдингиз. Лекин, битта қатлнома билан танишдингиз, холос. Хўш, бундай қатлнома ягонами? Йўқ, албатта. Қатли ом даврида маданиятимиз, санъатимиз, адабиётимиз, илм-фанимиз ёппасига қирғин қилинган эди; кўзга кўринган давлат ва жамоат арбобларп, ўзбек халқининг асл фарзандлари териб-териб, саралаб-саралаб олинган эди. Қурбонларнинг сон-саноғини ҳеч ким аниқ билмайди, уларнинг адоғи йўқдек!.. Улар кимлар эди?.. Қатли ом ва қатли омга имкон яратиб берган тартиботлар яна қайтиб келмаслиги учун биз ҳақиқатни, у нақадар аччиқ бўлмасин, бор бўйича билмоғимиз керак. Зеро, касални даволаш учун, аввало, қандай касаллик экани аниқланади, сўнг муолажа қилинади: тиши оғрийётган кишининг қорни ёрилиб, кўричаги кесиб ташланса-да, лекин бари бир тиши оғрийверади...

Улар кимлар эди, биласизми?.. Абдулла Қодирий ўшаларнинг биттаси эди, холос. Қалтис масала ҳақида уч-тўрт оғиз мулоҳаза билдириб қўймоқчимиз. Қодирийнинг қатлномаси билан танишган ҳушёр ўқувчи: «Ҳмм, терговчилар, ҳакамлар — салбий қаҳрамонлар, асосан, ўрис, армани, татар миллатига мансуб кишилар экан; улар орасида маҳаллий миллат вакиллари кам кўрсатилибди; бу ҳол халқлар дўстлиги тантанасига соя ташламасмикан?» дейиши мумкин. Начора, биз борини кўрсатдик; қаҳрамонларнинг бошига дўппи кўндириб, устига чопон ёппадик. Ҳа, Ўзбекистондаги қатли ом ижрочиларининг кўпчилиги ўзга миллат вакиллари экан. Ўйлаймизки, бошқа собиқ иттифокдош жумҳуриятдаги қатли ом ижрочилари орасида ўзбек миллатининг «вакиллари» кўпроқ бўлса керак. Чунки, ишончимиз комилки, қатли ом раҳнамолари миллатларни бир-бирига гиж-гижлаш учун ҳам атайлаб «алмашлаб экиш усули»дан кенг фойдаланганлар: ўшаларнинг касрига етмиш йилдан буён -«дўст» бўлиб яшаган «ягона оила фарзандлари» ҳозир бир-бирига ёвлашиб ётибди! Аслида, қатли ом даврида ўрис, армани, гуржи, татар ва бошқа халқларнинг бошларига ҳам бизникидан кам кулфат тушмаган эди. Зотан «кулфатнинг миллати бўлмайди», дейди севимли шоиримиз; айна

замонда КУЛФАТ ҚЕЛТИРУВЧИнинг ҳам миллати бўлмайди: шумоёқ кимсалардан ҳар қандай миллат юз ўгиради — улар оқпадардирлар!!!

«Эй ҳожи! Хамма фасод улулғамирда! Агар улулғамир дуруст одам бўлса уч-тўртта муттаҳамнинг ёмонлиги ҳеч қаерга бормас ва бунча гуноҳсиз бечоранинг қони ўринсиз тўкилмас эди. Жаноби пайғамбари худо, ҳадиси шарифларида айтадиларким, «Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм, қоланнабий алайҳуссалом! Изо виссадал амру нло ғайра аҳли фонатизирас соата!» Яъни, ул сарвари коинот марҳамат қилурларким, агар бир қавмнинг иши ноаҳил одамга топширилган бўлса бас — ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил, яъни ҳалокатига мунтазир бўл!.. Бас, бизнинг корларимиз ҳам кўп фурсатлардан бери ноаҳил одамларнинг қўлига қолиб ва ҳар замон ул нобакорлар бизларнинг бошимизга анвои кулфатларни соладилар. Илоҳо, кори бадлар ўз бошлари билан даф булғай!»

(«Ўткан кунлар»дан)

* * *

— **БИЗ КИМЛАРГА ИШОНИБ ЯШАДИК???**

— **БИЗ КИМЛАРГА ИШОНИБ ЯШАЯПМИЗ???**